

Latvijas Universitāte

SANDA RAPA

GEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDI LATVIEŠU TOPONĪMIJĀ

PROMOCIJAS DARBS
FILOLOĢIJAS DOKTORA GRĀDA IEGŪŠANAI
VALODNIECĪBAS ZINĀTŅU NOZARES
BALTU VALODNIECĪBAS APAKŠNOZARĒ

Zinātniskais vadītājs:
Dr. habil. philol. Ojārs Bušs

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā
«Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē – 2».

Rīga
2013

SATURS

IEVADS	3
1. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU PĒTNIECĪBA	11
1.1. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU IZPĒTE PASAULĒ UN LATVIJĀ	11
1.2. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU IZPĒTES IESPĒJAS	17
1.3. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU IZPĒTES	
TEORĒTISKIE JAUTĀJUMI	21
1.3.1. Termina definīcija.....	21
1.3.2. Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu robežu noteikšana (atlases principi)...	26
1.3.3. Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu klasificēšana.....	30
2. LATVIEŠU ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDI (TOPOGRĀFISKĀS	
NOMINĀCIJAS ASPEKTS)	36
2.1. RELJEFA FORMU NOMENKLATŪRAS VĀRDI	39
2.1.1. Paaugstināta reljefa nomenklatūras vārdi	40
2.1.2. Pazemināta reljefa nomenklatūras vārdi	41
2.2. VIDES NOMENKLATŪRAS VĀRDI	44
2.2.1. Mežu un krūmāju nomenklatūras vārdi	46
2.2.2. Bezmežu platību nomenklatūras vārdi	48
2.2.3. Purvāju nomenklatūras vārdi	52
2.3. DAĻAS, IZVIETOJUMA UN FORMAS NOMENKLATŪRAS VĀRDI	56
2.3.1. Nomenklatūras vārdi, kas nosauc kāda lielāka objekta daļu.....	56
2.3.2. Nomenklatūras vārdi, kas norāda uz novietojumu	59
2.3.3. Nomenklatūras vārdi, kas raksturo objekta formu.....	61
2.4. HIDROGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDI	71
2.4.1. Ūdensteču nomenklatūras vārdi	73
2.4.2. Ūdenstilpju nomenklatūras vārdi.....	74
2.4.3. Ūdensteču un ūdenstilpju daļu nomenklatūras vārdi	75
2.5. ARTEFAKTU NOMENKLATŪRAS VĀRDI	77
2.5.1. Ēku nomenklatūras vārdi	77
2.5.2. Citu būvkonstrukciju nomenklatūras vārdi.....	78
2.5.3. Ar cilvēka darbību saistītu vietu nomenklatūras vārdi	79
2.5.4. Apbedījumu nomenklatūras vārdi.....	79
2.6. APDZĪVOTU VIETU UN ADMINISTRATĪVĀ IEDALĪJUMA	
NOMENKLATŪRAS VĀRDI	81
3. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU ETIMOĻOGISKAIS, AREĀLAIS,	
SEMANTISKAIS UN STRUKTURĀLAIS ASPEKTS	85
3.1. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU CILME	85
3.2. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU AREĀLĀS ĪPATNĪBAS	103
3.3. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU DARINĀŠANA	115
3.4. SEMANTISKIE PROCESI ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDOS	131
3.5. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDI ONOMASTISKAJĀS	
(SINTAKTISKAJĀS) STRUKTŪRĀS	143
NOBEIGUMS	161
SECINĀJUMI	164
SAĪSINĀJUMU SARAKSTS	166
AVOTU UN LITERATŪRAS SARAKSTS	167

1. PIELIKUMS. LATVIEŠU ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDNĪCAS MATERIĀLI

2. PIELIKUMS. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU AREĀLĀS IZPLATĪBAS KARTES

IEVADS

Kopš ģeogrāfisko apelatīvu apzināšanas aizsākumiem nomenklatūras vārds jeb saliktā vietvārdā iekļautais ģeogrāfiskais apelatīvs, kas raksturo objekta kategoriju, tiek uzskatīts par toponīmijas pamatu un toponīmisko nosaukumu etimoloģijas atslēgu, jo pirms nepieciešamības diferencēt dažādus vides objektus ar onomastiskajām leksēmām ģeogrāfiskie apelatīvi vai to funkcijā lietotie citas tematikas sugasvārdi bija galvenie un bieži vien vienīgie leksiskie vides orientieri, kas turpmākajā īpašvārdu attīstības gaitā nereti kļuvuši par patstāvīgu toponīmu respektīvi toposakni vai vietvārda formantu jeb topoformantu.

Kā atzinuši kognitīvās valodniecības pārstāvji, teritorialitāte jeb savas teritorijas nospraušana un definēšana ir viens no cilvēka pamatinstinktiem, kas cilvēci pavadījis jau no tās rašanās pirmsākumiem (Lakoff 2003, 30) vai ir pat senāks par to (Stewart 1975, 3). Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, būdami ne tikai baltu, bet arī indoeiropiešu leksikas pamatfonda daļa, ir galvenais šā instinkta instruments un atklāj pašu pirmo cilvēka skatījumu uz apkārtējo vidi. Arī onomasti un ģeogrāfi uzskata, ka ģeogrāfiskie apelatīvi ir galvenie toponīmu priekšteči (Суперанская 1985, 32, Васильев 2001, 7–8, Kavacs 2007, 244, Stewart 1975, 5), tāpēc, analizējot ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu kopumu, nosakot to etimoloģiju un salīdzinot latviešu ģeogrāfiskos apelatīvus ar indoeiropiešu nosaukumu pamatfondu, atklāj ne tikai zemes reljefa ģeoloģiskās pārmaiņas, baltu etnoģenēzes faktoros un dabas ainavu baltu pirmdzimtenē (Hirša 1990, 102), bet arī restaurē cilvēka pirmatnējo redzējumu uz pasauli.

Taču vairāk nekā ekstralingvistisku faktoru noskaidrošanā ģeogrāfisko nomenklatūras vārdu izpēte palīdz risināt valodnieciskus jautājumus, jo tā ir robežleksika starp onīmu un apelatīvu un, būdami ieslēgti grūti maināmā onomastiskā formulā, ģeogrāfiskie apelatīvi bieži vien saglabā tās nozīmes nianšes un fonētisko formu, ko vispārīgās leksikas attīstības gaitā varbūt būtu zaudējuši. To pierāda arī fakts, ka ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem ir daudz plašāka nozīmju apkaime nekā rakstu valodas leksikai (piemēram, *driksna* ‘koka miza’ (ME II 498–499) vietvārdos arī ‘šaura zemes strēle’, līdzīgi citās valodās – piemēram, senangļu *pīc* ‘punkts’ vietvārdos – arī ‘kalns’ (Hough 2006, 618)). Valodā vārdi bez nozīmes mirst, jo valodas ekonomija neļauj tos uzturēt kā balastu bez nozīmes, turpretim toponīmijā jebkurš elements saglabājas, jo «kā īpašvārdiem tiem ir nozīme, pat ja kā sugasvārdiem tam nozīmes nav» (Nicolaisen 2011, 5).

Lai gan krievu ģeogrāfiskās nomenklatūras pētnieks Ņikita Tolstojs uzsver: «Ģeogrāfiskā terminoloģija pēc būtības ir daļa no valodas vai dialekta apelatīvās leksikas un tāpēc tajā noritošo semantisko procesu raksturs un būtība principiāli neatšķiras no semantiskajiem procesiem citās terminoloģijas (resp. leksikas) sfērās» (Толстой 2006, 18), onomaste Aleksandra Superanska apgalvo: «Ja [ģeogrāfiskais] termins ietilpst nosaukumā, tad to diez vai var uzskatīt par sugasvārdu» (Суперанская 1973, 156). Daļa onomastu to uzskata pat par īpašvārdu jeb īpašvārda onīmisko daļu (Algeo 1973, 4–5, 48).

Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi ir visām tautām, atšķiras tikai to daudzums dažādu valodu areālos (Мырзаев 1970, 16). Latvijas toponīmu kopums ir viens no bagātīgākajiem ģeogrāfisko apelatīvu avotiem – tajā onomastisko vārdsavienojumu darināšanā izmantoti vismaz 1200 nomenklatūras vārdu, bet dialektālajā leksikā fiksēts ap 2000 fizioģeogrāfisko apelatīvu. Salīdzinājumam – amerikāņu ģeogrāfs Meredits Barils Amerikas Savienotajās Valstīs savulaik konstatējis vien 750 vienību, ieskaitot arī ārpus leksikogrāfiskajiem avotiem fiksētos apelatīvus (Burrill 1956, 89), bet līdz mūsdienām visās pavalstīs savākts vairāk nekā 2000 nomenklatūras vārdu (Payne 1996, 1133). Pārskatot Latvijas Universitātes aģentūras «Latviešu valodas institūts» vietvārdu kartotēku, kurā apkopots gandrīz pusotra miljona toponīmu, ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi kā otrie komponenti sastopami gandrīz tieši pusē onomastisko vārdu savienojumu – šis aptuvenais aprēķins veikts, pat neskaitot no citvalodām aizgūtos ģeogrāfiskos apelatīvus, proti, gan substrāta (lībiešu), gan adstrāta (lietuviešu), gan superstrāta (krievu) un citu valodu ietekmē radušos vārdus, kas vai nu bez pārmaiņām ienākuši latviešu toponīmijā, vai kļuvuši par grūti atpazīstamiem topoformantiem, un nepievēršot uzmanību daudziem vietvārdiem, kas radušies tieši no ģeogrāfiskās nomenklatūras vārda saknes.

No aptuveni 1700 ģeogrāfiskajiem apelatīviem aptuveni divas trešdaļas (aptuveni 1200 vienības) fiksētas vietvārdos, aptuveni tikpat (1128) – Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā. No 1200 Latvijas vietvārdu komponentiem Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcā atrodams skaidrojums tikai 701 vārdam, 97 leksēmām nav norādīta topogrāfiskā nozīme (piemēram, *dedzis*, *gāziens*, *lapaine*, *rīkle*, *rājiens*), 102 komponentiem minēti citi varianti ar nelielām fonētiskām vai leksiskām atšķirībām (piemēram, *dibenīca* (bet ir *dubenīca*), *vējsudmalas* (bet ir *vējdzirnavas*)) vai arī salikto nomenklatūras vārdu komponentu, ne visa ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdsavienojuma skaidrojumi (piemēram, *smiltskalns* – *smilts* un *kalns*). Tātad ģeogrāfiskajā nomenklatūrā līdz šim nav fiksēts vairāk nekā 400 leksēmu vai to topogrāfisko nozīmju. Nedaudz vairāk ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu fiksēts apvidvārdu vārdnīcās (ĒIV, KIV, VIV), taču nereti tie savukārt nav fiksēti vietvārdos

(piemēram, *ampis* ‘ar zāli aizaudzis upes līkums, kam cauri vairs netek straume’ ĒIV I 61, *cerēns* ‘neliels krūms, cers’ ĒIV I 211). Ir daži vārdi (parasti internacionālismi un aizguvumi), kuri literārajā valodā ienākuši vēlāk un fiksēti jaunākajās skaidrojošajās vārdnīcās (piemēram, *ferma*, *parks*), un ir vārdi, kas joprojām sastopami tikai rakstu avotos (piemēram, *rifs*, *okeāns*, *piejūra*).

Promocijas darba **mērķis** ir apkopot un sistematizēt Latvijas Universitātes aģentūras «Latviešu valodas institūts» vietvārdu kartotēkā un dažādos citos avotos fiksētos ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus un to variantus, analizēt tos leksiskā, semantiskā, etimoloģiskā un areālā aspektā, pievēršot uzmanību nomenklatūras vārdu semantiskajām pārbīdēm.

Darba mērķim ir pakļauti **uzdevumi**:

- 1) definēt ģeogrāfiskos apelatīvus un formulēt to atlases kritērijus,
- 2) apzināt ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu pētniecības vēsturi,
- 3) izveidot iespējami pilnīgu latviešu nomenklatūras vārdu klasifikācijas sistēmu,
- 4) konstatēt un apkopot izlokšņu areālos sastopamās leksēmu nozīmes nianšes,
- 5) aplūkot saliktos latviešu toponīmos vērojamos semantiskos procesus un to ierosinātājus – metaforu jeb nozīmes pārnēsumu uz līdzības pamata, vēsturiskās pārmaiņas jeb ekstralingvistiskos procesus un metonīmiju respektīvi sinekdohu,
- 6) analizēt ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus onomastiskajās (sintaktiskajās) struktūrās, tādējādi nosakot salikto vietvārdu toponīmiskos modeļus.

Līdzšinējie pētījumi un LU Latviešu valodas institūta apkopotais vietvārdu materiāls ļauj izteikt **hipotēzi**, ka nomenklatūras vārdi ir specifiska latviešu leksikas kategorija ar noslēgtu gramatikas likumsakarību kopumu, tie ir latviešu toponīmijas etimoloģiskais pamats un to analīze ļauj papildināt zināšanas gan par baltu etnoģenēzes faktoriem, gan valodu kontaktiem, gan vārddarināšanas principiem onomastikā.

Ņemot vērā to, ka kopš 20. gadsimta vidus radīts daudz mākslīgi darinātu ģeogrāfisko terminu, promocijas darba **pētījuma datu avots** ir galvenokārt valodnieku un to talcinieku vākums – toponīmiskais materiāls no Latviešu Universitātes aģentūras «Latviešu valodas institūts» vietvārdu kartotēkas (no aptuveni 130 000 vietvārdu ekscerpēti aptuveni 67 000 ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu), kā arī publicētajiem Jāņa Endzelīna (E), Benitas Laumanes (Laumane 1987a, 1987b, 1987c, 1989, 1996, 2004), Jura Plāķa (Pl), Valda Zepa (Zeps 1984), Lidijas Ņevskas (Невская 1977) vietvārdu apkopojumiem. Faktu materiāla papildināšanā, vienas vai otras leksēmas semantikas noskaidrošanā, klasifikācijas grupu izveidē ņemti vērā arī citu valodnieku pētījumi par

latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem (ME, EH, par paaugstināta un pazemināta reljefa apelaīviem, kā arī mežu nosaukumiem Hirša 1986, 1987a, 1987b, 1990; Dambe 1979, par hidrogrāfiskiem apelaīviem Dambe 1972a, par purvu nosaukumiem Dambe 1973, par lībiskā substrāta un Baltijas jūras somu nomenklatūras vārdiem Boiko 1990, 1992, 1994, par jūras un piejūras nomenklatūras vārdiem un zvejniecības leksiku – minētie B. Laumanes pētījumi). Citi leksikogrāfiskie avoti izmantoti tikai leksēmas nozīmes precizēšanai vai papildināšanai.

Tā kā nomenklatūras vārdu izpēte aizsākās tikai 20. gadsimta 50. gados, vienotas to izpētes tradīcijas vēl nav izveidojušās, tāpēc par pētījuma **teorētisko pamatu** izvēlēti vairāki dažādu valodniecības nozaru pētnieku darbi – etimoloģijā latviešu valodnieka Jāņa Endzelīna un Kārļa Mīlenbaha noteiktās latviešu vārdu cilmes (ME), kā arī Konstantīna Karuļa apkopotās sugasvārdu etimoloģijas (Karulis), Roberta Baka un Juliusa Pokornija indoeiropiešu (Buck 1949; Pokorny 1959), Maksa Fasmera un Georga Geruļa prūšu (Фасмер; Gerullis 1922), Ernsta Frenkeļa lietuviešu (Fraenkel), Lauri Ketunena lībiešu (Kettunen 1938) vārdu etimoloģiskās analīzes un cilmes izpētes metodes, derivatoloģijā – Jāņa Endzelīna (Endzelīns 1922, 1938, 1945) iedibinātā un mūsdienu latviešu literārās valodas gramatiķu (Annas Vulānes, Ilzes Lokmanes, Andras Kalnačas u. c.) turpinātā (LVG) vārddarināšanas teorija, semantikā – galvenokārt Stīvena Ulmana teorija par īpašvārda semantiku (Ullmann 1962) un semantikas, kognitīvās lingvistikas pētnieku Džordža Leikofa, Marka Džonsona (Lakoff, Johnson 2003), Zoltana Kevečeša (Kövecses 2010), Brigitas Nerlihas (Nerlich 2005) un Ronalda Langakera (Langacker 2009) pētījumi par semantisko transpozīciju (metaforu un metonīmiju), morfosintaksē – latviešu akadēmiskās gramatikas autoru pētījumi (Mllvg), sintaksē – beļģu onomasta Villija van Langendonka pētījumi par īpašvārdu sintaksi (Langendonck 2007), kā arī vispārīgās sintakses (atkarību gramatikas) pētnieku Preslija Metjūza (Matthews 2000), Roberta van Valina (Van Valin & LaPolla 1997) un Lisjēna Tenjēra (Tesnière 1959) darbi.

Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus kā korelātleksiku jeb leksiku, kas balansē uz robežas starp onomastiku un vispārīgo leksiku, var pētīt gan ar diahroniskajā (tostarp onomastikā), gan sinhroniskajā valodniecībā izmantotajiem analīzes principiem. Lai sasniegtu promocijas darba mērķi, ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu analīzē izmantotas vairākas **pētījuma metodes**:

- 1) apkopojot visas Latvijas izloksnēs sastopamās nomenklatūras vārdu sēmas, izmantota semantiskā analīze un, ņemot vērā baltu un indoeiropiešu leksikas kopējo pamatfondu, – arī salīdzināmās semantikas analīzes metodes;

- 2) nomenklatūras vārdu cilmes izpētē izmantota salīdzināmi vēsturiskā metode un etimoloģiskās analīzes principi;
- 3) ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu izplatība noteikta ar areālingvistikas metodēm;
- 4) pētot ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu atvasināšanas procesus, atvasinātos vārdus un atvasināšanas paņēmienus, tipus un modeļus, izmantoti derivatoloģijas analīzes principi;
- 5) lai noteiktu nomenklatūras vārdu funkciju onomastiskajās struktūrās, izmantota morfoloģiskā un sintaktiskā pieeja;
- 6) promocijas darba pielikumā pievienotā nomenklatūras vārdu saraksta un apraksta veidošanā izmantota leksikogrāfiskā metode.

Dažos gadījumos ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu analīze apstiprina arī etnolingvistikā, morfoloģijā, fonētikā un citās valodniecības nozarēs izteiktās tēzes.

Nivelējoties dialektālām īpatnībām, izzūdot ģeogrāfisko apelatīvu specifiskajām sēmām un pieaugot mākslīgi darinātu ģeogrāfisko terminu skaitam, areālie ģeogrāfiskie apelatīvi zūd ne tikai no vispārlietojamās leksikas, bet arī no toponīmiem – tautai svešais nomenklatūras vārds ar laiku toponimizējas vai tiek aizstāts ar literāru terminu. Līdz ar to promocijas darba **aktualitāte** saistīta ar nepieciešamību sistematizēt un zinātniski aprakstīt izzūdošu leksikas kategoriju, dialektālu materiālu. Neraugoties uz ģeogrāfisko apelatīvu izpētes nozīmi dažādu zinātnes jomu attīstībā, dažās valstīs joprojām trūkst ne tikai valodniecisku, bet pat faktoloģisku datu par ģeogrāfiskajiem apelatīviem. Lai gan daudzviet jau ir izveidotas apjomīgas ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu datubāzes (īpaši ASV, Beļģijā, Francijā), dažu valodu ģeogrāfisko apelatīvu kopums joprojām nav apzināts un pētīts, tāpēc arī viens no pasaules galvenās vietvārdu komisijas – Apvienoto Nāciju Ģeogrāfisko nosaukumu ekspertu grupas (UNGEGN – *United Nations Group of Experts on Geographical Names*) – dibināšanas iemesliem 1956. gadā bija ģeogrāfiskās nomenklatūras apzināšana, tulkošana un standartizēšana, ar ko līdz mūsdienām nodarbojas viena no galvenajām šīs apvienības nodaļām – Toponīmiskās terminoloģijas darba grupa, īstenojot dažādu areālu ģeogrāfiskās nomenklatūras izpētes projektus.

Viens no šādiem ģeogrāfiskās nomenklatūras maz pētītiem reģioniem ir arī latviešu valodas areāls. Vairāki nomenklatūras vārdu pētnieki, analizējot indoeiropiešu valodu ģeogrāfiskos apelatīvus, konstatējuši, ka joprojām trūkst avotu, kas sniegtu izsmeļošas ziņas par baltu ģeogrāfiskās nomenklatūras leksēmām, to nozīmēm un izplatību izloksnēs, kā arī ļautu materiālu sakārtot izglosās (Толстой 2006, 14; Невская 1977, 6–7).

Vienīgajā baltu ģeogrāfiskās nomenklatūras apkopojumā un aprakstā *Балтийская географическая терминология* (1977), kura autore ir krievu valodniece Lidija Ņevska, latviešu ģeogrāfisko apelatīvu ir mazāk nekā trešā daļa no visiem šajā pētījumā analizētajiem mūsdienu baltu apelatīviem. Latviešu dialektālo ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu analīze, fiksējot un analizējot valodas faktus, ļauj saglabāt zinātnei ne tikai retus un unikālus valodas attīstības procesus, bet arī etnogrāfiskas, ģeoloģiskas, ģeogrāfiskas, kartogrāfiskas un vēsturiskas ziņas par baltiem un to sakariem ar citām tautām.

Pētījuma **novitāte** ir vienas leksikas kategorijas – apjomīgās un daudzveidīgās ģeogrāfiskās nomenklatūras apkopojums un semantiskās, etimoloģiskās, areālās un derivatīvās analīzes rezultāti, kas ļauj tālāk spriest par baltu etnoģenēzi, baltu un indoeiropiešu toponīmiskajiem modeļiem

Līdz šim neliels latviešu ģeogrāfisko leksēmu kopums analizēts tikai vienā – semantiskā – aspektā (Невская 1977), samērā daudz pētījumu ir par ģeogrāfiskajiem apelatīviem noteiktā areālā (Laumane 1987a, 1987b, 1987c, 1996, 2004; Hirša 1986, 1987a, 1987b, 1990) vai substrātā (Boiko 1990, 1992, 1994), daži pētnieki uzmanību pievēršusi atsevišķām leksēmām (Plāķis 1936; Suško 1994; Bušs 1997, 2007; Rapa 2008, 2011; Trumpa 2013), tāpēc promocijas darba **teorētiskā un praktiskā nozīme** sakņojas visaptverošā ģeogrāfisko leksēmu apskatā. Promocijas darbā analizētas vairāk nekā **1600** leksēmas, kam iespēju robežās noteikts areālās izplatības reģions un tā saistība ar tautas, ģeoloģijas, faunas, floras, kā arī valodas un valodas kontaktu vēsturi, respektīvi, tautas etnoģenēzi. Pētot nomenklatūras vārdu darināšanu un funkcijas onomastiskajās struktūrās, noteikti produktīvākie ģeogrāfiskās nomenklatūras derivācijas un toponīmijas sintaktiskie modeļi, kas līdz šim latviešu toponīmijā maz analizēti. Apgūtais materiāls un noskaidrotā ģeogrāfisko apelatīvu semantika ļauj tos tālāk izmantot kartogrāfijā un terminoloģijā.

Promocijas darba **struktūru** veido trīs nodaļas. Pirmā nodaļa «Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu pētniecība» veltīta ģeogrāfiskās nomenklatūras izpētes vēsturei un aktuālajiem teorētiskajiem jautājumiem. Otrajā nodaļā apkopoti un sistematizēti ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, aprakstot to statistiku, semantiku un galvenās semantiskās grupas. Uzskaitījumā iekļauts aptuveni 1700 latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu, kas sastopami ne tikai toponīmijā, bet arī tādi, kas fiksēti ikdienas un literārajā valodā, kā arī leksikogrāfiskajos un rakstu avotos. Trešajā nodaļā analizēti vismaz 1200 ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, kas atrodami latviešu toponīmiskajā materiālā – vietvārdos, raksturotas to areālās īpatnības, cilme (galvenie izcelsmes avoti),

darināšana, tajos noritošie semantiskie procesi un iekļaušanās onomastiskajos vārdu savienojumos (sintaktiskos sakaros). Darbam ir divi pielikumi – 1. pielikumā «Latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdnīcas materiāli» apkopoti visi apzinātie vietvārdos, leksikogrāfiskajos avotos un dialektoloģijas materiālos fiksētie vietvārdi ar nozīmes skaidrojumu un, ja iespējams, norādi uz etimoloģiju, 2. pielikumā «Latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu izoglosas» publicētas vairāku vietvārdos biežāk sastopamo areālismu izplatības robežas.

Promocijas darba izstrādes gaitā gūtās atziņas apkopotas 5 publikācijās un 6 referātu tēzēs.

Pētījuma rezultāti publiskoti 1 starptautiskā kongresā, 9 starptautiskās un 1 vietējas nozīmes zinātniskajā konferencē, 2 doktorantu un 1 starptautiskajā zinātniskajā seminārā. Promocijas darbs apspriests LU aģentūras «LU Latviešu valodas institūts» Zinātniskās padomes sēdē 2013. gada 28. jūnijā.

1. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU PĒTNIECĪBA

Īpašvārdu (to skaitā arī vietvārdu) izpētes specifika ir radījusi īpašu valodniecības zinātnes apakšnozari – onomastiku un tās atzaru toponīmiku, kurai kopš tās aizsākumiem 19. gadsimta beigās izveidojušās īpašas pētniecības tradīcijas un stratēģija. Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi ir specifiska leksikas kategorija, kuras izpētei jābalansē starp toponīmiku un citām valodniecības apakšnozarēm. Šis fakts nosaka to, ka ģeogrāfisko apelatīvu izpētes vēsture jāskata ciešā saistībā gan ar onomastikas attīstību, gan vispārīgās valodniecības vēsturi, paturot redzeslokā šā leksikas slāņa izpētes visas daudzveidīgās iespējas.

1.1. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU IZPĒTE PASAULĒ UN LATVIJĀ

Pasaules ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu izpētes attīstībā vērojami četri posmi:

- pirmie iedīgli jeb aizsākumi antīkajā filozofijā;
- ģeogrāfiskās nomenklatūras datu uzkrāšana 4.–20. gadsimtā:
  - Bizantijas impērijas un Renesanses laiks, kad tika savākts vienkopus faktu materiāls un tika sagatavots pamats ne tikai toponīmikai, bet arī visai vēsturiski salīdzināmajai valodniecībai,
  - 19.–20. gadsimts – pirmo valodnieku sagatavoto vietvārdu vārdnīcu publicēšana;
- ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu izpētes aizsākumi 20. gadsimtā;
- ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu zinātniskās izpētes uzplaukums 20. gadsimta 50.–70. gados;
- teorētiski pētījumi un leksikogrāfisku avotu publikācijas 20. gadsimta beigās un 21. gadsimta sākumā.

Būdama onomastikona apelatīvā daļa, ģeogrāfiskā nomenklatūra pētnieku uzmanības centrā bijusi līdz ar pirmo interesi par valodas cilmi un pirmajiem valodnieciskajiem pētījumiem, taču tā analizēta vispārīgās leksikas ietvaros, un ģeogrāfisko apelatīvu pieminēšana valodniecisku piemēru sarakstos, domājams, ir vien nejaušība, nevis apzināta leksikas kategorijas izvēle. Tā, piemēram, jau Atēnu filozofs Sokrats 5. gadsimtā pirms mūsu ēras Platona dialogā «Kratils», kas uzskatāms par īpašvārdu cilmes, semantikas un darināšanas izpētes aizsākumu, iztirzājot vārdu (respektīvi, īpašvārdu) nozīmi, min vārdu

upe un *straume*: «Piemēram, paši vārdi *upe* [grieķiski *revma*] (no vārda *rein* ‘tecēt’), *straume* [roē] atdarina šalti, pateicoties burtam *r*» (Платон 1986, 454).

Pēc antīko filozofu diskusijām par īpašvārdu nozīmi toponīmi uzmanības lokā nonāca līdz ar jauniem valstu iekarojumiem, kad zināšanas par vietējiem nomenklatūras vārdiem kļuva praktiski nepieciešamas, ko uzsver arī krievu onomaste A. Superanska: «Zināšanas par dažu saliktu ģeogrāfisko nosaukumu apelatīvo daļu, īpaši svešvalodā, varēja palīdzēt ceļotājam vai karavīram noteikt, vai ceļā gadīsies strauts vai ezers, vai tā ūdens būs dzerams...» (Суперанская 1985, 123). Tāpēc, lai nezustu saliktā vietvārdā, īpaši ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdā, ietvertā informācija par objekta kategoriju, daudzi nosaukumi tika tulkoti no valodas uz valodu (piemēram, pussalu Atlantijas okeānā Āfrikas krastos *Ras Nouadhibou* arī spāņu (*Cabo Blanco*) un franču (*Cap Blanc*) valodā sauc par ‘balto ragu’). Savukārt kristietības izplatīšanās aizsāka saliktajos toponīmos iekļauto ģeogrāfisko apelatīvu skaidrošanas un aprakstīšanas posmu. Bizantijas impērijas laikā tapa vairāki onomastikoni, kur līdz ar lielu skaitu onīmu un to skaidrojumu tika publicēti arī izplatītāko ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu saraksti (skat., piem., Eusebius: Appendix IX).

19.–20. gadsimts – laiks, kad tapa pirmās valodnieku sagatavotās vietvārdu vārdnīcas vai toponīmu zinātniskie apraksti, – ir nenovērtējams arī dažādu valstu nacionālo ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu fiksēšanā (piemēram, izvērtējot senajos avotos minētos vietvārdus, vācbaltu valodnieks Augusts Bīlenšteins savā darbā *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert* 1892. gadā starp vietvārdos sastopamajiem apelatīviem konstatējis vismaz 150 baltiskas cilmes ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu (Bielenstein 1892, 537–543)). Līdzās vietējiem ģeogrāfiskajiem apelatīviem šajā laikā radās arī mākslīgi radīti nomenklatūras vārdi – standartizējot kāda apgabala vietvārdus, specifiskie, nevalodniekam nesaprotamie ģeogrāfiskie nomenklatūras vārdi tika aizstāti ar kādu vispārīnājumu, proti, *hiponīmu* jeb apakšjēdzienu vietā liekot kādu vispārzināmu *hiperonīmu* jeb virsjēdzienu vai arī nekritiski, bez valodnieciskām zināšanām pārņemot kādas citas valodas terminu (tā, piemēram, 1898. gadā amerikāņu ģeogrāfs Viljams Moriss Deiviss (*William Morris Davis*) Jaunmeksikas specifiska paaugstinājuma apzīmēšanai izvēlējās un ieviesa aprītē spāņu leksēmu *cuesta*, kas oriģinālvalodā apzīmē jebkāda veida paaugstinājumu (Burrill 1968, 10)).

Mērķtiecīga ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu vākšana un pētīšana sākās līdz ar regulāru vietvārdu vākšanu, sistematizēšanu un nacionālo ģeogrāfisko nosaukumu datu

bāzu izveides aizsākumiem, jo radās nepieciešamība savākto materiālu grupēt pēc nomenklatūras vārdā nosauktā ģeogrāfiskā objekta veida. Lai gan toponīmu un tajos iekļauto ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu vākšana dažās valstīs noritēja ļoti aktīvi un ģeogrāfi centās izveidot pirmās nacionālās ģeogrāfiskās nomenklatūras, valodnieki salikto nosaukumu otrajiem komponentiem uzmanību sāka pievērst vien pēc pusgadsimta – 20. gadsimta 50. gados. Šādas situācijas iemesls, iespējams, bija uzskats, ka primārais uzdevums ir vietvārdu onomastisko leksēmu izpēte. Varbūt tāpēc, 1922.–1925. gadā publicēdams pirmo apjomīgo vietvārdu krājumu (skat. E I, II), latviešu valodnieks Jānis Endzelīns izvēlējās galvenokārt mājvārdus un tikai dažus fizioģeogrāfisku objektu (upju, kalnu) vairākkomponentu nosaukumus vai no specifiska nomenklatūras vārda saknes darinātus vietvārdus (arī turpmākajā vietvārdu leksikogrāfiskajā izdevumā «Latvijas PSR vietvārdi» ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu šķirkļos J. Endzelīns visbiežāk izvēlas nepublicēt visus Latvijas pagastos fiksētos vietvārdus, vien pieminot, ka ir daudz vietvārdu ar šķirkļa galvā minēto leksēmu (piemēram, šķirklī *kalns* ierakstot «u. d. c. salikteņi ar -*kalns*» Lvv II 19) vai šķirkļa beigās pievienojot «u. c.» (piemēram, Lvv II 286 s.v. *lāma*).

Onomastikas kā zinātnes nozares aizsākumos ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi kā īpaša leksikas kategorija netika šķirti no onomastiskās leksikas – ģeogrāfiskais apelatīvs tika uzskatīts par daļu no onīma veseluma, par vārdu ar onomastiskām funkcijām, tāpēc, piemēram, vācu onomasts Ādolfs Bahs, sīki analizēdams ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus kā īpašvārdu formantus vai etimonus, tos sauc par elementiem vai otrajiem komponentiem (Bach 1953, 370 utt., skat. arī Rūķe-Draviņa 1975), tādējādi analizē neatraujot šo īpašvārda elementu no toponīma veseluma. Līdz mūsdienām tā joprojām dara daļa onomastu – parasti tiek aplūkots kāds no regulāriem un produktīviem īpašvārdu komponentiem, kas pēc būtības un funkcijas atbilst nomenklatūras vārdam, taču tiek dēvēts vai nu par elementu, vārdu, sakni, vai derivatīvo ligzdu (skat., piemēram, Nicolaisen 2011). Nereti ģeogrāfiskajiem apelatīviem īpaša uzmanība tiek pievērsta, grupējot un analizējot vietvārdus pēc to regulārajiem komponentiem (skat., piemēram, Gelling 2000, Hale 1993).

Latvijā apjomīgs ģeogrāfisko apelatīvu avots netika publicēts līdz pat 1936. gadam, kad valodnieks Juris Plāķis Latvijas Universitātes rakstu sērijā izdeva Kurzemes vietvārdu vākumu, kam 1939. gadā sekoja Zemgales toponīmu apkopojums, kur daudz vairāk uzmanības pievērsts fizioģeogrāfisku objektu vārdiem un katra pagasta vietvārdu kopums dalīts pēc objekta kategorijas nosaukuma jeb specifiskā nomenklatūras vārda attiecīgajā reģionā (skat. Pl I, II). 1936. gadā Rīgas Latviešu biedrības Zinātņu komitejas rakstu

krājuma 22. sējumā tika publicēts arī pirmais latviešu valodnieka pētījums par ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu – Jura Plāķa raksts «*Rūozas* vārds un tā izplatīšanās pa Latvijas teritoriju» (Plāķis 1936). Kaut arī šajā nelielajā apcerējumā skarts tikai vienas leksēmas viens izpētes aspekts, tas aizsāka latviešu valodnieku darbu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu zinātniskā izpētē.

Līdz 20. gadsimta 50. gadu beigām pasaulē netika izdotas visaptverošas nacionālo ģeogrāfisko terminu vārdnīcas, lai gan ģeogrāfi par nepieciešamību izveidot nomenklatūras vārdu sarakstus diskutēja vairāk nekā pusgadsimtu. Šādas diskusijas īpaši aktuālas kļuva pirms un pēc dažādām militārām ofensīvām (acīmredzot bija nepieciešams izzināt katras teritorijas ģeogrāfisko un ģeoloģisko objektu specifiku). Tā, piemēram, 1890. gadā dibinātā Amerikas Savienoto Valstu Ģeogrāfisko nosaukumu komiteja par šādas sistēmas izveidi lēma 1916. un 1927. gadā, taču līdz terminu apkopojuma publikācijai nenonāca (Burrill 1945, 23). Ģeogrāfisko terminu vārdnīcu 1902. gadā sagatavoja arī britu ģeogrāfs Hjū Roberts Mills (*Hue Robert Mill*), taču publicēta tā tika vien 1954. gadā (COT I 11). Netika publicēta arī 20. gadsimta sākumā krievu ģeogrāfa un finansista Jevgeņija Lamanska izveidotā ģeogrāfisko terminu kartotēka (Васильев 2001, 3).

Lai gan apjomīgi valodnieciski pētījumi līdz 20. gadsimta 50. gadiem šajā jomā joprojām nebija publicēti, valodnieku interese par ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem pamazām pieauga (1940. gadā Ulrihs Fincenhāgens (*Ulrich Finzenhagen*) Berlīnē aizstāvēja doktora disertāciju par grieķu nomenklatūras vārdiem (Finzenhagen 1940)). Aktīva nomenklatūras vārdu izpēte visā pasaulē un Latvijā aizsākās pēc ģeogrāfiskās terminoloģijas komisiju dibināšanas, kad ģeogrāfiem kļuva skaidrs, ka šādu sarakstu izveidei nepieciešama sadarbība ar lingvistiem.

20. gadsimta 50.–60. gados sākās sistemātisks darbs ģeogrāfiskās nomenklatūras izpētē – par ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem cits pēc cita tapa ne tikai raksti, kuru uzmanības centrā – galvenokārt neskaidras cilmes un nozīmes ģeogrāfiski termini, bet arī apkopjošas monogrāfijas un ģeogrāfisko terminu vārdnīcas, kuru autori bija gan valodnieki (piem., Schütz 1957, Толстой 1962), gan kartogrāfi (piem., Pegorier 1963), gan ģeogrāfi (piem., Мурзаевы 1959, Badjura 1953). Nepieciešamība apzināt un sistematizēt ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus bija arī viens no vispasaules toponīmistu apvienības – Apvienoto Nāciju Ģeogrāfisko nosaukumu ekspertu grupas (UNGEGN) izveides cēloņiem 1959. gadā. Jau pirmajā tās konferencē tika ieteikts veikt ģeogrāfiskās nomenklatūras izpēti, īpaši daudzās objektu kategoriju apzīmējošo vārdu nozīmes, un par obligātu prasību tika izvirzīts nosacījums vietvārdu pierakstā skaidri nošķirt ģeogrāfiskās nomenklatūras

elementu un līdz ar vietvārdu apkopojumiem publicēt arī ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu sarakstu (UNSTATS 1960).

Mūsdienās nomenklatūras vārdu pētniecība īpaši aktīva izvērtusies Krievijā, Beļģijā, Ungārijā un Amerikā. Pasaules onomastikā ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi tiek aplūkoti galvenokārt semantiskā (Nemes 2005; Helander 2008 u. c.), etimoloģiskā (Faster 2009 u. c.), semasioloģiskā (Толстой 1969; Васильев 2001 u. c.) un lietišķās toponīmijas (Мырзаев 1974; Burrill 2004 u. c.) aspektā. Daudzās valstīs izveidotajās vietvārdu datubāzēs izstrādāti vietvārdu klasificēšanas principi pēc objekta kategorijas, ko nosauc ģeogrāfiskās nomenklatūras vārds, iepriekš apzinot katra tā semantiku un lietošanas specifiku (www.danmarksstednavne.dk, www.lvvgdb.lki.lt u. c.).

Latvijā sistemātisks darbs ģeogrāfiskās nomenklatūras apkopšanā sākās 1947. gadā, kad LPSR Zinātņu akadēmijas Latviešu valodas terminoloģijas komisijas vadībā Latvijas Valsts universitātes Ģeogrāfijas fakultātē sāka darboties Ģeogrāfijas terminoloģijas apakškomisija, kas līdz 1948. gadam apkopoja un izvērtēja esošos latviešu ģeogrāfiskos apelatīvus, kas publicēti Latviešu konversācijas vārdnīcā un K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā, bet vēlāk pēc valodā esošiem paraugiem ieviesa daudz jaunu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu, bieži vien no dialektālās leksikas pārņemtajiem apelatīviem norobežojot un definējot semantiku (piemēram, *lāsmenis* ‘neaizsastoša vieta upē’ pēc apvidvārda *lāsmenis* ‘āliņģis’ un pēc vārdu *pauguraine*, *mežaine* parauga darināti vārdi *tīrumaine*, *kāpaine* utt.).

Latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras izpētes uzplaukums vērojams 20. gadsimta 70.–90. gados. Mērķtiecīgu darbu nomenklatūras vārdu izpētē pirmā sāka Benita Laumane, 1963. gadā aizsākot zvejniecības leksikas vākšanu (Laumane 1987, 5) un vēlāk publicējot vairākas monogrāfijas un plašus rakstus par ģeogrāfiskajiem apelatīviem galvenokārt Latvijas jūras piekrastes reģionos (Laumane 1987c, 1996, 2004). Lai arī B. Laumanes darbos aplūkota tikai viena Latvijas areāla ģeogrāfiskā leksika, tas ir līdz šim visizsmeļošākais kādas latviešu nomenklatūras vārdu grupas pētījums, kurā izmantota etimoloģiskā, semantiskā, derivatīvā, hronoloģiskā un salīdzināmi vēsturiskā analīze.

70. gadu sākumā latviešu onomaste Vallija Dambe publicēja vairākus rakstus par latviešu ģeogrāfisko nomenklatūru, skatot tos gan lietišķās toponīmijas (Dambe 1972a), gan cilmes un semantikas (Дамбе 1970), gan areālā aspektā (Dambe 1972b), taču kopumā rakstos analizēto leksēmu skaits nav liels. 1973. gadā referāta tēzēs publicēts purvu nomenklatūras vārdu uzskaitījums un definētas dažas to semantiskās iezīmes (Dambe 1973).

1977. gadā iznāca pirmais un līdz šim vienīgais latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu apkopojums un relatīvi visaptverošs pētījums – krievu valodnieces Lidijas Ņevskas (*Лидия Невская*) darbs «Baltu ģeogrāfiskā terminoloģija», kurā latviešu un leišu ģeogrāfiskie apelaīvi skatīti salīdzināmā un semantiskā aspektā (Ņevskaja 1977). Taču pētījumā iekļauto latviešu apelaīvu skaits ir nepilnīgs (no aptuveni 1600 leksēmām vien 500 ir latviešu nomenklatūras vārdi – lielāka uzmanība pievērsta lietuviešu apelaīviem), jo latviešu ģeogrāfiskie apelaīvi ekscerpēti tikai no K. Mīlenbaha un J. Endzelīna vārdnīcas un publicētiem dialektoloģijas materiāliem, kurpretim lietuviešu – gan no dialektoloģiskā atlanta kartotēkas, gan vairākām vārdnīcām (Ņevskaja 1977, 6), turklāt ģeogrāfiskie apelaīvi šajā pētījumā analizēti tikai vienā – semantiskā aspektā. Dažviet ziņas par latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem ir neprecīzas – par ģeogrāfiskiem apelaīviem kļūdaini uzskatītas baltiskas cilmes latviešu leksēmas, kam topogrāfiskā nozīme realizējusies tikai lietuviešu valodā (piemēram, *versme* ‘uguns, liesmas, karstums, karsta gaisa plūsma no krāsns’ ME IV 541, lei. *versmē* ‘vieta, kur no zemes izceļas avots, upes izteka, purvs, bezdibenis’ DLKŽ 931). Taču nenovērtējams ir L. Ņevskas darbs latviešu un leišu nomenklatūras vārdu salīdzināmajā semantikā un ģeogrāfisko apelaīvu semantisko lauku norobežošanā un korelācijas definēšanā.

Pēdējos gados ģeogrāfisko nomenklatūras vārdu izpētē iesaistījās vairāki cittautu baltisti (Urbutis 1970, Непокупный 1976 u. c.) un latviešu valodnieki, uzmanību lielākoties pievēršot specifiskajiem fiziogēogrāfiskajiem apelaīviem noteiktās teritorijās – galvenokārt Kurzemē: Dzintra Hirša pētīja Ziemeļkurzemes, proti, Sarkanmuižas vietvārdu otros komponentus (Hirša 1986, 1987a, 1990), Benita Laumane – Lejaskurzemes ģeogrāfiskos apelaīvus (Laumane 1987a, 1987b, 1987c), Kersti Boiko – Baltijas jūras somu cilmes ģeogrāfiskos apelaīvus īpaši piekrastes reģionos (Boiko 1990, 1992, 1994), 21. gadsimta sākumā to turpināja Anna Stafecka, pētot līduma, zemes reljefa un apdzīvotu vietu nosaukumus (Stafecka 2010, 2011), ģeogrāfe Zane Cekula – dienvidaustrumu Latvijas ģeogrāfiskos apelaīvus (Cekula 2010), Anta Trumpa – ģeogrāfisko nomenklatūras vārdu *rājums*, *ruoza* areālo izplatību (Trumpa 2013, 2014). Taču lielākoties valodnieki pievērsuši uzmanību atsevišķām leksēmām – *valks* (Непокупный 1976, 31–33, Bušs 2007), *kalva* (Лаумане 1985), *lanka*, *sāts* (Dambe 1986), *rūcis* (Bušs 1997), *aste* (Rapa 2008) – vai leksēmu grupām (Rapa 2011). Pa atsevišķam ģeogrāfiskās nomenklatūras vārda skaidrojuma atrodams arī dialektologu darbos (skat., piemēram, Kagaine 1992; pētījums par līdumu nosaukumiem latviešu izloksnēs un daļēji arī vietvārdos – Stafecka 2011).

1.2. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU IZPĒTES IESPĒJAS

Mūsdienās pats galvenais ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu pētnieka uzdevums ir tos apkopot un sistematizēt. Vienlaikus tas ir arī pats grūtākais un laikietilpīgākais darbs, jo gandrīz puse toponīmu ietver ģeogrāfisko apelatīvu (skaidri saskatāms kā vārdsavienojuma otrais komponents tas ir aptuveni trešdaļā vietvārdu (Дамбе 1970, 130)). Tātad, ja Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūta vietvārdu kartotēkā ir pusotra miliona vienību, būtu jāekscepē un jāizvērtē vairāk nekā pusmiljons vietvārdu, kuros iekļauts fiziogēogrāfisks apelatīvs. Turklāt jāņem vērā, ka ideāla pētījuma rezultāta sasniegšanas labad jāfiksē arī visas nomenklatūras vārdu formas un grūtāk pamanāmie fiziogēogrāfiskie apelatīvi, proti:

- visas ģeogrāfisko apelatīvu dialektālās un gramatiskās formas (piemēram, leksēmas *purvs* varianti *purvs, pūrs, puors, puriņš, puoriņš* utt.);
- visi ģeogrāfiskās nomenklatūras apvidvārdi (piemēram, *aluots, bala, ruoza* utt.);
- onimizējušies, respektīvi, toponimizējušies nomenklatūras vārdi (piemēram, *Deksnis* ‘izdedzis mežs’);
- substrāta nomenklatūra (piemēram, no lībiešu valodas ienākušie *juoma, lēnis, abads, voja*).

Ja pieņem krievu onomastes A. Superanskas izvirzīto un ģeogrāfiskās terminoloģijas pētnieka Eduarda Murzajeva tālāk attīstīto hipotēzi, ka lielākā daļa toponīmu radušies no fiziogēogrāfiskiem apelatīviem un pirmo onīmu funkcijas veica tikai tādi vārdi, ko mūsdienās pieņemts uzskatīt par ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem, tad nav šaubu, ka nomenklatūras vārdu pētnieka darba lauks no puses onīmu paplašinās līdz neizmērāmam apjomam. Piemēram varētu minēt tikai dažus pazīstamākos Latvijas pilsētu vārdus, kuru varbūtējā cilme var norādīt uz minēto toponīmu rašanās aspektu: pilsētvārds *Bauska*, iespējams, radies no izloksnēs sastopamā fiziogēogrāfiskā apelatīva *bauska* ‘slikta pļava’, bet *Alūksne* – no vārda *aluksna* ‘mitra vieta’ vai *alksna* ‘alkšņiem apaugusi vieta’. Vēl sarežģītāku fiziogēogrāfiskās nomenklatūras izpētes darbu padara tas, ka laika gaitā tie bieži vien toponimizējušies onomastiskajā leksēmā – vai nu kādam no citas valodas pārņemtam fiziogēogrāfiskam apelatīvam pārveidojoties par valodā pazīstamu onomastisku leksēmu, vai kļūstot par ko līdzīgu formantam (piemēram, *Matkule, Penkule, Ikšķile*, kur vārda izskaņa *-kule* vai *-ķile* radusies no lībiešu vārda ar nozīmi ‘ciems’) (Дамбе 1970, 132–133).

Taču pirms jebkura klasifikācijas mēģinājuma vispirms nepieciešams, cik iespējams, noteikt katra nomenklatūras vārda etimoloģiju un semantiku. No tā izriet, ka galvenie ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu izpētes virzieni ir **etimoloģiskā** un semantiskā izpēte. Piemēram, ja nezina nomenklatūras vārda kursisma *sils* etimoloģisko nozīmi, resp., ‘virši’, var kļūdīties dažāda Kurzemes areāla toponīma semantikas skaidrojumā un līdz ar to arī nomenklatūras vārda sistematizēšanā. Piemēram, drimonīma *silmežs* vai agroonīma *silplava* nozīme, iespējams, nebūs jāatvasina no literārajā valodā un izlokšņu vairumā lietotās vārda *sils* nozīmes. Proti, *silmežs* Kurzēmē varbūt nemaz nav ‘priežu mežs’, bet gan viršu mežs, un *silplava* nav ‘priežu meža plava’, bet ‘viršu plava’. Latviešu onomastikā ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu etimoloģijas noskaidrošanā visvairāk paveikts Latvijas vietvārdu vārdnīcā, kurā līdzās faktoloģiskajam materiālam dota arī norāde uz toponīma komponentu etimoloģiju. Promocijas darba 3.1. nodaļā, izvērtējot vietvārdu etimoloģiju, analizēti galvenie nomenklatūras vārdu cilmes avoti (atsevišķu ģeogrāfisko apelatīvu cilme rādīta arī 1. pielikumā «Latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdnīca»).

Pēc nomenklatūras vārda etimoloģijas noskaidrošanas var pievērsties otrajam ģeogrāfiskās nomenklatūras izpētes aspektam – **semantikas** formulējumam. Tā kā nomenklatūras vārdi toponīmijā pēc būtības ir sugasvārdi (t.i., veic nominatīvo funkciju), tajos notiekošie semantiskie procesi principiāli neatšķiras no citās leksikas jomās notiekošajām pārmaiņām. Bet gandrīz droši var apgalvot, ka nomenklatūras vārdu, īpaši hiperonīmu, nozīme ir daudz elastīgāka nekā citām leksiskajām vienībām. Tā kā nomenklatūras vārdu semantiskais lauks ir ļoti plašs, visprecīzāk to nozīmi atklātu visu apelatīva sēmu uzskaitījums. Tas ļautu daudz precīzāk definēt katra nomenklatūras vārda nozīmi, brīvi veidot semantiskās ķēdes, antonīmiskos pārus, noteikt leksēmas nozīmes svārstību amplitūdu utt. Sēmu uzskaitījums un raksturojums būtu nepieciešams katra ģeogrāfiskās nomenklatūras vārda nozīmju amplitūdas noteikšanai, taču ne vienmēr to ļauj nepietiekamais ekspedīciju un citu vākumu materiāls. Vietvārdu semantikas formulējums dots promocijas darba 2. nodaļā, kur katra objekta veida apelatīvi klasificēti semantiskajās grupās. Vietvārdos, leksikogrāfiskos un rakstu avotos, kā arī pētījumos fiksēto nozīmju saraksts sniegts promocijas darba 1. pielikumā «Latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdnīca».

Semantiskās atšķirības var aplūkot arī **salīdzināmās valodniecības** aspektā. Skatot etimoloģiski radniecīgos vārdus vienas saimes valodās un salīdzinot to semantiku, var izsekot ne tikai valodas attīstības, bet arī cilšu kopības un sadalīšanās ceļiem (par to skat.

Бушмакин 1978). Ģeogrāfiskās nomenklatūras analīze diahroniskā aspektā sniedz informāciju par vārda senumu, par aizgūšanas ceļiem un senajām saknēm un morfēmām, kas ļauj veidot ģeogrāfisko apelatīvu etimoloģiskās ligzdas un secināt par ģeogrāfiskās nomenklatūras sistēmas veidošanās principiem. Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu cilme un aizgūvumu ceļi aplūkoti promocijas darba 3.1. apakšnodaļā.

Reālā ģeogrāfiskā objekta mainības un denotātu dažādības dēļ ģeogrāfiskais apelatīvs biežāk tiek pakļauts pārmaiņām un aktīvāk atsaucas uz ekstralingvistiskajām ietekmēm nekā citas apelatīvās leksikas kategorijas, radot nomenklatūras vārdu semantiskās pārbīdes. Šādos gadījumos nomenklatūras vārdu semantisko procesu aprakstā izmanto semantikas apakšnozares **semasioloģijas** jeb *vārdu nozīmju maiņas* izpētes principus. Tā kā ģeogrāfisko apelatīvu izpētei ir vien dažu gadu desmitu vēsture, to semantikas jautājums ir visu onomastu uzmanības centrā. Semasioloģiskajai izpētei visvairāk pievērsies krievu onomasts Ņikita Tolstojs (Толстой 2006). Šajā promocijas darbā semasioloģiskā analīze izmantota vien dažos gadījumos, lai skaidrotu dažu nomenklatūras vārdu nozīmi.

To, vai ģeogrāfiskais apelatīvs uzskatāms par nomenklatūras vārdu vai ne, izšķir ne tikai etimoloģiskā un semantiskā analīze, bet papildus arī lietojuma biežums un **areālais** aspekts. Piemēram, pētījumā par leksēmu *aste* ekscerptu izvietojums pa pagastiem ļāva konstatēt tās izplatību visā Latvijā, turklāt tās blīvums Kurzemē, īpaši dziļajās lībiskā dialekta izloksnēs, norādīja ceļu, no kurienes tas varētu būt ienācis latviešu toponīmijā (Rapa 2008). Taču arī areālā aspekta izmantošanu apgrūtinā tas, ka joprojām trūkst avotu, kas sniegtu izsmeļošas ziņas par baltu nomenklatūras vārdu izplatību dialektos un izloksnēs. Promocijas darbā ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi (galvenokārt polisēmiskas ģeogrāfiskās leksēmas un vienas reālijas dažādi apzīmējumi latviešu izloksnēs) areālā aspektā analizēti 3.2. nodaļā. Darba 2. pielikumā iekļautas vairāku areālismu izplatības kartes.

Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi interesē ne tikai onomastus un ģeogrāfus, bet arī **etnolingvistus**. To, ka liels skaits ģeogrāfisko apelatīvu radies no ķermeņa daļu nosaukumiem, varētu pamatot ar cilvēces pirmatnējo skatījumu uz pasauli – uz zemi kā dzīvu būtni. Vairāki pētnieki šo priekšstatu nodēvējuši par indoeiropiešu semantisko universāliju un vietvārdus ar ķermeņa daļu nosaukumiem uzskata par visarhaiskākajiem. Tā kā latviešu toponīmijā ir salīdzinoši daudz ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu, kas radušies no ķermeņa daļu nosaukumiem, var gandrīz droši apgalvot, ka latviešu vietvārdu kopums glabā ne vien senas valodas liecības, bet arī pašus arhaiskākos tautas priekšstatus par apkārtējo vidi.

Ģeogrāfisko apelatīvu analīzē var izmantot arī **kognitīvo** aspektu, kas ģeogrāfiskajai nomenklatūrai tik raksturīgo metaforu un metonīmiju skata ne tikai kā valodas, bet arī kā cilvēka priekšstatu sistēmā ietilpstošu fenomenu. Kognitīvā aspekta izmantošana onomastiskajos pētījumos ir ļoti jauna metode, un Latvijas onomastikā apzināti tā vēl nav lietota. Taču iespēju ir daudz – piemēram, jau minētos no ķermeņa daļu nosaukumiem radušos ģeogrāfiskos nomenklatūras vārdus varētu skaidrot ar konceptu «zeme ir cilvēks», ko horvātu toponīmijā jau veiksmīgi analizējušas Dunja Brozoviča-Rončevića (*Dunja Brozović Rončević*) un Milena Žika-Fuhsa (*Milena Žic Fuchs*) (Brozović Rončević, Žic Fuchs 2004), bet japāņu vietvārdos to aplūkojis Akikacu Kagami (*Akikatsu Kagami*) (Kagami 2010). Ar kognitīvo analīzi var būtiski bagātināt arī nomenklatūras vārda semantikas aprakstu. Nomenklatūras vārdu rašanās kognitīvos aspektus skar arī **onomasioloģija**, pētot, vai īpašvārdu rašanos izraisa vispārīgi kognitīvi mehānismi. Daži etnolingvistiski un etnogrāfiski nomenklatūras vārdu aspekti, kas cieši saistīti ar kognitīvajiem valodas modeļiem, skarti promocijas darba 2. nodaļā, lai rastu pamatojumu viena vai otra apelatīva produktivitātei, kā arī 3.4. nodaļā, analizējot metonīmiska un metaforiska pārnese rezultātā radušos ģeogrāfiskos apelatīvus.

Nomenklatūras vārds (ja vien nav onimizējies) ir nesaraujami saistīts ar onomastisko leksēmu, tāpēc vēl viens no ģeogrāfisko apelatīvu izpētes virzieniem var būt arī **sintaktiskais** aspekts. Ģeogrāfisko nosaukumu sintakses izpētē vislielāko ieguldījumu devis beļģu onomasts Villijs Langendonks (*Willy van Langendonck*) (Langendonck 2007), gan skatot galvenokārt to iekļaušanos kopvalodas sintaktiskajās struktūrās, nevis pētot sintaktiskos sakarus starp saliktu vietvārdu komponentiem. Nomenklatūras vārdu analīze saliktos vietvārdos ļautu noteikt latviešu valodas toponīmiskos modeļus, spriest par toponīmu struktūras likumsakarībām un vārda funkcionālo specifiku nosaukumā, īpaši reģionos ar lībisko substrātu, kur daudz aktīvāk nekā citur tiek veidoti latviešu vietvārdi salikteņi. Nomenklatūras vārdu iekļaušanās onomastiskajās struktūrās šajā darbā analizēta 3.5. nodaļā.

Tā kā toponīmijā ir specifiski vārddarināšanas modeļi, būtisks nomenklatūras vārdu izpētes virziens ir arī **morfoloģiski derivatīvais** resp. **vārddarināšanas** aspekts, kas izmantots promocijas darba 3.2. nodaļā (šeit kā piemērus varētu minēt populārus ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu formantus: ar izskaņu *-iens* Kurzemē parasti darina mežu nosaukumus (piemēram, *alksniens*, *egliens*), ar izskaņu *-ene* – pļavu nosaukumus, īpaši Zemgalē (piemēram, *grīslene*, *akotene*).

1.3. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU IZPĒTES TEORĒTISKIE JAUTĀJUMI

Tā kā onomastika līdz ar ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu izpēti ir jauna valodniecības apakšnozare, ģeogrāfisko apelatīvu pētniecībā ir virkne joprojām neatrisinātu teorētisku jautājumu: nav vienotas nostājas ne tikai ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu noteikšanas principu izvēlē, bet arī vietvārdu otro komponentu jeb onīmā iekļautā sugasvārda apzīmējošā termina lietojumā, tomēr vairāk nekā pusgadsimtu ilgajā onomastisko pētījumu vēsturē lielākajā daļā valstu izveidojušās ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu izpētes un terminu izvēles tradīcijas.

1.3.1. Termina definīcija

Onomastiskajā literatūrā īpašvārdu otro respektīvi pēdējo komponentu jeb toponīmā iekļauto sugasvārdu apzīmēšanai izmantots daudz terminu, piemēram, *tipiskie apzīmējumi / elementi, ģeogrāfiskie, topogrāfiskie / fiziogēogrāfiskie termini / elementi, topogrāfiskie / ģeogrāfiskie apelatīvi, ģeogrāfiskā nomenklatūra, ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi*, un tie visi ir saglabājušies līdz pat mūsu dienām, turklāt vienā pētījumā var tikt izmantoti vairāki termini.

Nomenklatūras vārdu izpētes aizsākumā, ko ierosināja galvenokārt ģeogrāfi, tika izmantots vārdu savienojums *ģeogrāfiskais termins* jeb ‘vārds, kas apzīmē noteiktu ģeogrāfisku reāliju’ (Подольская 1985, 44), ar to apzīmējot gan vispārīgās (ne tikai fiziskās) ģeogrāfijas terminus, gan lokālos un dialektālos reljefa, ainavas un ūdensobjektu īpašību nosaukumus. Šo vārdsavienojumu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu apzīmēšanai lieto galvenokārt krievu īpašvārdu pētniecībā (Мурзаев 1970; Васильев 2001 u. c.), taču šā termina divnozīmība onomastikā ir radījusi sarežģījumus – ģeogrāfisko terminu kopumā jāiekļauj ne tikai fiziogēogrāfisku objektu apzīmējumi, bet arī klimatoloģijas, transportģeogrāfijas, kultūrģeogrāfijas un citu ģeogrāfijas apakšnozaru termini. Lai nošķirtu ģeogrāfijas terminus (to skaitā arī mākslīgi darinātus nomenklatūras vārdus) no reģionāliem objektu nosaukumiem, kas sastopami vietvārdos, krievu onomastikā tiek lietots termins *vietējais (nacionālais) ģeogrāfiskais termins (местный географический термин)*, kas ir «vietējās vai dialektālās apelatīvās leksikas vārds, kas apzīmē ģeogrāfisko reāliju dažādību» (Подольская 1978, 45). Šis termins nomenklatūras vārdu apzīmēšanai krievu onomastikā ieviests caur ģeogrāfiju un tiek lietots tradīcijas dēļ, lai gan valodnieki ir ieteikuši tā vietā lietot terminu *determinatīvs* (Деопик, Членов 1971) vai vārdsavienojumu

ģeogrāfiskais apelatīvs (skat. redakcijas kolēģijas (R. Agejeva, A. Superanska, N. Podoļska) piezīmi pie J. Pospelova raksta par ģeogrāfiskajiem terminiem (Поспелов 1978, 97)).

Arī citur pasaules onomastikā zinātniskajā ģeogrāfijā un saziņā lietotus ģeogrāfiskus terminus, kas var nebūt sastopami toponīmos, šķir no vietvārdos lietotiem reģionāliem elementiem ar vārdsavienojumu *vispārīgi termini* (*generic term*), taču ne visi onomasti to ievēro (skat., piemēram, Algeo 1973). Šo problēmu apzinājušies arī latviešu onomasti un precizējuši terminu, izvēloties apzīmējumu *fizioģeogrāfiskais termins* (skat., piemēram, Hirša 1986, 1990 u. c.; Laumane 1985). Taču arī šā vārdu savienojuma otrs komponents – vārds *termins* – šķiet neatbilstošs nosaukamajai reālijai. Leksēma *termins* parasti norāda uz normētu literāro valodu, taču ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu kopumā liela daļa ir tādu, ko literārajā valodā nelieto un pat nepazīst. To apzinājušies arī krievu onomasti: «Vietējais ģeogrāfiskais termins ir nosacīts tradicionāls nosaukums, pēc būtības tas nav termins, bet ģeogrāfiskais nomens,» (Подольская 1985, 45) – taču tradīcija turpināt šā termina lietojumu krievu onomastikā nav pārtrūkusi.

Pasaules onomastikā visbiežāk izmantoti no bioloģiskās taksonomijas aizgūti termini. Viens no tiem – *vispārējs elements* (angļu *generic element*, fr. *element generique*, it. *elemento generico* < lat. *genus* ‘paaudze, ģimene, tips, dzimums’) jeb ‘leksiskā vienība vai propozīcija, kas norāda uz visu denotātu klasi’ (Crystal 1985, 209) –, lai gan semantiski plašs un neskaidrs, angļu valodā ir nostiprinājies un ieguvis konkrētu denotāciju – to onomastiskos nosaukumos sastopamo regulāro elementu apzīmēšanai pretstatā specifiskajiem (modificējošiem, kvalificējošiem) nosaukumu elementiem izmanto gan ģeogrāfijas, gan bioloģijas un citu zinātņu pārstāvji. Tomēr arī šo vārdu savienojumu lieto dažādi – tiek izmantoti šā termina varianti *vispārējs komponents* (*generic component*) (Möller 1995), *vispārējs vārds* (*generic noun*) (Russel, Phillips 1995) vai saīsinājumi: *vispārinājums* (*generic*) vai *elements* (*element*). Pēdējais īpaši populārs vācu onomastikā – aplūkojot skaidri saskatāmus ģeogrāfiskos apelatīvus vietvārdos, tiek runāts vienkārši par *elementiem* un *komponentiem*, acīmredzot uzskatot tos par onīma sastāvdaļu, nevis īpašu leksikas kategoriju. Arī šis termins onomastikā radījis neskaidrības – daži onomasti ar to apzīmē eponīmus, proti, īpašvārdus, kas kļuvuši par sugasvārdiem.

Tāpēc daudzi vietvārdu pētnieki, ģeogrāfisko apelatīvu uzskatot par īpašvārda sastāvdaļu, nevis īpašu leksikas kategoriju, lieto apzīmējumu *vietvārda elements* (biežāk gan šāds apzīmējums tiek lietots attiecībā uz ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem, kas jau

ir topoformantizējušies – skat., piemēram, Cole 1990). Taču šis apzīmējums ir pārāk nekonkrēts, jo var tikt attiecināts gan uz onomastisko leksēmu, gan otro daļu jeb apelatīvu.

Ārzemju onomastikā otrs visbiežāk lietotais termins toponīmā iekļauto sugasvārdu kopuma apzīmēšanai ir otrs taksonomijas pamattermins: *ģeogrāfiskā nomenklatūra* (Walther 1995) jeb *topogrāfiskā nomenklatūra* (*nomenclature topographique* Broēns 1966, 58) jeb ‘konkrētu kādā zinātnes, ražošanas, mākslas nozarē lietojamu priekšmetu un parasti arī tiem pievienoto saīsināto apzīmējumu (marku, indeksu, tipu un modeļu apzīmējumu u. tml.) kopums vai sistematizēts uzskaitījums’ (VPSV 256), kas cēlies no latīņu vārda *nomenclatura* ‘vārdu saraksts’. Šo terminu plaši izmanto arī Francijas (Mulon 1995), Jaunzēlandes (Robertson 1995), Šveices (Sonderegger 1995), Austrālijas (Atchison 1995), Dānijas (Sørensen 1995) un citu valstu onomasti, taču tikai tādos gadījumos, kad jāaplūko viss ģeogrāfisko apelatīvu kopums un sistēma. Būdami bioloģiskās taksonomijas termini, apzīmējumi *vispārējs elements* un *nomenklatūra* tomēr neatspoguļo ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu lingvistisko dabu, tāpēc atsevišķu nomenklatūras vienību apzīmēšanai onomasti izmanto vārdu *elements*, *komponents*, *leksēma*, *apelatīvs* u. c.

Termins *topogrāfiskais* vai *fizioģeogrāfiskais apelatīvs* no minētajiem īpašvārdu nomenklatūras vienības apzīmējumiem tiek izmantots visbiežāk (skat., piemēram, Laumane 1985, 2004; Bilkis 2008; Nemes 2005; Sigmundsson 1985). Jau pirmajos gramatiķu darbos īpašvārds tika šķirts no sugasvārda (piemēram, jau Dionīsijs īsajā gramatikas aprakstā *Ars Grammaticae* min divus vārdu veidus: *onoma kyrion* un *onoma prosegorikon* (Algeo 1973, 2)), ko viduslaikos pēc Priscīnija ieteikuma sāka dēvēt par *apelatīvu* jeb *nomina appellativum* kā pretstatu īpašvārdam jeb *nomina propria* (arī mūsdienās šis termins biežāk tiek izmantots onomastikā un onomastisku procesu aprakstīšanā nekā gramatikā). Jau pašā pirmajā – Priscīnija sniegtajā apelatīva definīcijā apvienotas vārda onomastiskās un apelatīvās substances: «Apelatīvs no īpašvārda atšķiras ar to, ka tas ir dabiski kopējs daudzām lietām, kurā apvienojas vispārīgā un specifiskā substance, kvalitāte un kvantitāte» (Priscinius *Institutiones grammaticae*, 1.58.14–16; citēts pēc: Hyman, Walsh, Williams 2010, 192). Pēc šīs definīcijas, termins *apelatīvs* atbilst jēdzienam ‘vispārīgs apzīmējums’ un ir pilnībā pieņemams arī nomenklatūras vārdu apzīmēšanai, vien jāierobežo tā specifika onomastikā. Tā kā terminu *apelatīvs* onomastikā bieži izmanto īpašvārda etimona apzīmēšanai, ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu nosaukšanai būtu jālieto vārdu savienojums *ģeogrāfiskais*, *topogrāfiskais* vai *fizioģeogrāfiskais apelatīvs*.

Dažu onomastu ieteiktie termini *ģeogrāfiskais nomens* (Подольская 1978, 90), *īpašvārda determinatīvais komponents* (Faster 2009, 299) jeb *determinatīvs* (Деопик, Членов 1971), *ģeomorfoloģiskais vārds* (Bracchi 2008) vai *ģeomorfoloģiskais termins* (Bielickij 1981), *deskriptori* (Kadmon 2000, 39) u. c. zinātniskajā literatūrā nav aprobēti, taču tas apliecina, ka onomastikā ģeogrāfiskās nomenklatūras izpētes terminoloģija joprojām ir nepilnīga un atbilstīgā nosaukuma meklējumi turpinās.

Promocijas darbā izmantots Latvijā jau aprobētais un definētais termins *nomenklatūras vārds*, taču, apzinoties dažādu nomenklatūras sistēmu eksistenci, tas papildināts ar vārdu *ģeogrāfisks*. Šim vārdsavienojumam par sinonīmu izraudzīts termins *fizioģeogrāfisks* (arī *ģeogrāfisks*, *topogrāfisks* (respektīvi *hidrogrāfisks* ‘uz ūdenstilpēm un ūdenstecēm attiecīgs’, *orogrāfisks* ‘uz reljefa formām attiecīgs’ utt.)) *apelatīvs* vai *leksēma*.

Tikpat daudz nevienprātības ir arī termina definīcijas sakarā. Vairāk nekā pusgadsimtu ilgajā ģeogrāfiskās nomenklatūras izpētes gaitā nevienā toponīmiskā pētījumā nav atrodams šā termina un fizioģeogrāfisko apelatīvu atlases principu skaidrojums – acīmredzot to autori tos pieņēmuši par vispārzināmiem un nepārprotamiem. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca* sniedz šādu nomenklatūras vārda definīciju: «Nomenklatūras vārds ir saliktā vietvārdā vai īpašvārdiskā institūcijas nosaukumā ietilpstošais sugasvārds, kas norāda nosauktā objekta kategoriālo piederību» (VPSV 256). Tātad, pēc šīs definīcijas, par ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem nevar uzskatīt, piemēram, leksēmu *strauts* pļavas nosaukumā *Akmeņstrauts* Zvārdē¹ (1980²), apelatīvu *bedre* kalna nosaukumā *Āpšbedre* Dundagā, vārdu *sala* ceļa nosaukumā *Garā sala* (1961), jo tie neraksturo un dažreiz nosauc pat pilnīgi pretēju objekta kategoriju. Tādēļ nepieciešams vai nu papildināt nomenklatūras vārda definīciju, vai šādiem semantiskās transpozīcijas gadījumiem lietot citu terminu.

Pasaulē jau toponīmiskās terminoloģijas izveides sākumā šādu onomastisko procesu – semantisko pārnese – rezultāta nosaukšanai tika radīts termins *neadekvāts vispārējais apzīmējums* (*false generic element*) jeb ‘vispārējais elements, kas neidentificē nosauktā objekta īpašības’ (Glossary 2008, 111). Latviešu valodā šādam nomenklatūras vārdam apzīmējuma nav – valodnieki izlīdzas ar piebildi «nosaukums lietots ar nozīmes pārnese» (Boiko 1992; Laumane 1996 u. c.). Ojārs Bušs rakstā „Dažas pārdomas par *ozolu* Latvijas toponīmiskajā panorāmā un ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu kontekstā”

¹ Vietvārda lokalizācija (pēc LU Latviešu valodas institūta vietvārdu kartotēkā norādītajiem datiem saskaņā ar 1939. gada Latvijas teritoriālo iedalījumu).

² Iekavās minēts vietvārda pierakstīšanas gads.

iesaka tos saukt par bijušajiem nomenklatūras vārdiem, taču ar šādu terminu nevarētu apzīmēt metaforiska un dažreiz arī metonīmiska pārnese rezultātu (Bušs 2012, 124). No lingvistiskā viedokļa tie būtu jāsauc par *transponētiem ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem*, jo neadekvāts nomenklatūras vārds vienmēr radīs semantiskās transpozīcijas (metaforas vai metonīmijas – parasti sinekdohas) rezultātā.

Lai izveidotu nomenklatūras vārda definīciju, jāņem vērā visas tā pazīmes. Par tādām fiziogēogrāfisko apelaīvu definīcijās un aprakstos tiek uzskatīts:

- 1) **objekta kategorijas nosaukšana.** Nenoliedzami, tā ir viena no nomenklatūras vārda funkcijām – to apgalvo arī Džons Andersons: «Īpašvārdi nav denotatīvi, šo denotāciju identificē nomenklatūras vārdi» (Anderson 2007, 246), taču aptuveni trešā daļa neraksturo saliktos vietvārdos iekļauto sugasvārdu ģeogrāfiskā objekta tipu (piemēram, *Lejupe* mā Barkavā 1962) vai raksturo tikai daļēji (piemēram, *Kārklupe* mazs strautiņš Dūrē, ganībās, 1961; *Vilku duobes* me Dunikā, «kādreiz raktas bedres vilku ķeršanai, bedres vēl redzamas, tā tagad sauc veselu meža daļu», 1958 u. c.). Tāpēc šajā aspektā precīzāka šķiet ungāru onomastes Magdolnas Nemešas definīcija: «Ģeogrāfiskie apelaīvi ir sugasvārdi, kas nosauc zemes virsmas dabisku objektu vai artefaktu un kas, attiecoties uz ģeogrāfiskām parādībām, var izpausties arī vietvārdos» (Nemes 2005, 3);
- 2) **iekļaušanās saliktu īpašvārdu sastāvā.** Šis aspekts īpaši būtu jānorāda arī latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārda definīcijā, jo latviešu onomastikā aprobētais termins *nomenklatūras vārds*, kas cēlies no latīņu vārda *nomenclature* ‘saraksts (sākotnēji: izcilu romiešu apmeklētāju saraksts)’, šai pazīmei neatbilst pēc būtības, jo ģeogrāfisko apelaīvu sarakstam ir jāpastāv leksikā arī ārpus toponīmijas;
- 3) **pastāvēšana arī ārpus toponīmijas.** Pēc pašreizējās definīcijas VPSV, par nomenklatūras vārdu nevar uzskatīt tādu, kas nav fiksēts kā salikta toponīma otrais komponents (arī angļu valodniecībā par nomenklatūras vārdu (vispārīgo apzīmējumu) tiek uzskatīts sugasvārds saliktā nosaukumā (skat. arī Crystal 1985, 209; Glossary 2008, 111)). Taču pēc izlokšņu materiāla analīzes bieži var konstatēt, ka daudzi ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi reiz lietoti kā kāda dabas objekta kategorijas apzīmējumi un īpašvārdos jau onimizējušies vai pat kļuvuši par topoformantu (piemēram, *Aizbalis* la Aknīstē 1977 – < *aizbalis* ‘teritorija aiz purva’ ME I 20). Tātad liela daļa nomenklatūras vārdu nosaukumos uz brīdi var pazust – tie saglabājas dialektālajā leksikā, tādējādi saglabājot iespēju kādreiz atjaunoties toponīmijā. Varbūt tāpēc krievu termina definīcijā šādas norādes uz ģeogrāfisko

apelatīvu kā obligātu salikta vietvārda sastāvdaļu nav: ģeogrāfiskais termins ir «vārds, kas apzīmē noteiktu ģeogrāfisku reāliju» (Подольская 1978, 44). Tātad par ģeogrāfiskās nomenklatūras vārda pazīmi būtu jāuzskata nevis tas, ka tie ir vietvārdu sastāvdaļa, bet gan tas, ka tie ir īpaša leksikas kategorija, kas var izpausties arī vietvārdos.

Pamatojoties uz šiem apsvērumiem un ņemot vērā ģeogrāfisko apelatīvu lietojumu vietvārdos, promocijas darba autore piedāvā šādu definīciju: *Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārds ir sugasvārds, kas tieši vai ar nozīmes pārnēsumu raksturo ģeogrāfiska objekta vai artefakta kategoriju (reljefu, vidi, formu, novietojumu) un var izpausties arī vietvārdos (parasti kā saliktu vietvārdu otrie respektīvi pēdējie komponenti).*

1.3.2. Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu robežu noteikšana (atlases principi)

Ģeogrāfisko apelatīvu apzināšanā un klasificēšanā lielākā problēma ir noteikt, vai onomastiskajā vārdsavienojumā (kā otrais respektīvi pēdējais komponents) ietvertais apelatīvs ir vai nav uzskatāms par nomenklatūras vārdu.

Par visai drošu pamatu var uzskatīt aprobētas skaidrojošās vārdnīcas (ME, LLVV), kurās apelatīvam dota arī topogrāfiskā nozīme – arī tādos gadījumos, ja vietvārdos var atrast tikai dažus piemērus (sal., piemēram, *Rūožu skuts* paka Lubejā, «skuc – neliels mežiņč, tās skutīņč», 1960³, *Seņkeviča skuts* me Dagdā, 1962, *Jundziškis // Jungu skuta* me Dignājā, 1961 un *skuta* '(neliels) jauns, biezs priežu mežs)' ME III 7, EH II 516–517), kā arī tad, ja šos piemērus var atrast tikai onomastiskajās leksēmās (sal., piemēram, *Paeglājs* apara Naukšēnos, skv, ga Rencēnos skv, pļ Vainižos, «maš pļaviņč, oūg paīgļ», 1957, un *paeglājs* 'paegliem apaugusi vieta' EH II 130).

Tātad, lai gan, pēc definīcijas, nomenklatūras vārdam jābūt salikta vietvārda komponentam, kas seko onomastiskajai leksēmai, pēdējais piemērs rāda, ka ģeogrāfiskais apelatīvs var tikt lietots viens pats bez papildu leksēmām, jo tā semantiskais lauks ietver gan determinatīvo, denotatīvo elementu, gan precizējošo, specifisko norādi, ko parasti realizē onomastiskā leksēma. Tāpēc arī, piemēram, vārdnīcās neminēto pļavu nosaukumu

³ Aiz toponīma piemēra no LU Latviešu valodas institūta vietvārdu kartotēkas šeit un turpmāk minēts objekta kategorijas raksturojums, vietvārda lokalizācija, ekspedīcijā fiksētā papildinformācija un vai nu gads, kurā veikta ekspedīcija un pierakstīts konkrētais vietvārds, vai arī publicētais avots, kurā vietvārds minēts.

Akmenene, piemēram, Bikstos, var uzskatīt par toponimizētu nomenklatūras vārdu – tas tiek lietots viens pats, jo ietver gan norādi, ka tā ir pļava (pļavas nosaukumu formveidojošā izskaņa *-ene*), gan to, ka pļava ir akmeņaina (toposakne *akmen-*). To, ka šāds spriedums ir pareizs, rāda pļavas paralēlnosaukums *Akmeņu pļava*. Tātad apelatīva *akmenene* semantikā iekļauts objekta kategorijas raksturojums, kas ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem dots arī vārdnīcās.

Kā redzams, īpaši grūti ir noteikt dažādu atvasinājumu likteni – bieži nav saprotams, vai tie ir patstāvīgi, leksiskajā nozīmē sastinguši ģeogrāfiskie apelatīvi specifiska denotāta apzīmēšanai vai tikai okazionāls darinājums. Par visai pārliecinošu pazīmi var uzskatīt sufiksus, kas attiecas uz vietas raksturojumu (piemēram, izskaņas *-ājs*, *-iens* u. c. norāda uz vietu, kur kaut kas atrodas vairumā), turpretim deminutīvus (*-iņš*, *-ītis*, *-elis* u. c.) par patstāvīgiem nomenklatūras vārdiem nevar uzskatīt, ja vien deminutīva nozīme būtiski neatšķiras no pamatleksēmas nozīmes (tas varētu būt tikai dažos ļoti senos darinājumos, piemēram, apelatīvs *tīrelis* vēsturiski varētu būt veidojies ar deminutīvo izskaņu, tomēr tieši šī forma ir nostiprinājusies latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā kā patstāvīga leksēma).

Leksikogrāfiskajos avotos bieži vien nav iekļauti visi no vienas saknes atvasināti ģeogrāfisko reāliju apzīmētāji, kaut gan vietvārdu darināšanā tie regulāri izmantoti. Taču nomenklatūras vārdu kopumā katrs variants ir būtisks, jo tas var izteikt ne tikai areālas, dialektālas, bet arī semantiskas atšķirības (piemēram, no šīs grupas ar vārdiem *akmineja*, *akmināja* latviešu vietvārdos parasti apzīmēts akmeņains mežs, ar *akmienājs*, *akminājs*, *akmistājs* – lauks, ar *akmenene*, *akminīca* – pļava). Atvasinājumi ar līdzīgu vai pat identisku semantiku pasaules onomastikā tiek ņemti vērā – tie tiek grupēti ap vienu izplatītāko leksēmu kā tās sinonīmi (Мурзаев 1984, Васильев 2001, Nemes 2005, Толстой 2006). Krievu onomasts Valērijs Vasiļjevs vienā leksēmā pat apvieno:

- 1) akcentoloģiskos variantus;
- 2) fonemātiskos variantus;
- 3) morfoloģiskos dzimtes variantus;
- 4) morfoloģiskos skaitļa variantus (Васильев 2001, 12–13).

Etimoloģiskajā analīzē šāds iedalījums ir pat nepieciešams, taču nomenklatūras vārdu semantikas aprakstam katrs atvasinājums un vārdforma jāņem vērā, jo var būtiski atšķirties no pamatleksēmas.

Par dažādu atvasinājumu piederību ģeogrāfiskajai nomenklatūrai var liecināt ne tikai tā semantiskajā laukā ietvertā topogrāfiskā nozīme, bet arī areālā izplatība. Piemēram,

par nomenklatūras vārdu laikam jāuzskata dažādos areālos bieži sastopamais purva nosaukums *dzērvenieks*, kas varētu būt atvasināts no apelatīva *dzērvene* vai *dzērve*, tāpat arī pļavu nosaukumi *dublaine* jeb dubļaina pļava un *ķimenīca* jeb pļava, kur aug ķimenes, – lai gan šie vārdi nav minēti ne Mīlenbaha–Endzelīna, ne Latviešu literārās valodas vārdnīcā, vietvārdu materiāls un teicēju stāstījums liek domāt, ka šim apelatīvam tomēr ir topogrāfiska nozīme un vārdnīcu leksikons nav vienīgais faktors, kas apstiprina ģeogrāfiskā apelatīva eksistenci. Turpretim no esoša nomenklatūras vārda radušos nosaukumus (piemēram, *ciesija* < *ciesa* ‘pļava, kurā ir cieta zāle’, *grāvulājs* < *grāvis*, *cinulājs* < *cinājs*), kaut arī tie atbilst nomenklatūras vārdu darināšanas modelim, iespējams, nevar saukt par ģeogrāfiskiem apelatīviem, jo šādi atvasinājumi fiksēti tikai vienu reizi, turklāt onomastiskajā leksēmā (*Ciesija* pļ Iršos, 1965, *Grāvulājs* pļ Baldonē, 1965, *Cinulājs* pļ Alūksnē, «kādreiz ļoti ciņaina», 1969). Tie acīmredzot jādēvē par toponīmiem, kuru motivētājs vārds ir nomenklatūras vārds. Tomēr nav noliedzams, ka ar laiku šāds ģeogrāfiskais apelatīvs varētu ienākt un nostiprināties ģeogrāfiskajā nomenklatūrā, jo šādu attīstības ceļu gājuši vairāki ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi (piemēram, *dumbrājs*, *dumbriens* ‘purvs, purvainā, līgana vieta’ ME I 514 < *dumbra* ‘liela pelķe, purvainā pļava’ ME I 514, ‘dubļaina vieta’ EH I 341).

Vārdnīcās nefiksēto vārdu topogrāfisko nozīmi var apliecināt arī spēja norādīt uz konkrētu denotātu un iekļaušanās onomastiskajās vārdkopās. Tā, piemēram, leksēmas *aste* topogrāfisko nozīmi, kas nav minēta vārdnīcās, var izsecināt tikai no vietvārdu materiāla, kurā tā iekļauta vairāk nekā 600 saliktu toponīmu – apkopojot leksēmas *aste* denotātus un nozīmes nianšes pēc ekspedīciju pierakstiem, var sniegt šādu fizioģeogrāfiskā apelatīva definīciju: *aste* ir kāda dabas objekta (parasti pļavas) šaura, iegarena, neliela, līkumaina, bieži vien nevērtīga vai aizaugusi daļa, kas iestiepjas citā teritorijā vai atrodas attālākajā kādas telpas daļā.

Ir gadījumi, kad vārda topogrāfisko nozīmi nevar pierādīt ne ar semantiku, ne vārdnīcu datiem. Parasti tādi ir pļavu nosaukumi, kas darināti no augu nosaukumiem, kuru izskaņa sakrīt ar pļavu apelatīvu derivācijā produktīvajām izskaņām *-ene*, *-nīca* (piemēram, *bērzene*, *kumelņīca*). Šādos gadījumos ņemts vērā pļavu nosaukumu darināšanas modelis – tā kā auga nosaukums vienskaitlī pļavu nosaukumos sastopams ļoti reti, pļavu nosaukumos bieži lietotā apelatīva *bērzene* nozīme vairākumā gadījumu ir nevis ‘bērslape’, bet ‘pļava, kurā vai pie kuras aug bērzi’, savukārt *kumelņīca* dažos gadījumos ir nevis ‘kumelīte’, bet ‘pļava, kurā aug kumelņīca [*matricaria chamomilla*]’ (reizēm toponīmos tas var būt saistāms arī ar apelatīvu *kumelņīca* ‘ķēve’, *kumelš*). Turpretim par nomenklatūras vārdu

diez vai uzskatāms daudzos pagastos lietotais kalnu, pļavu un mežu apzīmējums – apelatīvs *naudināca*, jo šis, visticamāk, būs metaforisks nosaukums, kas sakņojas visā Latvijā izplatītajos nostāstos par apraktu naudu.

Dažreiz noder arī kaimiņvalstu vai substrāta apelatīvais materiāls – ja latviskā nosaukuma etimons ir aizgūts ģeogrāfiskās nomenklatūras vārds, arī tā nozīme latviešu valodā, visticamāk, norādīs uz ģeogrāfiskā objekta kategoriju (piemēram, la. *pabalis* < lei. *pabalys* ‘purvmala’ DLKŽ 523, la. *kaņgars* < līb. *kāņgar*, *kāņgar* ‘viļņveida zemes paaugstinājums (mežā), pakalns’ Kettunen 1938, 112, ig. *kangur*, *kanger*, somu *kankare* Boiko 1990, 56).

Uz robežas starp vispārīgo leksiku un ģeogrāfisko nomenklatūru ir augu, sīku ģeoloģisku veidojumu nosaukumi un citi īpaši vides orientieri, kas objekta nosaukumā lietoti bez īpaša derivatīvā elementa – piemēram, *apse*, *apses*, *bērzs*, *bērzi*, *egle*, *egles*, *uolis*, *zvirgzds* utt. Lai gan varētu šķist, ka šīs primārās leksēmas vairāk uzskatāmas par koku un akmeņu, nevis ģeogrāfisku reāliju nosaukumiem, ģeogrāfiskajā nomenklatūrā tās tomēr iekļaujas kā vispārīgs metajēdziens – bieži vien koku vārdā dēvētas attiecīgo koku audzes vai apvidi, kurā aug viens vai vairāki nosauktie koki, tātad raksturota objekta kategorija (sal., piemēram, *Gruotūžu uozuoli* neap Dikļos, «māju vietā palikuši divi ozoli», 1974, *Mamres uozuoli* me Bārtā, «uožuolu meža juosla», 1960).

Nemot vērā minētos apsvērumus, apelatīvu iekļaušanā ģeogrāfiskās nomenklatūras kopumā tika ņemti vērā šādi **kritēriji**:

- 1) topogrāfiskā nozīme vietvārdu un skaidrojošajās vārdnīcās (E, ME, LLVV);
- 2) apelatīva semantikā iekļautais objekta kategorijas raksturojums,
- 3) apelatīva lietojuma biežums – areālā izplatība vismaz trijos dažādos pagastos;
- 4) spēja saistīties ar onomastiskajām leksēmām;
- 5) latviešu un tās saskarvalodu toponīmiskās derivācijas formanti un modeļi.

Īpaši problemātiska ir saliktu nomenklatūras vārdu noteikšana, jo daži minētie kritēriji tos nevar norobežot no plašā salikto vietvārdu kopuma. Piemēram, saliktenis *zušupīte* diez vai uzskatāms par nomenklatūras vārdu, jo, lai gan šāds vietvārds sastopams daudzviet Latvijā un nereti piesaista onomastisko leksēmu, turklāt tam ir viegli rekonstruējama leksiskā nozīme (‘upe, kurā daudz zušu’), tas neraksturo objekta ģeogrāfiju, bet gan citu tā īpatnību – objekta faunu, ko dara liela daļa toponīmu, turpretim nevienam no primārajiem ģeogrāfiskajiem apelatīviem šādas funkcijas nav. Šajā promocijas darbā par saliktiem nomenklatūras vārdiem uzskatīti tādi salikteņi, kuru komponenti ir ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi (piemēram, *dzirnavezers*, *akmenstilts*,

zvedrupīte u. c.) vai īpašības vārds un ģeogrāfiskais apelatīvs (piemēram, *tīrupe*, *straujupe*).

Promocijas darbā kā atsevišķas leksēmas nav aplūkoti no citām valodām tieši pārņemti un neadaptēti, netulkoti ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi Latvijas vietvārdos (piemēram, *Belaja gļinka* ka Aglonā, 1962), kaut arī tiem ir būtiska nozīme vietvārdu darināšanā (par to skat., piemēram, Семехова 1970).

1.3.3. Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu klasificēšana

Pasaulē, īpaši krievu onomastikā, kur nomenklatūras vārdi ir viens no galvenajiem īpašvārdu izpētes aspektiem, izveidotas daudzas ģeogrāfiskās terminoloģijas klasifikācijas shēmas. Katrs pētnieks vadās pēc savāktā materiāla datiem, kas izriet no aplūkojamās teritorijas fizioģeogrāfiskajām īpatnībām (piemēram, mūsu valstī nebūs okeanonīmu vai tuksnešu apzīmējumu), taču ir vairāki visā pasaulē atzīti ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu klasificēšanas principi.

Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus var iedalīt dažādi – pēc tematikas, senuma, aizguvuma veida, kā arī apvienojot variantus. Vispopulārākās ģeogrāfiskās nomenklatūras klasifikācijas sistēmas veidotas pēc apelatīvu semantiskās un arī morfoloģiski leksiskās struktūras.

Globālā mērogā visus pasaules ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus mēdz iedalīt internacionālismos un reģionālismos. Šā iedalījuma pamatā gan ir ģeogrāfiski, nevis valodnieciski principi. Par internacionālismiem mēdz dēvēt tos terminus, ar kuriem apzīmē fizioģeogrāfiskus objektus, kas sastopami visā pasaulē (piemēram, *upe*, *kalns*, *ceļš*), bet par reģionālismiem dēvē kādam apvidum raksturīgu (reģionālu) ģeogrāfisko objektu izplatību un to nosaukumus vietējā valodā, kurus saskaņā ar starptautiskajām ģeogrāfiskās terminoloģijas tradīcijām netulko, bet pārņem un lieto dažādās valodās kā aizguvumus (piemēram, *tundra*, *taiga*, *fjords*, *oss*, no latviešu toponīmijas, piemēram, apvidvārdu *valks* utt.).

Onomastikā vispopulārākā fizioģeogrāfisko terminu klasificēšanas sistēma ir dalījums hidroģeogrāfiskos un ģeogrāfiskos apelatīvos, proti, tiek šķirtas leksēmas, kas apzīmē hidroģeogrāfiskus objektus, no tiem, kas apzīmē fizioģeogrāfiskus objektus. Taču šādam iedalījumam nav būtiskas nozīmes, jo milzīgais ģeogrāfisko apelatīvu apjoms nekļūst pārskatāmāks.

Tāpat nav produktīvs arī Ņ. Tolstoja ieteiktais nomenklatūras vārdu iedalījums: *normētie termini* (tie, kas ir literārās valodas sastāvdaļa), *nenormētie termini* (visi dialektismi un apvidvārdi) un *metavalodas termini* (aizgūtā leksika) (Толстой 1970, 46), taču nav noliedzams, ka ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu analīzē tas jāņem vērā.

Latviešu onomastikā populāras ir citas krievu zinātniskajās tradīcijās iesakņojušās nomenklatūras vārdu klasificēšanas tradīcijas. Krievu ģeogrāfiskās terminoloģijas pētnieks Eduards Murzajevs (*Эдуард Мурзаев*) aizsāka tradīciju nomenklatūras vārdus iedalīt vispārīgos jeb *koplietojamos ģeogrāfiskajos terminos* un *konkrētajos terminos*:

- 1) vispārīgo terminu funkcija ir apzīmēt apjomīgus reljefa vai hidrogrāfiskus elementus (piemēram, *mežs, upe, ezers, purvs, kalns*), nereti tos dēvē arī par koplietojamiem ģeogrāfiskiem terminiem, kuri ir normēti un ir daļa no literārās valodas;
- 2) ar konkrētajiem terminiem apzīmē mazākus ainavu elementus un tipus, bet ne to zonālo struktūru, norādot uz ļoti specifisku objekta īpašību. Šajā grupā ietilpst specifiskie kalnu, mežu, upju u. c. objektu un to daļu nosaukumi (piemēram, *virsozne, dedzis* ‘izdedzis mežs’, *pieteka*). Daudzi no šādiem terminiem literārajā valodā tiek mākslīgi radīti. (Murzajev 1970, 18–19)

Šāds iedalījums ir ļoti būtisks un vērā ņemams, taču grupu apzīmējumiem, šķiet, labāk izvēlēties semantikas terminus *hiperonīms* ‘virsjēdziena nosaukums’ un *hiponīms* ‘apakšjēdziena nosaukums’ (VPSV 144, 145, Gudavičius 2007, 71).

Šo iedalījumu citi onomasti nereti centās izvērst vai piemērot savam terminoloģijas vācumam, piemēram:

- 1) koplietojamie ģeogrāfiskie termini;
- 2) hidrogrāfiskie termini, kas apzīmē ūdensobjektus;
- 3) oronīmiskie termini, kas apzīmē reljefa elementus;
- 4) ģeobotāniskie termini, kas norāda uz objekta floru;
- 5) apdzīvotu vietu termini;
- 6) ekonomiski ģeogrāfiskie termini, kas norāda uz rūpnieciskiem objektiem (Жучкевич 1970, 139–145).

Krievu onomasts Valērijs Vasiļjevs ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus iedala *pēc objekta ģeogrāfiskā rakstura*:

- 1) orogrāfiskie termini (tādi, kas apzīmē reljefu),
- 2) telmogrāfiskie termini (tādi, kas apzīmē purvus un to daļas),
- 3) hidrogrāfiskie termini (tādi, kas apzīmē ūdenstilpes un ūdensteces),

- 4) dendrogrāfiskie termini (tādi, kas apzīmē mežu, tā tipu),
- 5) botāniskie termini (tādi, kas apzīmē augāju),
- 6) mājsaimniecību termini (Васильев 2001, 6–7).

Taču minētās klasifikācijas shēmas neatspoguļo nomenklatūras vārdu būtību – proti, objekta kategoriālās piederības nosaukšanu, turklāt ārpus shēmas paliek metaforiskie nomenklatūras vārdi, kurus var attiecināt uz gandrīz jebkuras kategorijas objektu. Tāpēc daudz pieņemamāka šķiet pēc krievu onomasta N. Tolstoja *ģeogrāfisko terminu semantisko lauku teorijas* (Толстой 1963) izveidotā klasificēšanas sistēma, ko pārņēma arī latviešu ģeogrāfiskās terminoloģijas pētnieki:

- 1) paaugstināta un nelīdzena reljefa elementi (*akmens, kalns, kangars, kāpa*);
- 2) pazemināta reljefa termini (*liekne, lanka, purvs, upe, strauts, ezers, valks, urga*),
- 3) purvāji vai ar mežu, kokiem un krūmiem apauguša reljefa termini (*mežs, sils, puosums*) (Невская 1977, 9, Hirša 1986, 83).

Vēlākos darbos N. Tolstojs šo shēmu vispārināja, nomenklatūras vārdu grupas citu no citas norobežojot ar to nozīmju amplitūdas svārstību robežām:

- 1) kalns – mežs,
- 2) mežs – bezmežu platība,
- 3) purvs,
- 4) atvars, bedre, peļķe (Толстой 1969, 2006).

Šāds iedalījums ļauj nospraust visai precīzas robežas starp grupām un rada priekšstatu par nomenklatūras vārdu būtību, kopumu un semantiku, taču grupu ietvaros nepieciešams vēl kāds sistematizācijas princips. Šī shēma ir ļoti ērta, ja tajā jāapkopo neliela fizioģeogrāfisko apelatīvu grupa ierobežotā areālā, taču lielākam skaitam nomenklatūras vārdu nepieciešams sīkāks iedalījums, tāpēc vispārliciecināmkā šķiet iespēja fizioģeogrāfiskos terminus grupēt pēc vienojošās galvenās sēmas – piemēram, apkopot hidroģeogrāfisku vietu nosaukumus, mežu, pļavu nosaukumus utt. Lai klasificētu ģeogrāfiskos apelatīvus, acīmredzot jāvadās pēc šīs leksikas kategorijas uzdevuma – raksturot zemes reljefu, objekta izvietojumu, formu un vidi.

Ārzemju onomastikā ģeogrāfiskos apelatīvus grupē pēc ģeogrāfiskā objekta veida (kalnu, upju, ezeru utt. nosaukumi), taču pārāk detalizētais sadalījums neļauj ieraudzīt visu nomenklatūras vārdu sistēmu kopumā. Daži onomasti to mēģinājuši apvienot:

- 1) zemes virsmas formu nosaukumi,
- 2) ūdeņu un ūdenstilpju nosaukumi,

- 3) reljefa konfigurācijas nosaukumi,
- 4) reģionu nosaukumi,
- 5) apdzīvotu vietu nosaukumi (Nemes 2010, 3).

Šajā klasifikācijas shēmā gan nevar iekļaut objekta izvietojuma apelaīvius, kā arī starp zemes virsmas formu nosaukumiem pazūd vides apelaīvi.

Dienvīdāfrikas onomasta Džīna Brenforda (*Jean Branford*) klasifikācijā tie minēti atsevišķā grupā:

- 1) topogrāfiskie nosaukumi (visi nosaukumi, kas nosauc vietu – ‘kalns’, ‘šaura kalnu pāreja’, ‘ceļš’ utt.),
- 2) apdzīvotu vietu nosaukumi (‘pilsēta’, ‘ciems’, ‘valsts’),
- 3) faunas nosaukumi (no dzīvnieku nosaukumiem darināti ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi),
- 4) floras nosaukumi (no augu nosaukumiem darināti ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi),
- 5) abstraktie nosaukumi (‘aplis’, ‘līnija’ utt.). (Branford 1986, 44–45)

Toties šīs klasifikācijas trūkums ir tas, ka vienā grupā «topogrāfiski nosaukumi» ietverti gan reljefa, gan ceļu, gan ostu, gan hidronīmisku objektu nosaukumi, tātad šādai grupēšanai praktiski nav nozīmes – tā vairāk izceļ nomenklatūras vārdu darināšanas ceļus, nevis semantisko tipoloģiju).

Cits Dienvīdāfrikas pētnieks – Čārlzs Petmans (*Charles Pettman*) – šos apelaīvius iedala pēc nosaukto objektu klasēm:

- 1) augstienes,
- 2) līdzenumi,
- 3) ūdeņi,
- 4) pazeminājumi,
- 5) paaugstinājumi (erectations),
- 6) iežogojumi,
- 7) vispārīgie (Pettman 1931, 166–177).

Č. Petmana izveidotās klasifikācijas priekšrocība ir vispārīgo apzīmējumu sadaļa, kurā atšķirībā no citām klasifikācijas sistēmām var iekļaut arī tādus ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus, kuru denotāts var būt jebkādas kategorijas ģeogrāfiskais objekts, proti, tādus, kas norāda uz objekta formu, izvietojumu un daļu.

Dāņu pētnieks Džīlians Felouzs-Jensens (*Gillian Fellows Jensen*) un vairāki citi onomasti visus nomenklatūras vārdus iedala divās lielās grupās – habitāīvie jeb apdzīvotu

vietu apelatīvi («vārdi, kas oriģināli nosauc kādu struktūru vai struktūras, ko dzīvnieki vai cilvēki lieto apdzīvošanai, pajumtei vai citiem nolūkiem» (Fellows Jensen 1978, 136)) un topogrāfiskie jeb dabisku objektu nosaukumi (skat. arī Gélinas-Surprenant 1991, 3), kur iekļauti arī citās klasifikācijas sistēmās aizmirstie artefakti:

- 1) habitatīvie apzīmējumi (piemēram, *hús* ‘māja’, *porp* ‘single farm, muiža, villa’),
- 2) topogrāfiskie apzīmējumi:
  - a) upes, avoti, fordi, salas, purvi, sēkļi,
  - b) kalni un ielejas: kalni un pakalni, nogāzes un ielejas, zemesragi, meži un birzis, koki,
  - c) līdumi, lauki, augsne,
  - d) artefakti – pieminekļi. (Fellows Jensen 1978, 139–141)

Iespējams, katras valodas ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu sistēmai nepieciešama sava klasifikācija. Līdz ar to, ņemot vērā minēto pētnieku klasificēšanas sistēmu modeļus un Latvijas dabas īpatnības, promocijas darbā tika izveidots latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu iedalījums, kurā iekļauti abi klasifikācijas sistēmas modeļi – nomenklatūras vārdi grupēti pēc ģeogrāfiskā objekta veida, vienlaikus tos apvienojot lielākās grupās pēc ģeogrāfiskā objekta rakstura:

1. Reljefa formu nomenklatūras vārdi:
  - 1.1. Paaugstināta reljefa nomenklatūras vārdi,
  - 1.2. Pazemināta reljefa nomenklatūras vārdi;
2. Vides nomenklatūras vārdi jeb ainavas apelatīvi:
  2. 1. Mežu un krūmāju ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi
  - 2.2. Bezmežu platību nomenklatūras vārdi
  2. 3. Purvāju nomenklatūras vārdi
3. Daļas, izvietojuma un formas nomenklatūras vārdi
  - 3.1. Nomenklatūras vārdi, kas nosauc kāda lielāka objekta daļu
  - 3.2. Nomenklatūras vārdi, kas norāda uz novietojumu
  - 3.3. Nomenklatūras vārdi, kas raksturo objekta formu
4. Hidrogrāfiskās nomenklatūras vārdi
  - 4.1. Ūdensteču nomenklatūras vārdi
  - 4.2. Ūdenstilpju nomenklatūras vārdi
  - 4.3. Ūdensteču un ūdenstilpju daļu nomenklatūras vārdi
5. Artefaktu nomenklatūras vārdi
  - 5.1. Ēku nomenklatūras vārdi

- 5.2. Citu būvkonstrukciju nomenklatūras vārdi
- 5.3. Ar cilvēka darbību saistītu vietu nomenklatūras vārdi
- 5.4. Apbedījumu nomenklatūras vārdi
- 6. Apdzīvotu vietu un administratīvā iedalījuma nomenklatūras vārdi

2. LATVIEŠU ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDI (TOPOGRĀFISKĀS NOMINĀCIJAS ASPEKTS)

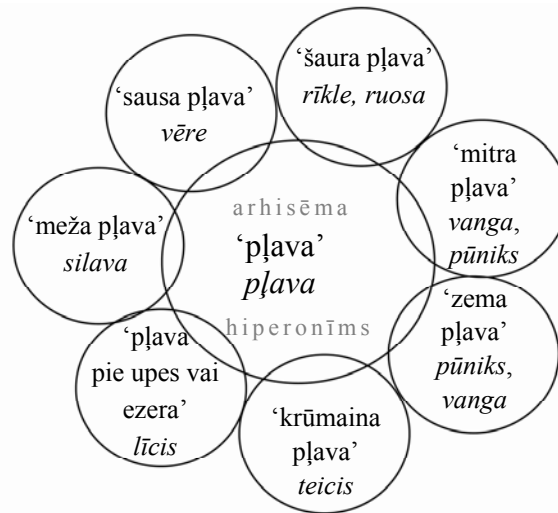
Nomenklatūras vārdu dalījums pēc nosauktā ģeogrāfiskā objekta veida ir pārskatāms un visaptverošs, taču ģeogrāfisko apelatīvu grupu robežas ir ļoti plūstošas un neskaidras, jo viena leksēma var ietvert ne tikai dažādas niansētas, bet arī ļoti atšķirīgas un pat pretējas sēmas. Tās var veidoties gan nozīmju sakritumā valodu kontaktu ceļā (kā latv. *grīva* ‘upes ieteka, padziļinājums’ un krievu *зрива* ‘paaugstinājums, neliela stāva nogāze’), gan pašā valodā dažādu nozīmes pārnesumu rezultātā (par to skat. 5.4. nodaļu). Šāda fiziogēogrāfisko apelatīvu daudznozīmība joprojām rada problēmas ne tikai ģeogrāfiskās nomenklatūras pētniekiem, bet arī citu jomu onomastiem, piemēram, lietuviešu onomasts Laimutis Bilkis (*Laimutis Bilkis*) grāmatas «Lietuviešu helonīmu darināšana» ievadā raksta: «Fizioģeogrāfisko terminu daudznozīmība, leksēmu piederība dažādiem semantiskajiem laukiem dara problemātisku dažu vietvārdu ierindošanu (vai neierindošanu) starp helonīmiem: tā kā fiziogēogrāfisks termins var nozīmēt gan purvainu, gan citādu vietu, nav skaidrs, vai to vietvārdu uzskatīt par helonīmu vai ne» (Bilkis 2008, 16).

Lai aptvertu visas leksēmas, ar kādām apzīmētas dažādas objektu kategorijas, šajā promocijas darbā ņemtas vērā visas latviešu toponīmijā sastopamās ģeogrāfiskā apelatīva nozīmes nianses, līdz ar to viena leksēma var tikt minēta vairākās grupās. Dažiem vārdiem vārdnīcā minētas vairākas sēmas, kas varētu atbilst ģeogrāfiska objekta raksturojumam, taču vietvārdos sastopamas tikai dažas no tām (piemēram, leksēmas *gals* četras nozīmes nianses varētu raksturot Latvijas topogrāfiju: ‘beigas, nobeigums; gals; virsotne, kalnu virsotne; apvidus, apgabals’ ME I 592–595, bet vietvārdos *gals* ar nozīmi ‘kalna virsotne’ nav sastopams, tāpēc starp paaugstināta reljefa apelatīviem tas nav ierindots).

Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi dalīti pēc semantiskās tipoloģijas, cenšoties nošķirt arhisēmu jeb pamatnozīmi un papildsēmas jeb papildu nozīmes nianses, tādējādi nošķirot **hiperonīmus** (no grieķu *hypér* ‘virs’ un *onyma* ‘vārds’) jeb virsjēdziena nosaukumus – galvenos katras grupas apelatīvus, plašākas nozīmes vārdus – un **hiponīmus** (no grieķu *hypo* ‘zem, apakšā’) jeb apakšjēdziena nosaukumus – specifiskus katras ģeogrāfisko objektu kategorijas nosaukumus, šaurākas nozīmes vārdus (VPSV 144, 145, Gudavičius 2007, 71). Hiperonīmiem raksturīga tikai viena nozīme, kas bieži vien uzskatāma par arhisēmu – piemēram, vārds *plava* ir hiperonīms, kas vienlaikus izsaka arī arhisēmas jēdzienu, kas «apvieno visas leksiski semantiskās grupas vai semantiskā lauka

vienības» (VPSV 145), savukārt leksēmas *pūniks*, *randa*, *rīkle*, *ruosa*, *teicis*, *silava*, *vanga* un daudzi citi ir specifiskie pļavu nosaukumi, kas ietver dažādas papildnozīmes, un uzskatāmi par hiponīmiem (skat. 1. attēlu).

1. attēls. Hiperonīms *pļava* un vairāki tam atbilstošie hiponīmi

Kopējā uzskaitījumā minētas ne tikai vietvārdos sastopamās ģeogrāfiskās nomenklatūras leksēmas (aptuveni 1200 apelatīvi), bet arī vārdi, kas atrodami tikai rakstu avotos vai vārdnīcās (486 apelatīvi), jo tie, būdami latviešu valodas apelatīvās leksikas sastāvdaļa, latviešu kopvalodā tiek lietoti, taču vietvārdu vākumos līdz šim nav fiksēti. Visbiežāk tie ir specifiski apvidvārdi vai radniecīgi vārdi ar nelielu nozīmes papildniansi (piemēram, *dūksnājs* ‘purvs, purvainā vieta’ ME I 525, *dunksnājs* ‘purvs’ ME I 517) vai viens no toposaknes derivātiem ar pilnīgu semantikas atbilstību (piemēram, *akmenīca*, *akmenene* ‘akmeņaina pļava’).

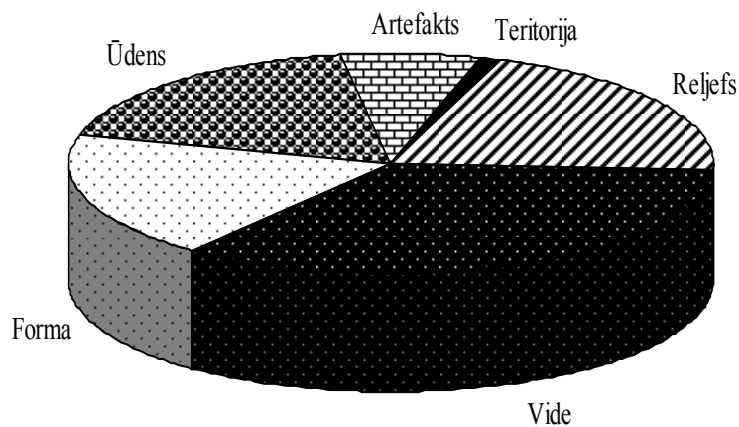
Statistikas datus iekļauti arī deminutīvi, fonētiskie varianti (izņemot regulāras izlokšņu skaņu atšķirības, piemēram, *ē* un *a* maiņu vidus un augšzemnieku izlokšnēs, gala zilbju īso patskaņu zudumu lībiskajā dialektā). Uzskaitījumā iekļautas arī tās leksēmas, kas nav atrodamas toponīmiskajā materiālā, bet iekļautas Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcā un citos publicētajos valodnieku avotos, kuri apliecina ģeogrāfiskā apelatīvu eksistenci latviešu valodā.

Uzskaitījumā nav ietverti dažas L. Ņevskas pētījumā «Baltu ģeogrāfiskā terminoloģija» minētās baltiskas cilmes leksēmas, kam lietuviešu valodā ir topogrāfiska nozīme, bet latviešu valodā nav realizējusies (piemēram, lei. *tarpas* ‘platība starp priekšmetiem, aiza, bezdibenis’ DLKŽ 840, la. *tārps* ‘tārps, pūķis, čūska’ ME IV 150, EH II 671, lei. *tvanas* ‘ūdens pacēlums, plūdi, staigā vieta, peļķe, purva dūņas’ DLKŽ 88, la.

tvans ‘gars, dvinga’ ME IV 288–289), kā arī tie apelaīvi, kas varētu būt potenciāli ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi ar nozīmes (parasti metaforisku) pārnēsumu, taču ne toponīmijā, ne vispārīgajā leksikā kā ļoti sīki fizioģeogrāfisko reāliju nosaukumi ar topogrāfisku semantiku nav sastopami (piemēram, *plaisa* ‘plaisa, sprauga’ ME III 315, *uola* ‘mazs, apaļš akmens’ ME IV 416), kaut arī daži to atvasinājumi ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir nostiprinājušies (piemēram, *uolaine* ‘oļiem klāta upes grunts; akmeņains strauts vai upe’).

Fizioģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu grupu apjoms ir līdzvērtīgs (skat. 2. attēlu), daudz mazāk ir ģeogrāfiskajā nomenklatūrā iekļauto artefaktu un administratīvi teritoriālā iedalījuma nosaukumu.

2. attēls. Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu skaita proporcijas semantiskajās grupās

Jebkura vārdnīca par ģeogrāfiskās nomenklatūras vārda avotu uzskatīta arī tad, ja tajā nav norādīts pamatleksēmas deminutīvs, kas atbilst latviešu valodas vārddarināšanas pamatprincipiem (piemēram, *plava* – *plaviņa*).

Konkrētos piemēros norādīts pilns vietvārds fonētiskajā transkripcijā⁴, ar šo vietvārdu apzīmētā objekta kategorija (saīsinājums), vietvārda lokalizācija, ekspedīcijā no teicēja gūtais vietvārda apraksts, ja tāds ir, un vietvārda vākuma gads, piemēram, *Nīmaņa skuonis* me Dzērvē, «*skuonis* jeb *skuone* nozīmē nelielu priežu mežiņu», 1958.

⁴ Dažu vietvārdu ekspedīciju vākumos fonētiskā transkripcija nav norādīta.

2.1. RELJEFA FORMU NOMENKLATŪRAS VĀRDI

Reljefa nomenklatūras vārdi latviešu toponīmijā, šķiet, ir vissenākā ģeogrāfisko apelatīvu grupa, jo Latvijas reljefs izveidojās jau kvartāra periodā pirms vairāk nekā pusotra miljona gadu. Tātad 10.–9. gadu tūkstoši pirms mūsu ēras, kad Baltijā ieradās pirmie cilvēki, un 3. gadsimtā pirms mūsu ēras, kad šeit ieceļoja baltu ciltis, galvenās reljefa formas jau bija izveidojušās un nostiprinājušās, tātad liela daļa nosaukumu varētu būt pārmantoti.

Pirmās grupas nomenklatūras vārdi jeb reljefa apelatīvi nav skaitliski vislielākā grupa (kopumā tāds ir 331), taču tie ir vieni no produktīvākajiem toponīmu darināšanā – ļoti bieži piedalās onomastisko vārdkopu veidošanā. Lai gan Latvijas ģeogrāfijas pētījumos rakstīts, ka Latvijas teritoriju veido 40 procentu kalnu un 60 procentu zemieņu (LĢ 14), latviešu toponīmijā ir pretēja proporcija – no kopējā reljefa apelatīvu skaita nomenklatūras vārdu, kas izsaka paaugstinājumu, ir 63% (195), turpretim pazemināta reljefa apelatīvu ir 37% (112). Te, iespējams, jāpievienojas latviešu pētnieces Valijas Dambes un krievu onomasta V. Ņikonova rakstītajam saistībā ar nomenklatūras vārdiem, ka nosaukuma ierosinātais parasti ir reālijas pamanāmība attiecīgajā vidē, bet ne tās biežums (LTĢTJ 66), jo paaugstinājums vienmēr ir bijis viens no labākajiem apkārtnes orientieriem.

Reljefa ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus var iedalīt divās apakšgrupās:

- 1) paaugstināta reljefa nomenklatūras vārdi,
- 2) pazemināta reljefa nomenklatūras vārdi.

Pētot Sarkanmuižas fizioģeogrāfiskos apelatīvus, Dzintra Hirša izdala vēl trešo grupu – ar mežiem, kokiem un krūmiem apauguša reljefa nosaukumi (Hirša 1986, 83), taču tā nešķiet pārliecinoša klasificēšanas pazīme, jo šāda nozīmes nianse ir grūti identificējama vai mainīga (piemēram, ar vārdu *kalns* var apzīmēt gan ar mežu apaugušu paaugstinājumu, gan lauku vai pļavu kalnā). Taču vien nedaudzi nomenklatūras vārdi nosauc tikai paaugstinājuma vai pazeminājuma sēmu – parasti tie ir hiperonīmi *kalns*, *paugurs*, *leja*, *ieleja* u. c., ar kuriem var apzīmēt dažāda tipa un lieluma objektus. Citiem – lielākajai daļai nomenklatūras vārdu (arī citās grupās) ir specifiska papildsēma ('liels', 'mazs', 'mitrs', 'apaudzis ar zāli, kokiem' utt.), pēc kuriem tos var iedalīt vēl sīkāk.

2.1.1. Paaugstināta reljefa nomenklatūras vārdi

Reljefa paaugstinājuma apelatīvu latviešu toponīmijā ir vairāk nekā pazemināta reljefa nomenklatūras vārdu (kopumā 210 leksēmu), taču to semantisko lauku struktūra ir vienvēidīgāka. Bez pamatsēmas ‘paaugstinājums’, ko ietver šīs grupas hiperonīmi *kalns*, *kalva*, *klints*, *pakalne* (*pakalnis*, *pakalns*), *paugurs*, *ruoza*, paaugstināta reljefa hiponīmiem lielākoties ir tikai viena papildsēma ‘**uzkalns**’, ‘**mazs**’ – tie apzīmē vai nu nelielus (*akmens*, *baugurs*, *iekalne*, *kalniņš*, *kalva*, *kauburs*, *kaugars*, *kaupre*, *kausva*, *krāsns* ‘akmens krāvums’, *krumslis*, *kruva*, *kruvesis*, *krūts*, *kupsna*, *kuopa*, *paugurs*, *pauguris*, *pāzis*, *pengurs*, *ponturs*, *punga*, *punguors*, *uzkalne*, *uzkalns*, *uzkalnis*, *virpulis* II), vai pavisam sīkus reljefa paaugstinājumus (*ceļms*, *cigne*, *cimbulis*, *cinkulis*, *cine*, *cinis*, *grubulis*, *grundulis*, *ieza*, *kapča*, *kaudze*, *krava I*, *kravante*, *krustakmens*, *kruvesis*, *kubulis*, *kukša*, *kukurznis*, *kumburs*, *kuls*, *kumpis*, *kuprs*, *kupača*, *kupica*, *kupuce*, *ķipis*, *šņipis*).

Papildsēma ‘**liels**, **plašs**’ ir vien dažiem apelatīviem – *augstiene*, *kalns* un internacionālismam *plato*, ko latviešu toponīmijā nelieto. Toties viena šā nomenklatūras vārda nozīmju amplitūda var būt milzīga (sal., piemēram: *Ganeibys kolnc* Barkavā, «tāda maza piekalnīte», 1962, *Mazais kalns* Cēsīs, «neliels paaugstinājums uz ceļa», 1996, turpretim *Vīna kalns* Birzuļos ir «liels, stāvs, saules apspīdēts kalns», 1967, ieskaitot arī lielākos Latvijas kalnus ar šo nomenklatūras vārdu nosaukumā: *Gaižiņkalns* Madonā, *Dēliņkalns* Alūksnē, *Liepukalns* Latgalē utt.).

Daži kalnu nosaukumi ietver papildsēmu ‘**apaļš**’ (*pungurs*, *punguors*), ‘**garens**’ (*kāpa*, *krauja I*, *nērija*), ‘**apaudzis ar zālāju, sūnāju**’ (*cērs*, *cērps*, *ēlks*, *ķems*, *puopis*), ‘**mežā**’ (*kilava*), ‘**pie ūdens**’ (*āķis* ‘zemesrags’, *jūrkāpa*, *krastkalns*, *kraujelis*, *laida*, *nērija*, *pakraujis*, *pussala*, *rags*, *rēde*, *upeskalni*, *zemesrags*) vai ‘**ūdenī**’ (*kauls*, *rifs*, *sala*), taču arī tie, izņemot *sala*, lietoti sporādiski. Paaugstinājuma specifisko pazīmi parasti izsaka ar onomastisko leksēmu (piemēram, *Lielais kalns* ka Grenčos 1959, *Silakalns* ka Vestienā 1981, *Apalkalns* me Vandzenē Pl II 326). Daži šādi salikteni jau kļuvuši par stabiliem saliktiem nomenklatūras vārdiem (*akminskalns*, *baznīckalns*, *ežerkalns*, *grantskalns*, *kapkalns*, *krastkalns*, *krūmkalns*, *māļkalns*, *smiltskalns* (// *smilškalns*), *upeskalns* (// *upkalns*).

Ļoti daudz ir leksēmu, kas raksturo paugurainu, nelīdzenu zemes virsmu – tie lielākoties darināti no paaugstinājuma semantikas apelatīva: *ceļmājs*, *ceļmainis*, *celmene*, *ceļmi*, *ceļmiens*, *cērpājs*, *cilas*, *cinaine*, *cinājs*, *cinata*, *cinaite*, *cinene*, *cineklis*, *cinene*, *cinija*, *kukurznājs*, *rēve*. Lai apzīmētu platību ar daudziem reljefa pacēlumiem, ģeogrāfiskās nomenklatūras vārds nereti lietots daudzskaitlī (piemēram, *Celmi* ga Ķeros,

«ganība celmājā», 1942, *Rīgas celmi* me Jūrkalnē, «rīdzinieki cirtuši», 1969), taču daudz biežāk neliels paaugstinājums ir toponīmiskās sinekdohas ierosinātājs (*Egles calms* pļ Alūksnē, «pļavā bijusi liela egle, tā nozāģēta», 1961).

Daži nomenklatūras vārdi apzīmē arī plašākus kalnainus apvidus vai kalnu kopas: *kalnaine, kalnājs, kalniena, kalnuotne, kalvenes, klintaine, pauguraine*.

Latviešu toponīmi darināti galvenokārt ar leksēmu *kalns* un tā ekvivalentiem izloksnēs (*kangars, kalva, pakalne, ruoza, sala*). Leksēma *kalns* izmantota 80% paaugstināta reljefa objektu nosaukumos, bieži nosaukumos iekļauti salikti nomenklatūras vārdi (*ezerkalns, pilskalns, mālkalns, grantskalns, avuotkalns*). Praktiski nav izmantoti sīku paaugstinājumu nosaukumi vienskaitlī (*cinis, cērps* u. c.) – tiek lietoti galvenokārt to atvasinājumi pļavu vai lauku nosaukumos, daudz biežāk kalnu metonīmiska pārnesuma ceļā nosauc kādas tā daļas apzīmējuma vārdā.

Lai gan latviešu toponīmijā nav fiziogēogrāfisku terminu, kas precīzi raksturotu kalnu veidus no ģeoloģiskā vai cilmes aspekta, kā to dara akadēmiskā fiziskā ģeogrāfija, onomastisko apelatīvu kopumā ir vārdi, kas raksturo visas kalna daļas, proti:

- 1) kalna virsotni (*čukurs, galuotne, kalngals, kuore, pauris, piere, rags, smaile, virsune, virsuotne*);
- 2) kalna muguru (*kaupris, mugura, virskalne*);
- 3) kalna šķautni (*kante, kaupris, radze, šķaute*);
- 4) kalna nogāzi (*gāza, kritums, kruts, nuogāza, nuogāze, nuokalne, nuolaidenums, nuoleja, pagāza, pagāzne, piegāza, piegāzne, piekalne*);
- 5) kalna pakāji (*iekalne, pakalne, pakalnis, pakalns, pakāje, paruoza, piekalne, piekāje, priekškalne*).

Paaugstināta reljefa nomenklatūras vārdu grupa ir vienīgā, kurā tik detalizēti nosauktas visas objekta daļas, turklāt šo daļu nosaukumi ir ļoti daudzveidīgi. Šim faktam saknes, iespējams, jāmeklē latviešu tradīcijās, – Latvijā, kur ir tik daudz purvāju, visas paaugstināta reljefa platības pēc iespējas bija jāizmanto zemkopībai, māju celtniecībai, apbedījumu ierīkošanai un līdz ar to šo objektu nosaukumi biežāk jālieto saziņā.

2.1.2. Pazemināta reljefa nomenklatūras vārdi

Reljefa pazeminājumu izsaka vien 121 toponīmiskais apelatīvs, taču starp tiem ir ļoti daudz dažādu padziļinājuma veidu apelatīvu. Par hiperonīmiem šajā grupā var uzskatīt

leksēmas *grava, leja, bedre, duobe*, kuri līdz ar to morfoloģiskajiem un fonētiskajiem derivātiem ir visbiežāk lietotie nomenklatūras vārdi reljefa padziļinājuma apzīmēšanai un izplatīti visā Latvijā, bet pārējiem ir viena vai vairākas papildsēmas.

Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi ar papildsēmu '**plašs, liels**' (*avuotleja, ežerleja, ieleja, ielenis, klāns, lāma, leja, lejplava, lieknēja, nīca, nuokrante, nuoleja, pads, paleja, sausleja, senleja, slēne, strautleja, upleja, zemiene*) latviešu toponīmijā tiek lietoti visbiežāk, objekta specifisko īpatnību raksturojot ar atributīvu onomastisko leksēmu (piemēram, *Dziļā leja* le Īlē 1958, *Demenē* 1960, *Mazā leja* pļ Alsungā 1970, *Akmiņleja* le Gaigalavā 1971) vai ar citu (dažreiz vairs neatpazītu) nomenklatūras vārdu (piemēram, *Līsmenieleja* le Ainažos 1975: sal. *līsmens* 'purvaina, līgana vieta; purvaina ezer mala' ME II 490).

Starp pazemināta reljefa ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem visvairāk ir tādu apelatīvu, kuru papildsēma ir '**relatīvi mazs, neliels**': *bedre, bedine, buņģis, būvbedre, caurums, dubra, duobe, duburs, duobjums, duobulis, duobums, grantsbedre, ieduobe, ieduobums, iegrava, ieguožnis, ierieva, igvārdis, kulka, maula, paduobe, rūsa, sprāga, šāva, šūte, ūķis, vaga* vai '**sekls**': *rise, kulka*. Šādi apelatīvi latviešu toponīmijā parasti lietoti ar nozīmes pārnēsumu – visbiežāk tas ir metonīmisks pārnēsums: ja objektā ir neliels padziļinājums, tas viss nosaukts padziļinājuma vārdā (piemēram, *Dūb'ā* pļ Aizkalnē, «pļava ir līdzena, tikai pašā vidū tai ir iedobums», 1970, *Grancbedrs* tī Ķeros, «tīruma malā pie kalniņa grantsbedres, kas izraktas, granti rokot», 1942). Ir arī metaforiski pārnēsumi (piemēram, *Čūsku bedre* me Baldonē 1965, *Velna bedre* grava Gārsenē, «kādam braucējam parādījies nelabais avena izskatā, kad aveni ielicis ratos, tas izstūmis pašu saimnieku», 1960, *Pelncaurums* grā Mazirbē 1987).

Kā uzskata lietuviešu etnolingvists Aloīzs Gudavičus, hiponīmu visvairāk ir tām reālījām, kas tautai ir svarīgas (Gudavičus 2007) – tās ir kā brīdinājuma zīmes apkārtnes ģeogrāfiskajā vidē. Tāpēc padziļinājuma semantika līdzās papildsēmai 'mazs' ietver arī norādi '**laukā, lauka vidū; vieta, kur nevar art**' (piemēram, *iegula, iegultne, ieguožnis, lāma, pada, padruve, randa*).

Daudz leksēmu ietver arī papildnozīmi '**mits**': *bauga, grebis, gruoda, iegula, iegultne, lanka, lāma, lunka, randa, slēne, slēnums, strauga, sūklis, velce*. Šie nomenklatūras vārdi bieži robežojas ar hidrogrāfiskiem terminiem vai helonīmiem jeb purvu nosaukumiem, taču atšķirībā no tiem ar šiem apelatīviem nosauktajos padziļinājumos ūdens lielākoties uzkrājas tikai lietus laikā, tāpēc tie būtu jādēvē par orogrāfiskiem, nevis hidrogrāfiskiem apelatīviem.

Vairāki padziļinājuma apelatīvi ietver arī sēmu **‘dziļš’**: *abrivs, aiza, bezdibenis, dauba, elle, grava, grauza, ieogrāvis, padibenis, šauraiza*, sēmu **‘garens’**: *gruoda, gultne, rennis, rieva, rine, risa, rise, slēne, slēnums, šauraiza, štranka* un **‘likumains’**: *reņģe*.

Lai gan reljefa padziļinājums vienmēr būs zemāks par apkārtējo teritoriju, nereti tas norādīts arī nomenklatūras vārda semantiskajā laukā ar sēmu **‘platība starp paaugstinājumiem’**, piemēram, *ieguore, iejuoms, juoms, viga* (šī leksēma lībiskā substrāta apgabalos var būt un bieži arī tiek lietota ar nozīmi, ko pazīst lībiešu valodā ‘purvainā, mitra zemiene’). Dažos saliktos nomenklatūras vārdos norādīts arī zemiens ieskaujošā paaugstinājuma veids: *kalnstarpa, laukleja*.

Daži zemes padziļinājuma apelatīvi apzīmē **nelīdzenu reljefu**, platību ar daudziem padziļinājumiem. Parasti tie ir pazeminājuma apelatīvu derivāti (piemēram, *bedriens, duobājs, grantsbedriens*), taču ir arī daudzskaitlinieki (piemēram, *parkas* ‘bedres izbraukātā ceļā’ ME III 91) vai arī daudzskaitlī lietoti sīku padziļinājumu apelatīvi (piemēram, *dangas, grambas, grumbas*).

Kaut mazāk nekā starp paaugstināta reljefa nomenklatūras vārdiem, arī pazemināta reljefa apelatīvu vidū atrodami tādi, kas nosauc dažādas **padziļinājuma daļas** – padziļinājuma pamatni: *dibens, dubens, iedzirklis, apakša* un padziļinājuma malas: *pusleja, krants, krasts, krauja, kraulis, krava II, nuogruoba, pacere, pakraujis, skrauja, stāvkrasts, pusleja* (šai grupai ir vēl viena papildsēma: ‘pie ūdens’, turklāt tā ietver korelāciju starp semantiskajiem laukiem ‘kalns–leja’).

Visplašākais sēmu skaits ir apelatīviem, kas ģeogrāfiskajā nomenklatūrā metaforiska pārnesuma ceļā ienākuši no citiem semantiskajiem laukiem – no mājsaimniecības priekšmetu un ķermeņa daļu nosaukumiem: *bļuoda, buņģis, gulta, pēda*. Vārdam *bļuoda* vārdnīcās nav sniegta topogrāfiskā nozīme (skat. ME I 321: ‘die Schüssel [bļoda]’), taču vairāk nekā 50 šīs leksēmas lietojumu toponīmos liecina par metaforisku vārda pārnesumu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā (piemēram, *Sidraba bļūda* le Annā, «leja ar bļodas formu pie Ates muižas» 1961, *Bļūdiņa* pļ Asarē, «neliela pļava mežā – pēc veida atgādina bļodu», 1960). Arī vārds *buņģis* skaidrots tikai kā saimniecības priekšmets (skat. ME I 352: ‘bundulis, strops, vēders’), taču toponīmos nereti lietots reljefa padziļinājuma raksturošanai, turklāt radniecīgajam vārdam *bundzis* ir stabila topogrāfiska nozīme ‘ezers’ (ME I 351) vai ‘neliels ezers’ (EH I 253). Vārdam *gulta* jau Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcā kā primārā nozīme dota leksēmas topogrāfiskā nianse (skat. ME ME I 679: ‘padziļinājums, gulta’, EH I 418: ‘dārzeņu dobe’). No ķermeņa daļu nosaukumiem padziļināta reljefa nomenklatūrā ienācis vārds *pēda*. Kaut galvenā metaforisko nomenklatūras vārdu funkcija

acīmredzot ir raksturot ģeogrāfiskā objekta formu (ar vārdiem *bļuoda* un *buņģis* apzīmē apaļus padziļinājumus, ar *gulta* garenus (sal. radniecīgo vārdu *gultne* ‘upes pamatne’), ar *pēda* nelielus), pēc latviešu toponīmiskā materiāla redzams, ka šīs leksēmas lietotas dažādu objektu nosaukumos (skat. arī promocijas darba 2.3.3. nodaļu).

Kā redzams pēc vietvārdu materiāla, specifisko padziļinājuma apelatīvu kļūst arvien mazāk – aptuveni pieci procenti no tiem kā salikto nosaukumu otrie komponenti vietvārdos vairs nav sastopami, daži saglabājušies onomastiskajās leksēmās, jo, ja specifiskais elements, ko parasti realizē onomastiskā leksēma, ir ietverts nomenklatūras vārdā, ģeogrāfisko apelatīvu lieto vienu pašu (piemēram, *Ieģerkle* pļ Bebreņē 1961, *Pada* ga Lēdurgā E I 48) vai kā vietvārda onīmisko daļu (piemēram, *Muld*as *leja* le Dobelē 1959, *Gargruodu mežs* me Dundagā 1980 u. c.).

Mūsdienās vietvārdos regulāri sastopamas vien dažas leksēmas – *leja*, *grava*, *bedre*, *duobe*, *lanka*, *lāma*, *viga*, *ala*, *ieleja* – tās minētas aptuveni 80% visu pazemināta reljefa ģeogrāfisko objektu nosaukumos. Pārējie ģeogrāfiskie apelatīvi piedalās vien aptuveni 20% toponīmisko vārdu savienojumu darināšanā. Kaut arī starp populārākajiem ģeogrāfisko objektu nosaukumiem ir arī lībiešu *viga*, var teikt, ka latviešu valodas dialektālā leksika ģeogrāfiskajā nomenklatūrā izzūd, taču ir lielisks avots zinātniskās ģeogrāfijas terminoloģijas papildināšanai.

Reljefa padziļinājuma papildsēma ir arī lielākajai daļai purvāju un ūdensteču, ūdenstilpju nosaukumu, taču to primārā nozīme ir purva vai ūdensobjektu galvenās pazīmes raksturojums, tāpēc tie pievienoti vides un hidrogrāfisko apelatīvu grupai. Arī starp vides apelatīviem minēti vairāki ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, kas apzīmē platību pazemināta reljefa teritorijā, bet te ņemta vērā leksēmas pamatnozīme, piemēram, vārdu *lēkna*, *lieknis* ‘zema pļava’ pamatsēma ir ‘pļava’, bet ‘zems’ – vien papildsēma, tāpēc tie minēti vides apelatīvu grupā.

2.2. VIDES NOMENKLATŪRAS VĀRDI

Latvijas ainava – meži un augājs – veidojās krietni vēlāk nekā reljefa formas. 9. tūkstoši pirms mūsu ēras, kad Baltijā parādījās pirmie cilvēki, augu valsts vēl tikai radās. Taču, kad Latvijas teritorijā ienāca balti, šeit jau bija sastopamas gandrīz visas koku sugas – priede, platlapu koki, egle, lazda, bērzs, ozols, īve (Hirša 1990, 103), taču visu sugu izplatība Latvijā joprojām nav vienmērīga.

Vides apelatīvi jeb ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, kas raksturo fizioģeogrāfiskā objekta vidi, latviešu toponīmijā ir vislielākā ģeogrāfisko leksēmu kopuma daļa, tomēr līdz šim lielākā baltu nomenklatūras vārdu pētījuma autore Lidija Ņevska tiem (izņemot purvāju nosaukumus) nav pievērsusi īpašu uzmanību un, analizējot trīs semēmas – purvs, paaugstināts reljefs un pazemināts reljefs – un acīmredzot nevarēdama tos šajās pazīmēs ietilpināt, vides apelatīvus lielākoties ignorējusi vai pievienojusi paaugstināta vai pazemināta reljefa apelatīviem (Невская 1977).

Ņemot vērā vārda *vide* skaidrojumu Latviešu valodas vārdnīcā, kur tas aprakstīts ar vārdiem ‘materiālā apkārtnē’ (LVV 2006, 1167), vides apelatīvu grupā iekļauti visi onomastiskajos vārdu savienojumos iekļautie otrie respektīvi pēdējie komponenti, kas raksturo Latvijas augsni un augāju – zemes floru, faunu un ģeoloģiju, no šīs grupas izslēdzot reljefa, formas vai izvietojuma apelatīvus, hidroģeogrāfiskos nomenklatūras vārdus, kā arī artefaktu un administratīvi teritoriālā iedalījuma apzīmējumus.

No aptuveni 1700 latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem vides apelatīvu ir gandrīz puse, proti, 746 leksēmas. Šajā skaitā iekļauti visi morfoloģiskie varianti, piemēram, arī dažādie no vārda *akmens* ar afiksu vai vārdveidojošo galotni atvasinātie vietu nosaukumi: *akmenaite*, *akmenājs*, *akmene*, *akmenene*, *akmenīca*, *akmestaine*, *akminājs*, *akmine*, *akminīca*, *akmneja*, *akmistājs* utt., kas izsaka ne tikai areālas un dialektālas, bet arī semantiskas atšķirības.

Ar vides apelatīviem var raksturot visu Latvijas augāju un to dažādību: mežus, purvus, pļavas, kā arī citas bezmežu platības. Ģeogrāfiskie apelatīvi ir kā Latvijas bioģeogrāfiskā karte – tie izceļ valsts dabas savdabību un brīdina par neapstrādājamām, staignām vai neaurejamām platībām. Lielākā daļa šo nomenklatūras vārdu ir desubstantīvie atvasinājumi no objekta daļas – tam raksturīgās reālijas, respektīvi, augs vai ģeoloģiskās vienības – nosaukuma. Tātad savā ziņā šos nomenklatūras vārdus var saukt par metonīmiskajiem atvasinājumiem.

Pēc nomenklatūras vārdu denotātiem šo ģeogrāfisko apelatīvu kopumu var iedalīt trijās apakšgrupās:

- 1) mežu un krūmāju apelatīvi,
- 2) bezmežu apelatīvi, kuros iekļauti līdumu, pļavu, lauku apzīmējumi un dažādi augsni, zemes ģeoloģiju raksturojoši nomenklatūras vārdi,
- 3) purvu apelatīvi.

Līdzās pļavu, lauku, mežu un krūmāju nosaukumiem ir arī daži vietu apzīmējumi, kuriem denotāts nav precizēts un kurus lieto dažādu objektu kategoriju nosaukšanā – ar

tiem var apzīmēt gan ar kokiem apaugušu, gan bezmežu platību vai pat ļoti nelielu teritoriju. Tie ir dažādi nosaukumi, kas norāda uz vietas lokalizāciju pie avota vai avotainu vietu (*aluotaine, aluotiene, avuotājs, avuotiens, avuksnājs, dumbras*), kā arī izdegušu vietu (*dēga, dēgaine, dēglāji, degsnis, degšiniece*), kādu priekšmetu, ēku tajā vai netālu no tā (*brūzene, cēgalnīca, ceplenīca*). Ir arī vispārīgs nehidrogrāfiska objekta apzīmējums *cietzeme, sauszeme*, taču toponīmijā sastopams vien apelatīvs *sauszeme* smilšaina lauka apzīmēšanai.

2.2.1. Mežu un krūmāju nomenklatūras vārdi

Mežu un krūmāju nomenklatūras vārdu grupā iekļautas 269 leksēmas, taču, lai gan tā ir vislielākā ģeogrāfisko apelatīvu apakšgrupa, toponīmijā to lielākoties izmanto citas kategorijas objektu (pļavu, lauku, māju utt.) nosaukšanai.

Galvenie **mežu** apelatīvi latviešu toponīmijā ir nomenklatūras vārdi *mežs* un Latvijā visizplatītāko koku – priežu, egļu un bērzu – audžu nosaukumi *sils, gārša* un *birzs*. Ar vispārīgajiem mežu apzīmējumiem var nošķirt dažādus meža tipus: jauktu koku mežu parasti sauc vienkārši *meža* vārdā (dažos apvidos arī par *ģērbumu, lānāju, tīreli*), skujkoku mežu – par *gāršu, silavu, silāju, silu, skuoni, skutu*, lapkoku audzes – par *birzi, lapaini, lapūksni, smalci, smalkni, vēri*.

Tā kā mežu un krūmāju nomenklatūras vārdu pamatnozīme ir ‘ar kokiem vai krūmiem apaugusi platība’, daudzi šīs grupas ģeogrāfiskie apelatīvi ir **floras** semantikas vārdi. Vien 17 koku nosaukumu ir pamatā vairāk nekā 100 mežu un krūmāju nosaukumiem: *ābelnīca, alksna, alksnājs, alkšņi, alksneniņš, alksniens, alkšņājs, apsa, apses, apsene, apsaine, apsājs, apsiens, apsula, apsulājs, apšājs, apšalājs, apšulājs, bērsniņa, bērstalājs, bērzaine, bērzaite, bērzaja, bērzi, bērziens, bērziens, bērtala, bērzulājs, bēzruola, birzene, birzis, birzīte, birzs, birztala, birztaliēna, birzums, eglaine, eglane, eglavs, eglājs, eglenīca, eglēja, egles, eglūna, elksnaine, elksnis, elksniens, elkšņājs, guobas, guobājs, ievājs, ieviēns, kadiķi, kārklājs, kārklejs, kārklene, kārkli, kārkliens, krūklājs, koki, lagzdājs, lagzdiens, lagzdena, lagzdene, lazdaie, lazdājs, lazdiens, lazdulājs, lazduona, liepas, liepaine, liepalājs, liepāja, liepājs, liepene, liepējs, liepiens, liepnīca, liepula, liepulājs, liepūksnājs, liepuoksnis, paēglājs, paēgliens, priedaine, priedals, priedājs, priedes, priedeleja, priedes, priedene, priediens, priedulājs,*

prieduoksne, prieduola, uosa, uoši, uozuolaine, uozuolājs, uozuoliens, uozuolbirzs, uozuoli, vīsknājs, vīksnes, vīksniens, vītuolājs.

Mežu un krūmāju apelatīvu lietojumā visuzskatāmāk vērojams toponomastiskās semantikas aplis – nomenklatūras vārds dod vārdu citām objektu kategorijām un savu nomenklatūru papildina ar šaurākas kategorijas objektu vārdiem: minētie nosaukumi – parasti krūmāju vārdi – latviešu toponīmijā izplatītās sinekdohas dēļ visbiežāk sastopami citu objektu – bezmežu platību un māju nosaukumos, savukārt daži meži ieguvuši nosaukumu pēc tajā sastopamā augāja nosaukuma: *avietājs, aviekstājs, brūklājs, brūklenājs, bucene, irbenājs, kazenājs, lācaine, lācene, mellenājs, siliens, silmežs* (viršu mežs), *sūnājs, sūniens, uogulājs, virsājs*. Šķiet, ka šā procesa ierosinātais jāmeklē ekstralingvistiskos apsvērumos – meklējot pļavai vai laukam raksturīgu pazīmi, izraudzīts tuvumā esošais un labi pamanāmais mežs ar viegli nosakāmu biotopu (tā, piemēram, visi kartotēkā sastopamie *ievāji* ir nevis koku puduru, bet gan pļavu apzīmējumi, arī nomenklatūras vārdi ar *alksn-* lietoti lielākoties pļavu nosaukumos).

Daži mežu nomenklatūras vārdi ir **faunas** semantikas apelatīvi: *āpšenīca, čūskenīca, čūskulājs, čūskainis, čūsliens, ērciens* (dažos gadījumos (īpaši Kurzemē) šis var būt atvasinājums no apvidvārda *ērcis* ‘kadiķis’).

Īpaši apelatīvi ir arī **krūmāju** apzīmēšanai: *bignas, cers, krūmaine, krūmiene, krūmiens, krūms, kūliens, lapiens, smalksne*. Dažreiz tie ir īpaši derivāti no koku nosaukumiem (piemēram, *liepūksnājs* ‘liepu krūmi’ ME II 504, *paegliens* ‘paegļu krūmi’ ME III 24), taču ar šādām izskaņām darināti vārdi lietoti arī mežu apzīmēšanai. Biežāk nozīme ‘krūms’ mežu un krūmāju nosaukumos izriet no vārda celma leksiskās nozīmes: atvasinājumi no vārdiem *kārklis, krūklis, lazda* (dažreiz arī *alksnis (elksnis)*) ir tikai krūmāju apzīmējumi.

Pārējos mežu un krūmāju apelatīvus arī var iedalīt vairākās grupās pēc papildsēmas semantiskajā mikrolaukā. Visbiežāk mežu un krūmāju nosaukumos vērojama papildsēma **‘brikšņains’**: *biežņa, briksnājs, briksnis, briksni, brīkšņa, čūkslājs, čūkslis, dziļuoksnis, lūza, smalksne*, kas dažreiz pārklājas ar sēmu **‘pielauzts’**: *lauza, lauze, lauzene, lauzma, lauznis, lauzums, laužņa, lužela, lūza, lūze, lūzs, lūziņš, lūznājs, lūznis, lūžņa*, kam iepretim tikai viens **koptas** koku audzes apelatīvs *parks*.

Nereti ar šīs apakšgrupas apelatīviem var izteikt meža vai krūmāja vecumu: sēma **‘jauns’** ir nosaukumos *atzalas, atzale, aizmetiens, ataudze, atauga, atlase, audza, audze, audzīte, audzītis, audzēknis, augaļa, jaunaudze, kuits, silava, skuta, smalce, vasas*, turpretim **‘vecs’** – vārdos *damakša, gails, vēcums*.

Daudz nosaukumu ir arī semantiskajai opozīcijai **'liels'** (*damakša, degsnis, dzira, gails, gārša, gāršs, klāns, lānis, lāns, mežaine, mežājs, mežiens, sils, stāvs, vads*) un **'mazs'** (*bingulis, kuksa, kukse, kupsa, kursts, puduris, skuta, smalcis, smalkne*). Nereti meža nelielo platību izsaka ar specifiskiem derivātiem *priedals, preideleja*. Nozīme 'mazs' parasti ir vērojama kopā ar sēmu **'apaļš'**: *banga, buoga, buogs*.

Vēl viena ar kokiem vai krūmiem apaugušu platību nomenklatūras vārdu motivējošā pazīme ir purvainums. Papildsēma **'purvains'** meža vārdos ienākusi līdz ar apelatīvu, kas aizgūts no purvu nosaukumiem: *džūkstājs, lānājs, liekna, liekne, liekns, pūsts, teice, tēce, vasa, vads*. Turpretim semantiskajai opozīcijai **'sauss'** atbilst tikai viena leksēma: *sausnējs*.

Ar meža apelatīviem var izteikt arī meža biežumu: papildsēma **'biezs'** ir vārdiem *gārša, lānājs*, savukārt sēma **'rets'** – apelatīviem *skrajmežs, skrajums*.

Īpaša leksēma ir arī **saudzējama** meža (*liegums*) vai meža **medību teritorijas** (*masts*) apzīmēšanai. Par ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu uzskatāms arī mežu nosaukumos bieži iekļautais apelatīvs *apgaita* 'mežsarga uzraudzības apgabals' (EH I 80), kas, funkcionējot vietvārdos, mainījis nozīmes niansi: 'mežs vai meža daļa, kas ir viena mežsarga pārziņā' – tāpēc šis apelatīvs bieži lietots kopā ar antroponīmu – parasti mežsarga uzvārdu.

Daudz nosaukumu ir arī **izdeguša** vai izdedzināta (*dedzis, dēga, deglis, degsnis, dēgums, dēģis, izdedziens, izdega, izdēgums, meždēgas, padēga, svilte*) vai **izcirsta** (*aizcirtums, cirsmā, cirksnis, cirte, cirtums, izcirtums, slēģis, šļaka*) meža apzīmēšanai, taču šie apelatīvi jau robežojas ar bezmežu platību nomenklatūras vārdiem. Mežs ar kādu no šiem nosaukumiem bieži vien ir līduma aizsākums un savu kategoriju pilnībā nav mainījis. Šie vārdi ir ekstralingvistisku procesu ierosināta semantiska pāreja uz bezmežu platību nosaukumiem (daži izdeguša vai izcirsta meža vārdi ir līdumu nosaukumu homonīmi).

2.2.2. Bezmežu platību nomenklatūras vārdi

Bezmežu jeb ar kokiem, krūmājiem neapaugušu platību nosaukumu ir daudz vairāk – šajā grupā iekļauti līdumu un lauku nosaukumi, kā arī pļavu un purvāju apelatīvi. Bez tiem ir arī vispārēji bezmežu platību (t. i., teritoriju, kurā nav koku vai krūmāju)

apzīmējumi, ar kuriem var nosaukt tiklab lauku un pļavu, kā purvu: *klajums*, *klajuotne*, *klānums*, *laukums*, *placis*, *plecis*, *pleiks*, *puosts*, *rūme*.

2.2.2.1. Līdumu un lauku apelatīvi

Līdumi iezīmē pāreju no kokiem apaugušas platības uz klajotni. Līdumu līšana latviešiem bijusi svarīga un darbietilpīga nodarbe, tāpēc vietvārdos sastopami 20 dažādi apelatīvi to apzīmēšanai, turklāt no pagātnes vārdiem darinātas vairākas leksēmas, kas raksturo dažādas līduma tapšanas stadijas: celmu izlaušanu, dedzināšanu, uzaršanu. Visas trīs darbības ietver visā Latvijā izplatītās leksēmas *līdums*, kā arī apvidvārdu *cīnaklis*, *cīneklis*, *cīnījums*, *padels*, *plintauka*, *rājums*, *riekums* semantika. Taču daudzi nomenklatūras vārdi latviešu toponīmijā rāda arī citas šā procesa daļas: meža izciršanu līduma vajadzībām atspoguļo leksēmas *slēģis*, *šļaka*, *šloka* un vairāki iepriekšējā nodaļā minētie izcirsta meža apelatīvi (precīza semantika pēc vietvārdu materiāla ir grūti nosakāma), celmu laušanas procesu rāda leksēma *laužņa*, dedzināšanas procesu – leksēmas *dēgums*, *izdēga*, zaru un koku sakņu nokopšanas procesu – *izkuopa*, *puosums*, *puosiens*, uzartu līdumu – *plēsums*, *pērša*. Taču, kā pareizi atzīmējusi Anna Stafecka, pētot līduma nosaukumus pēc *Latviešu valodas dialektu atlanta datiem*, «izlokšņu materiāls nav viendabīgs, dažkārt pat pretrunīgs, ne katreiz iespējams noteikt vārdu semantiku», tādēļ atsevišķu līduma tapšanas posmos tapušu teritoriju nosaukumi dialektos vispārināti (Stafecka 2011, 325). Vairāki izlokšnēs fiksētie līdumu nosaukumi – no igauņu valodas aizgūtais *ķutes* un slāvisms *paromba* – latviešu vietvārdu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā nav fiksēti. Kā līduma apelatīvu A. Stafecka min arī leksēmu *klajums* (Stafecka 2011, 329), taču latviešu vietvārdos tas līdz ar apelatīviem *klajuotne*, *klānums*, *laukums* utt. apzīmē jebkādu klaju vietu.

Laukus latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā apzīmē 103 apelatīvi. Apstrādāta lauka (līdzīgi kā purvāju) apzīmēšanai latviešu toponīmijā izlokšnēs lietots visvairāk vispārīgu apzīmējumu: *āre*, *birzele*, *dārzs*, *dirva*, *dirvenis*, *dirvans*, *driva*, *druva*, *grunte*, *lauks*, *šņuore* (pēc mērauklas nosaukuma), *tīrums*, *tīrumlauks*, *valksna*, *zeme*. Daudz biežāk nekā citu grupu nomenklatūras vārdos lauku nosaukumos izcelta augsnes ģeoloģiskā struktūra: **akmeņainus** laukus apzīmē ar vārdiem *akmenaite*, *akmenājs*, *akminājs*, *akmistājs*, *rēve*, *uolaine*, *zvirgzdaine*, *zvirgzdājs*, *zvirgzds*, **dublāinus** – *daņava*, *dubļi*, *strāķis*, *šķīduonis*, *žļuga*, **smilšainus** – ar *smēltājs*, *smilktaine*, *smilkts*, *smiltaine*, *smiltājs*, *smilts*, *zviedrs*

(rupja smilts), **mālainus** – *bala, glīzda, glīzds, mālaine, mālājs, māllauks, mālzeme*. Ar latviešu nomenklatūras vārdiem var apzīmēt pat lauku ar balto mālu (*pliens, plienājs, plienes*) un zilo mālu (*vasa*) augsnē.

Daudz ir arī **floras** semantikas nomenklatūras vārdu, kas darināti no laukā augošo sēklaugu vai labības nosaukuma: *adienājs* ‘vasaras rudzu lauks’, *auzaine, auzaite, auzājs, ābuolājs, drikaine, drikājs* ‘griķu lauks’, *griķaine, griķājs, griķējs, kriķāji, linaita, linaite, lināte, miezājs, miezāja, mieznājs, rugaine*. No dārzeņu nosaukuma darināti vien divi apelatīvi: *rācenaite, rācenājs*.

Tāpat kā līdumi, arī lauki ir iekoptas, apstrādātas zemes rādītāji, tāpēc lauku apelatīvu semantikā bieži vērojami dažādu zemkopības procesu posmi. Tikko **uzartu** tīrumus sauc par *arumu, griezi, riezi* vai *riežu*, **apmēslotu** lauku dēvē par *sūdāju*, bieži lauku apelatīvs ietver sēmu ‘**novākts lauks**’: *atāre, buļbaite, grieza, dābuolaite, dābuolaite, kartupelaite, linājs, miezaine, miezaite, rugaine, rugainis, rugaite, rugaits, rugājs*. Savi nosaukumi ir arī pēc nokopšanas **papuvē** (*papuve, pūdējums, pūlis*) vai **atmatā** (*atmata, dirvāns, dzedzieda, dzirveņš, laukāres, veçaine*) atstātiem laukiem. Īpašs nosaukums ir lauka daļai, kur augsni nevar uzart – *apara, aparnīca*.

Atšķirībā no citām ģeogrāfisko apelatīvu semantiskajām grupām laukus nomenklatūras vārdos lielākoties neraksturo pēc citām pazīmēm, vien **sliktu**, neauglīgu lauku (arī pļavu) var apzīmēt ar vārdu *liesa*, **leknu** – *luknājs*, **šauru** (bieži vien lauka loksni, kas jāapstrādā vienā reizē – ar *bars, driksna, līdzenu* – ar *līdzēnums, līdzums*). Šie apelatīvi lauku nosaukumos izmantoti reti un ir patapināti no cita objekta kategorijas nomenklatūras.

2.2.2.2. Pļavu apelatīvi

Ļoti daudzveidīga ir pļavu nosaukumu nomenklatūra – tajā iekļaujas 100 nosaukumu. Bez vispārīgajiem un ļoti produktīvajiem pļavu apzīmējumiem – *pļava*, kas iekļauts vismaz 7% visu salikto vietvārdu, un (lībiskā substrāta reģionā) *nīte* vai *nīta* – visbiežāk sastopami **floras** semantikas apelatīvi – nosaukumi, kas darināti no pļavā sastopamā auga vārda: *ašķene, aunene, badene, blusene, briedene, cemeriene, dadzene, dzelzene, gārsene, grāvene, grīslaine, grīslājs, grīslis, grīslene, grīsliene, grīslenīca, grūzene, grūžņas, kalvene, kazene, kazenīca, kumeļnīca, kuosene, madarājs, maucuksnājs, meldines, nātrene, nātrinīca, pīsiens, sūnene*. Kā redzams, pļavu nosaukumos īpaši izcelti

tie augi, kas neder pļaušanai vai lopu barošanai (ašķi (*equisetum*), grīslis (*carex arenaria*, *carex rostrata*), dzelzene (*centaurea*), kosa (*equisetum arvense*), dadzis (*xanthium*, *cirsium*)). Homonīmijas dēļ, ko nereti izraisa toponīmisko un augu nosaukumu darināšanas formantu līdzība, daži no šiem pļavu nosaukumiem varbūt būtu jāievieto citā semantikas grupā (piemēram, *kumeļņica* var nozīmēt ne tikai ‘kumelīte (*matricaria chamomilla*)’, bet arī ‘ķēve, kam ir kumelš’ ME II 311, *grāvene* varētu būt ne tikai pļava, kurā aug *orchis maculata* ME I 644, bet arī (ar pļavu nomenklatūras vārdiem raksturīgo formantu *-ene*) izgrāvota pļava, *maucuksnājs* – ne tikai no vārda *maucuksnes* ‘grīšļiem līdzīga zāle’ ME II 568, bet arī (ar purvāju nosaukumiem raksturīgo formantu) ‘dūksnājs’). Vispārīgs, kvalitatīvs pļavas zāles raksturojums ir vārdos *ciesa* ‘pļava, kurā cieta zāle’, *lapaine*, *lapenājs*, *lapene* ‘pļava, kurā aug lapu (lapaina) zāle’ un *cirpa*, *cirpis*, *cirpene*, *kūla*, *kūlainis*, *kūlājs*, *kūlava*, *kūlenīca*, *kūlnica* ‘pļava, kurā ir kūla – veca, nepļauta zāle’.

Pie pļavu nosaukumiem var pieskaitīt arī dažādus **ganību** vārdus: *driva*, *druva*, *ganēkla*, *ganekles*, *ganīkla*, *ganīkle*, *meldines*, *nuora*, *nuovara*, *valksne* ‘ganība, kurā aug gara, bieza zāle starp krūmiem’, kā arī dārza pļavu apelaīvius: *asāks*, *maurs*, *mauriņš*.

Ģeogrāfijā Latvijas pļavas mēdz iedalīt sausajās jeb kalnu pļavās, mēreni mitrajās, mitrajās un slapjajās pļavās. Latviešu toponīmijā lielākoties ir tādi ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, kas apzīmē zemās un mitrās pļavas. Ar motivējošo pazīmi ‘**zema**’ darināti pļavu nosaukumi *lejplava*, *lēkna*, *lieknis*, *lukste*, *luksts*, *lunka*, *suokla*, *teicis*, *vanga*. **Auglīgas** pļavas palienēs acīmredzot bija svarīgākas lauksaimniecībai un lopkopībai, tāpēc tām latviešu toponīmijā atrodami vēl daži īpaši nosaukumi: *ezernīca*, *lanka*, *lukne*, *tērpums*. Sēma ‘**slapja**’ ir negatīvākas konotācijas vārdos *ķirba*, *lāna*, *laude*, *laudums*, *lekmenis*, *lekminis*, *lēkna*, *lēnužas*, *liekna*, *lukste*, *luksts*, *uodine*, *valgmājs*, *vanga*, nozīmes nianse ‘**purvaina**’ redzama nosaukumos *čikste*, *dubrene*, *dumbra*, *dumbrene*, *līkstavas*, *ladzes pļava*, *luža*, *lūnas*, *lūnes*, *slīksnaine*. Pļavu nosaukumos biežāk nekā starp citu objekta kategoriju nosaukumiem sastopama sēma ‘**slikts**’: *bauska*, *lānis*, *lāns*, *liesa*, *lūznaine*, *nuora*, *puosts*, *urva*, *zēmdēga*, kurpretim **labu** pļavu var apzīmēt tikai ar trim apelaīviem *lanka*, *lukne*, *tērpums*. Negatīva konotācija ir arī nosaukumiem, ar kuriem apzīmē **aizaugušas** pļavas: *aizaugums*, *krūmene*, *krūmpļava*, *teice*, *tīrēklis*.

Ar pļavu nomenklatūras vārdiem var izteikt arī daudz dažādu citu papildraksturojumu – daži apelaīvi raksturo izmēru – **lielu** (un parasti arī slapju) pļavu apzīmē ar nosaukumiem *ķirba*, *lēkužas*, *lieģis*, *liekna*, *liekne*, *liekņa*, *līkstavas*, *lāma*,

mazu – ar vārdiem *padiņš, steģere*. Arī **iežogotām** pļavām ir savi nosaukumi: *apcirknis, apdars, apdare, apdārzs, aplauks, apluocene, apluoks*.

Retāk nekā laukiem, taču arī pļavām nosaukumos raksturota ģeoloģiskā struktūra – **mālainas** pļavas sauc par *glīzdenēm*, **akmeņainas** – par *akmenājām, akmenēm, akmenenēm, akmeņienēm, akminēm, akminīcām*, kam pretstatā labas un **līdzenas** pļavas *lanka, lieģis, lāma*. **Formu** raksturojoša papildsēma ir vien trim garenu pļavu apzīmējumiem: *lanka, laude, suokla*.

Daudz nosaukumu raksturo arī pļavas lokalizāciju – savs nosaukums ir pļavām **pie ūdens** (*aluote, aluotene, avuotene, avuotnīca, avuotpļava, ežerpļava, grāviene*), **mežā** (*mežnuora, mežpļava, tīrelis* ‘[tīrīta] meža pļava’ Laumane 1987, 199), starp laukiem (*pade, padiņš, ruosa*) un **līcī** (*lanka, lincis, līcis, lunka*).

Pļavu nosaukumiem latviešu toponīmijā visbiežāk izmantots hiperonīms *pļava* – tas sastopams 77% pļavu nosaukumu, bieži izmantoti arī no tā darinātie salikteņi *ežerpļava, avuotpļava, lejpļava, līdumpļava*. Aiz tiem produktivitātes aspektā seko kvalitāti raksturojoši nomenklatūras vārdi (*luksts, kūlājs* u. c.) un floras semantikas apelaīvi (*grūzene, grīslīene, ābuolaine* u. c.).

2.2.3. Purvāju nomenklatūras vārdi

Purvāju apelaīvu hiperonīmam *purvs* ir ne tikai daudz fonētisko variantu dažādās izloksnēs (*purvs, purs, pūrs, puors*), bet arī sinonīmu – kopumā purvāju nomenklatūrā reģistrētas 155 leksēmas. Somu onomaste Ritva Līsa Pitkenena, kura pētījusi Somijas lauksaimnieku un zvejnieku nomenklatūru, uzskata, ka purvu nosaukumu daudzveidības pamatā ir ekstralingvistiski faktori – zemkopim bija jāielāgo visi apkārtnes purvi, lai vajadzības gadījumā tos varētu nolīst un nosusināt par laukiem vai sapļaut purva sienu lopiem (Pitkänen 1998, 279).

No purvāju nomenklatūras vārdiem visvairāk ir tādu, kas darināti no vārdiem (parasti adjektīviem), kas raksturo šo platību galveno pazīmi – **mitrumu un staignumu**: *aluksna, bala, bezdibens, daubars, degsnis, dumbēris, dumbieris, dumbļa, dumbļājs, dumbris, dumbrs, dumbrava, dubra, dunava, dunksnājs, dūksnājs, dūksne, dūkstaine, dūkste, dūksts, džūkstājs, džūkste, džūkstene, grimstošais purvs, lēvenis, lēza, līksmenis, līvenis, makņa, mūkuošais purvs, pīss, purs, purvs, pūrs, puopiene, puopiens, puors, slīksna, stiegnājs, strieguonis, struga, tēce, tīrelis, tīrelis, tīrs, tīrulis, vada, vads, valks*.

Nereti līdz ar purva staignumu tiek raksturots arī tā **līganums**: *lēvenis, lēza, līguotne, līkšņājs, līvis, lūnis, staiga, staignājs*.

Šie apelatīvi, iegūstot citu izskaņu, bieži pāriet uz citu grupu nomenklatūras vārdiem – purvainu pļavu, tīrumu un ceļu apzīmēšanai (piemēram, meža nosaukums *džūkstājs*). Tāpēc nereti ir grūti nošķirt, vai konkrētais atvasinājums ir purvāju vai kādas citas grupas apelatīvs. Lai gan vārdnīcas un vietvārdi nereti apstiprina šādu leksēmu semantikas dalījumu, iespējams, ka dažos gadījumos tas ir metonīmisks pārnēsums, tādēļ leksēmas, kuru denotāts nav precīzs un dažādos laikos un areālos ir mainījies, pie purvāju apelatīviem jāizdala kā īpaša grupa – (nelielu) **purvainu vietu nosaukumi**: *alksna, cikste, čāpste, čīkstele, čūksnis, dubrājs, duga, duknējums, duncka, dūce, garlis, laipāja (laipajas), lānāja, lēna, lieknājs, lūns, miklaine, miklājs, palēvene, pāzis, pelce, plasa, plauva, plecis, ploga, pluocis, pūņa, puopājs, puope, puržava, raista, rāviņš, renstele, slapjūksnējs, slīksna, slīkšņa, staiga, staigna, staignājs, staignis, staigznis, stieгна, stiegnējums, stiglājs, stigls, stignis, stigznis, strigans, umzis*. Šajā grupā jāiekļauj arī daudzie apelatīvi, kas apzīmē purvainu ezera krastu, aizaugušu, staigņu ezermalu: *lēvenis, lēza, līguotne, līkņa, līkņājs, līkšņa, lingrūņas, līsmenis, luga, ļava, ļuga, ļuvenis, palēpene, paļas, paļi, stieгна, straigniens*. Īpašs nosaukums ir dziļai, ar ūdeni pildītai bedrei purvā – *aca, acs, akacis, akace* – vai vietai, kur ir daudz šādu akaču – *acaine, akacājs*. Šie apelatīvi gan reizēm (acīmredzot toponīmiskās sinekdohas rezultātā) tiek attiecināti arī uz visu purvu, taču daudz vairāk ar tiem apzīmē kādu staigņu vietu laukā, kas jāapar, pļavā vai uz ceļa.

Starp purvu nosaukumiem latviešu toponīmijā ir ne tikai tādi ģeogrāfiskie termini, kādus ieviesusi akadēmiskā ģeogrāfija, proti, zemie jeb zāļu un augstie jeb sūnu purvi, kam varētu atbilst vietvārdos sastopamie **floras** semantikas purvu apelatīvi *siena purvs, tīreklis, tīreksnis, tīrēklis, tīrpurs, zāļu purvs* un *sūneklis, sūnājs, sūnāklis, sūnu purvs*, bet arī citi purva vides raksturotāji: *dzērvenieks, klajais purvs, plikais purvs, sausais purvs*. Purvi tiek šķirti arī pēc to **ģeoloģiskās** uzbūves: kūdras purvi *kūdraine, kūdras purvs, kūdriens, zēmdēgas* ‘kūdra’, *zemes purvs* un dūņu purvi *dumbla, dūņājs, dūņu purvs*. Šiem apelatīviem bieži ir konstatējama papildsēma ‘dubļi, netīrumi’, kas dažos citos purvainu vietu nosaukumos ir galvenā motivējošā pazīme: *duļķe, dumbēris, dumbra, pļūtas*. **Deģu** purvu (parasti kūdraini) apzīmē ar apelatīvu *dēgums, svilums, zēmdēgas*.

Arī purva izmēru var izteikt vai nu ar šajā nomenklatūras vārdu grupā ļoti bieži lietotajām deminutīvajām izskaņām (*puoriņš, puriņš, purvelis, purvēns*), vai ar īpašām leksēmām, piemēram, **liela** purva apzīmējumi ir *staigniens, staignis, tīrelis, pīss, maza* –

plūņči. Dažiem purvāju nosaukumiem ir papildsēma ‘dziļš’: *pīsa, slīksnājs, tīrelis* vai ‘ar zāli un krūmiem apaudzis’: *džūksniens*.

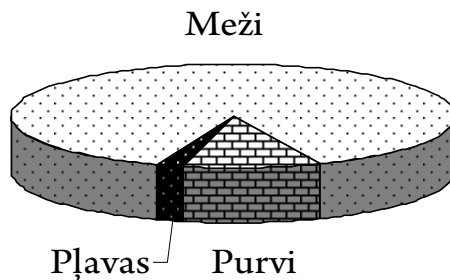
Pētot baltu un slāvu ģeogrāfisko terminoloģiju, krievu onomaste Lidija Ņevska par purva nosaukumu motivējošo pazīmi uzskata arī krāsu un, balstoties uz Maksa Fasmera (*Max Vasmer*) pētījumiem, baltu un slāvu kopējo sakni *bal-* saista ar baltu krāsu (Невская 1977, 109), taču to atspēkojusi Vallija Dambe ar savu pētījumu par sakni *bal-* ar slapjas vietas nozīmi (Dambe 1972b). Toties citu valstu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdos nozīme, kas ietver arī objekta krāsas raksturojumu, ir bieži sastopamas – kā konstatējusi A. Superanska, krāsas semantikas ģeogrāfisko apelaīvu skaits ir daudz lielāks dienvidu tautām – jo vairāk uz ziemeļiem, jo vairāk krāsu nosaukumi toponīmos samazinās (Суперанская 1970, 123).

Var būt, ka nomenklatūras vārda *purvs* semantiskajā struktūrā ietilpst arī kāda cita sēma, kas vēl saglabājusies no J. Endzelīna un K. Būgas ieteiktās iespējamās vārda *purvs* etimoloģijas, ko atspoguļo sastatījums ar lejassorbu vārdu *para* ‘dubļi, mēsli’; šī sēma pārstāvēta arī mūsdienu lietuviešu vārdā *puřvas* ‘dubļi nefūrumi’ (Karulis II 92, Būga I 460). Tāpēc iespējams, ka nomenklatūras vārds *purvs* kalpo arī kā sava veida epitets objektam un, ietverdams nozīmi «dubļains, netīrs, slikts», pilnībā veic onomastiskās leksēmas, ne nomenklatūras vārda funkcijas. Latviešu skaidrojošās vārdnīcas gan šādu nozīmes niansi nemin, bet tā jaušama frazeoloģismos *nogrimt purvā* ‘nonākt ļoti grūtos apstākļos, arī aiziet bojā’, *iebraukt purvā* ‘nonākt strupceļā, piedzīvot neveiksmi’. Baltu mitoloģiskajos priekšstatos zemes reljefa zemākās vietas, arī purvs, allaž saistījušās ar tumšo spēku pasauli, velna un citu nešķīsto garu mājvietu, slimībām. To krievu zinātniece Lidija Ņevska novērojusi pat baltu fiziogēogrāfiskajā terminoloģijā: piemēram, leišu *akivara* ‘atvars, akacis purvā’ un ‘nedzīstoša rēta’, *akis* ‘akacis purvā, no zemes dziļēm plūstošs avots’ un ‘fistula’ utt. Šādos semantisko pārbīžu gadījumos vārds *purvs* var kļūt par zemes kvalitātes raksturotāju – vairākumā gadījumu gan par sliktas augsnes apzīmētāju. Tas vērojams arī ekspedīciju komentāros, piemēram, *Puķu puřvis*² ir pļava Kurmenē, kur «neēdama zāle», 1961, *Plikais purvs* ir pļava Oļos, kur «augot ļoti niecīga zāle», 1960, *Zālta pūrā* Līksnas ciemā ir «ļoti slikta zeme, [uz kurieni] kungu laikos pārcēla tos zemniekus, kas bija kungam naidīgi (nepaklausīgi, nekārtīgi maksāja nodevas)[, un] tā šo vietu sāka saukt pārnestā nozīmē par zelta purvu», 1962. Bieži zemes kvalitāti izsaka arī pievienotais onomastiskais komponents: piemēram, *Bada purvis*² Taurkalnē ir ganība, kur «slikta zāle», 1961, *Bada pūrs* Vaidavā ir luksta pļava, kur «ne'kas neaūga

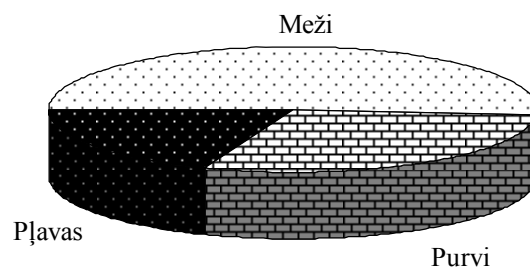
vīrsū», 1980, par *Draņķu puôru*² Grobiņā sauc pļavu Iļģu meža malā, kas «atruôdas² zemâ² viêtâ² [un kur] ne·kas neaûga²», 1960.

Latvijas fiziskajā ģeogrāfijā pļavu, purvu un mežu izplatības attiecības ir visai nevienmērīgas (meži aizņem 44 % Latvijas teritorijas, purvi – 5% un pļavas – 1 % (LĢ 34, 36, 38) – skat. 3. attēlu), taču, lai gan to dažādo nosaukumu skaits tiecas saglabāt šo attiecību (skat. 4. attēlu), ar vides apelatīvu nosaukto objektu skaita (skat. 5. attēlu) proporcijas ir gandrīz pretējas – ar tiem visbiežāk apzīmē pļavas, turpretim purvus un mežus – krietni mazāk. Tas nozīmē, ka latviešu onomastiskajā leksikā pļavām (iespējams, zemkopības tradīciju dēļ) pievērsta vislielākā uzmanība.

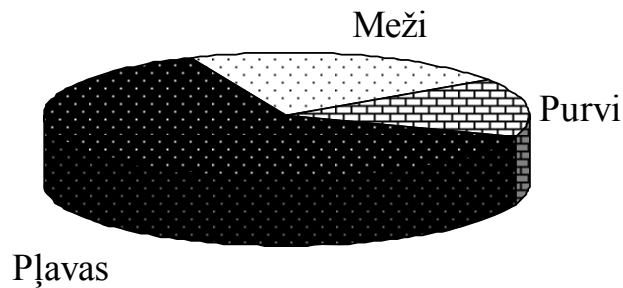
3. attēls. Meži, purvi, pļavas Latvijā

4. attēls. Mežu, purvu, pļavu apelatīvi latviešu toponīmijā

5. attēls. Ar vides apelaīvu nosaukto objektu skaits

2.3. DAĻAS, IZVIETOJUMA UN FORMAS NOMENKLATŪRAS VĀRDI

Lai gan objekta formas raksturojums ietilpst dažos reljefa un vides ģeogrāfisko apelaīvu semantikā (piemēram, *buogs* ‘neliels apaļš mežs’, *gruoda* ‘iegarena zemiene ar mālainu agsni’), ir daudz tādu nomenklatūras vārdu, ko varētu dēvēt par vispārīgajiem vai abstraktajiem apzīmējumiem un ko var attiecināt uz dažādu veidu ģeogrāfiskajiem objektiem – tās ir leksēmas, kas raksturo vai nu objekta daļu vai novietojumu, vai objekta izskatu, formu, apveidu. Šīs grupas nomenklatūras vārdu ir skaitliski vismazāk (tādu ir aptuveni 100), taču to izmantojuma biežums pārspēj visas pārējās grupas, jo ar šiem apelaīviem var nosaukt gandrīz jebkuru objektu vai objekta daļu. Piemēram, ar šīs grupas leksēmu *aste* nosauktas 420 pļavas, 61 mežs, 43 lauki, 33 zemnieku saimniecības, 23 ganības, 19 purvi, 8 upes, 8 kalni, 7 līči, 6 ezera līkumi, 4 zvejas vietas, 3 ceļi, 3 krūmi, 3 bijušie krogi, 2 ciemi, 2 tīrumi, 2 kalni, 2 strauti, 2 tilti, 2 šķūņi, 2 lejas, 2 grāvji, 2 muižas, 1 valks, 1 taka, 1 sēklis, 1 sala, 1 pussala, 1 liekņa, 1 ezers, 1 dzirnavas, 1 dīķis, 1 bedre, 1 atvars, 1 atteka, 1 apdzīvota vieta, 1 neapdzīvota vieta (salīdzinājumam – salikto toponīmu kopumā pati populārākā leksēma *pļava* minēta gandrīz tikai pļavu nosaukumos, vien divos gadījumos ar to nosaukts lauks). Denotātu daudzveidība un sazarotā polisēmija ir viena no šīs grupas nomenklatūras vārdu pazīmēm, tāpēc, izņemot ceļu nosaukumus, tos nav iespējams grupēt pēc semantiskās tipoloģijas, apvienojot vairākus nosaukumus pēc sēmām un izdalot hiperonīmus un hiponīmus, un katrs nosaukums jāskata atsevišķi.

Kopumā šo grupu var iedalīt vairākās apakšgrupās:

- 1) leksēmas, kas nosauc kāda lielāka objekta daļu, piemēram, *daļa*, *puse*, *gabals*, *vidus*;

- 2) leksēmas, kas norāda uz objekta novietojumu, piemēram, *aizupe, aizpure, aizezere, aizkalne, apakša, gals, kakts, mala* (to skaitā *upmala, ežermala, ceļmala* utt.), *pakaļa*;
- 3) leksēmas, kas raksturo objekta formu, piemēram, *līcis, līkums, luoks, pāržmauga, riņķis*, te jāiekļauj arī lineāru objektu (ceļu) nosaukumi;
- 4) ķermeņa daļu nosaukumi *aste, kāja, rags* u. c. Būdami metaforiski nomenklatūras vārdi, šīs grupas apelatīvi var raksturot gan objekta formu (piemēram, *kāja*), gan novietojumu (piemēram, *aste, lipa*), gan norādīt uz objekta daļu (piemēram, *rīkle*).

2.3.1. Nomenklatūras vārdi, kas nosauc kāda lielāka objekta daļu

Latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir 15 nekonkrētas semantikas apelatīvu, kas neraksturo objekta kategoriju un netieši izsaka jēdzienu ‘vieta’: *apgabals, ārs, daļa, gabals, juoms III* ‘apvidus, zeme’ (ME II 127), *nuogabals, nuovads, pagabals, puse, starpgabals, streijgabals, šņuore, tiesa, vieta, zeme*.

No šīs grupas leksēmām toponīmijā visbiežāk lietota leksēma ***gabals*** un tā sinonīmi ***šerla, šarla, strēķis*** – parasti lauku nosaukumos kopā ar kādu objekta formu raksturojošu adjektīvu vai posesīvo ģenitīvu (minētos leksēmas *gabals* sinonīmus var iekļaut arī formu raksturojošo apelatīvu grupā, jo tie lielākoties apzīmē šauras un iegarenas zemes strēles). Savukārt šīs leksēmas prefiksālos atvasinājumus ***apgabals, nuogabals*** lieto lielāku un nepārskatāmāku objekta daļu – parasti meža – apzīmēšanai. Šiem apzīmējumiem var būt arī specifiska nozīme – tā vārdu *apgabals* joprojām lieto arī kā pirmās lielākās administratīvā iedalījuma vienības apzīmējumu, savukārt apelatīvam *gabals* konkrēta nozīme bijusi dzimtbūtniecības laikos – tas bijis muižas ierādīta tūruma platība vai saimnieka piešķirts zemes gabals kā atlīdzība par muižai saimnieka vietā nokalpotām dienām. Arī nomenklatūras vārds ***nuovads*** latviešu toponīmijā tiek lietots gan kā administratīvi teritoriālā iedalījuma vienības vai teritorijas ap administratīvu centru nosaukums (*Iļģu nuovads* c Grobiņā, «ap bijušo Iļģu muižu un tai piederošām pusedzēm», 1960), gan kā plašāks vai attāls apvidus (*Lapu nuovads* me Jaunaucē 1958, *Piļs kuņģu nuovads* pgd Grobiņā 1960).

Otrs visbiežāk lietotais apelatīvs šajā grupā ir vispārējs apzīmējums ***vieta***. Ar šo vārdu apzīmē teritoriju, kuras kategoriju ģeogrāfiskajā ainavā grūti noteikt – to nav

varējuši arī vietvārdu reģistrētāji, pie nosaukumiem ar šo apelatīvu objekta kategorijas precizējumā rakstot vispārīgo skaidrojumu «neapdzīvota vieta». Taču pēc vietvārdu materiāla izriet galvenā tendence šā nosaukuma lietojumā – ar to parasti apzīmē vietu, kur kas bijis, dzīvojis vai atradies (piemēram, *Dāvida vieta* me Dzērvē, «te kādreiz dzīvojis Dāvids», 1958, *Dragunietes vieta* sena mājvieta Gaigalavā, «kur dzīvojusi Gaigalavas muižas dragūna sieva», 1971, *Krūga vīta* neap Brigos, «bijušā kroga vieta», 1962, *Baraku vīta* neap Asūnē, «kādreiz tur bija barakas», 1963, *Vecsūrka būdas vieta* vieta mežā Cīravā, «kur kādreiz bijusi būda, tagad liela egle aug», 1958). Nereti precizējošais elements tiek iekļauts vārdkopas pirmajā daļā (*Olūta vītys* pļ Andrupenē 1970, *Dziļuo vīta* dziļākā vieta ezerā Gaigalavā, 1971).

Trešais produktīvākais nomenklatūras vārds šajā grupā ir leksēma *zeme* – tā var būt arī vispārējs apzīmējums tīrumam, taču savienojumā ar posesīvo ģenitīvu dažādu citu objektu kategoriju nosaukumos tā norāda uz objekta daļu (piemēram, *Lūļu zeme* la Aiviekstē, «Lūļu mājas atrodas Vietalvas daļā, bet daļa viņu zemes bijusi Aiviekstes pagastā», 1960, *Grabovskuo zama* la Ciblā, «tīrums, kas agrāk piederējis Grabovskiem», 1977, *Pīrktā zeme* la Aiviekstē, «to Krustiņu saimnieks atpircis no Vesetas krodzinieka», 1960).

Leksēmai *puse* latviešu toponīmijā piemīt divas nozīmes nianses. Visbiežāk, šķiet, lietota tā, kas Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā minēta kā trešā, taču, iespējams, ir topogrāfiskāka, – ‘platība, mala, piekraste’ (ME III 426), piemēram, *Krīveņu puse* neap Dagdā, «tā sauc Sīvera ezera malu gar Kubuļnīku sādžu», 1962. Retāk vietvārdos skaidri saskatāma pamatnozīme ‘[objekta] puse’ (ME III 425), piemēram, *Apolaja puse* pļ Turaidā, «puse no Saules puses pļavas», 1965.

No dzimtbūtniecības laikiem toponīmijā saglabājušies dažādi īpašumu daļu apelatīvi: *ārs*, *pagabals*, *starpgabals*, *streijgabals* jeb īpašuma daļa, kas atrodas ārpus pamatgabala robežām. Parasti tā bija teritorija gar upēm un ezeriem, kur zeme pārāk mitra, pavasaros un rudenos pārplūst, tādēļ grūti izmantojama ēku būvei un aramzemei (Konv. XX 40490). Tie bija arī zemes kvalitātes rādītāji, jo kroņa muižās tos kā sliktākas zemes platības ierādīja zemniekiem. Pēc 1924. gada, kad pieņēma vairākus likumus par zemes ierīcību, šie zemes gabali tika likvidēti, taču toponīmijā nosaukumi saglabājušies. Īpašuma (visbiežāk – kopīpašuma) daļas nozīme ir arī nomenklatūras vārdiem *daļa*, *tiesa* (*Jānīša tiesa* neap Dunalkā, 1968, *Andriņa daleņa* tī Bērsgalē, 1972), no dzimtbūtniecības laikiem vietvārdos saglabājies arī lauka mērvienības nosaukums *šņuore*, kas ar nozīmes pārnesumu nu kļuvis par šaura zemesgabala nomenklatūras vārdu.

Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā minēts arī vārds *juoms* ‘apvidus, zeme’ (ME II 127), taču vietvārdos sastopams tikai tā homonīms *juoms* ‘1. smilšains sēklis jūrā EH I 571, 2. padziļinājums starp smilšainām kāpām EH I 571, 3. stāvs krasts, pret kuru sitas viļņi EH I 570’.

2.3.2. Nomenklatūras vārdi, kas norāda uz novietojumu

Novietojumu raksturojošie nomenklatūras vārdi visskaidrāk atklāj latviešu apkārtējās vides uztveri, jo ir vieni no telpas gramatizēšanas līdzekļiem. Etnolingvisti uzskata, ka cilvēks telpu var uztvert trijos dažādos skatījumos, no kuriem pirmie divi ir *intrinsitīvi* jeb iekšēji, bet pēdējais – *deiktiskais* jeb ārējais:

1) attieksmes skatījums – vērotājs redz un vērtē objekta pozīciju tikai no sava skatpunkta (ja starp viņu un māju atrodas koks, viņš teiks, ka māja ir aiz koka, lai gan no cita skatpunkta būtu citādi);

2) patiesais skatījums – vērotājs iejūtas vienā no objektiem un redz, vērtē apkārtni no tā pozīcijām (ja starp viņu un māju atrodas koks, viņš teiks, ka koks ir pie mājas vai māja ir pie koka); nosaucot lietas no šā skatpunkta, cilvēks pasauli vērtē pēc savas pozīcijas telpā, un koordinātu asis šajā telpas orientācijā ir «pa labi» / «pa kreisi», «augša» / «apakša»;

3) absolūtais (ģeocentriskais) skatījums – vērotājs vispār nemin savu vietu ainavā un vērtē objektu izkārtojumu pēc absolūtām, no viņa pozīcijas neatkarīgām koordinātām (parasti «austrumi» / «rietumi», «ziemeļi / dienvidi»). (Levinson 1996, 138–147)

Latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi rāda latviešu iekšējo skatījumu uz pasauli – absolūtais skatījums visos 107 novietojumu raksturojošos apelatīvos neparādās (arī vietvārdos tas reti sastopams – debespušu nosaukumi atrodami vien dažos mājvārdos). Ar šīs grupas nomenklatūras vārdiem var aprakstīt visu telpu plaknē – sākot no vidus, centra, pārejot uz nomali, uz malu, robežu un beidzot ar pārrobežu teritoriju. Attieksmes skatījums, iespējams, izpaužas daudzajos prepozicionālajos apelatīvos ar priedēkli *aiz-*, *pār-*, kas norobežo savu un svešo teritoriju, kura bieži vien nav iepazīta un konkretizēta: *aizbale*, *aizbalis*, *aizbalte*, *aizcinis*, *aizcine*, *aizezere*, *aizgrāve*, *aizjūra*, *aizkalne*, *aizkalns*, *aizkalnis*, *aizkalniņš*, *aizliekņa*, *aizmāja*, *aizmežs*, *aizpīss*, *aizpuore*, *aizpuors*, *aizpūra*, *aizpure*, *aizpuri*, *aizpūri*, *aizpurve*, *aizpurvi*, *aizpurvāji*, *aizrūcis*, *aizsēklis*, *aizsile*, *aizsils*, *aizsili*, *aiztilte*, *aiztīrelis*, *aizupe*, *pārkalne*, *pārupe*.

Savas un svešās telpas robeža, robeža starp dažādām telpām ģeogrāfiskajā nomenklatūrā un acīmredzot arī tautas priekšstatos ir bijusi viena no vissvarīgākajām. Uz to norāda ne tikai vairāki robežas nosaukuma sinonīmi (**ruobeža, ruobezis, ruobežs, mala**), bet arī daudzie to atvasinājumi – bieži lietotie nomenklatūras vārdi: *birzmala, ceļmala, dīķmale, ežermala, ežermale, ežmalis, ežmāle, ežmālis, jūrmala, jūrmalis, grāvmala, kalnmala, krastmala, kraujmala, krauļmala, krūmmala, laukmala, laukmale, laukmalis, mežmala, mežmalis, mežmāle, nuora, pludmale, pļavmala, purmala, purvmala, silmala, strautmale, tīrummala, ūdensmala, upmala, upmalis, upmale, upmāle, upmālis, krūmmala*. Uz robežu starp dažādām teritorijām norāda arī apelaīvi **starpa, starpe, kalnstarpa, laukstarpa, upstarpa**, kā arī prepozicionālie atvasinājumi ar nozīmi ‘vieta pie motivētātvārdā nosauktā objekta’: *pabirze, padambe, padruve, paeža, paežmala, papurve*. Turpretim vidus apzīmēšanai toponīmijā ir tikai trīs apelaīvi: **vidus, mežvidus, tīrumvidus**.

Attieksmes skatījums izpaužas arī primārās leksēmās **gals, kaks, stūris, stūre**, kuru vietvārdos sastopamā nozīmes nianse ‘[no mājām] attālākā daļa’ vārdnīcās bieži pat nav iekļauta. Leksēmai **gals** vārdnīcās dotas daudzas nozīmes (ME – 18, LLVV – 16), taču tās, kas varētu būt topogrāfiskas (*gals* ‘3. kalna virsotne, .. 6. apvidus, apgabals’ ME I 592–595), toponīmijā sastopamas reti (ar nozīmi ‘kalna virsotne’ leksēma **gals** fiziogēogrāfisku objektu vietvārdos nav fiksēta). Nozīme ‘apvidus, apgabals’ varētu būt pamatā ar šo apelaīvu nosaukto ciemu un pagastdaļu vārdos un bieži sastopamo derivātu ar formantu -*gaļi* sākotnējā semantikā – tie lielākoties ir mājvārdi un pagastdaļu nosaukumi. Vietvārdos leksēma **gals** visbiežāk sastopama ar semantiku, ko netieši varētu attiecināt uz vārda pamatnozīmi ‘beigas, nobeigums’ ME I 592–595, ‘nobeigums vai sākums (ēkai, telpai, teritorijai); daļa (ēkai, telpai, teritorijai), kas veido šādu nobeigumu, sākumu’ (LLVV III 49–51), piemēram, *Ežergals* pļ Dundagā, «pie Mazezera», 1965, *Rījenes ceļa gals* vieta mežā ceļā uz Jaunjelgavu Taurkalnē, 1961, *Pakāļsila-gāls* pļ Birzgalē, «Sodumpurva galā, pie Pakaļsila», 1970 (līdz ar to viena no leksēmas **gals** nozīmes nisansēm ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir arī ‘objekts, kas atrodas pie kāda cita objekta nobeiguma’).

Latviešu toponīmija uzrāda vēl vienu vārdnīcās nefiksētu vārda **gals** nozīmi ‘attāla vieta, teritorija’, piemēram, *Buļļu gals* // Amērika ap Apriķos, «mazapdzīvota vieta tālu no centra», 1959 (skat. arī Laumane 1996, 248). Nereti vietvārdos ar šo leksēmu veidotajos vietvārdos jaušama negatīva konotācija (piemēram, *Lajas* jeb *Māllais gōls* c Lejasciemā Zemzare 1940, 34). Vairāki salikteni ar leksēmām **gals, kaks** otrajā daļā ir nostiprinājušies kā salikti nomenklatūras vārdi (*ārgals, birzgals, ciemgals, ežergals, laukgals, laukgalis*,

lejgālis, nīcgālis, upesgālis, dibenkakts, ezerkakts). Semantiski tuvi ir arī attālāku teritoriju apzīmējumi *dibenīca, dubinīca*.

2.3.3. Nomenklatūras vārdi, kas raksturo objekta formu

Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, kas papildus raksturo formu, ir sastopami arī visās citās apelatīvu grupās, taču lielākajai daļai no tiem denotāts (ar nelieliem izņēmumiem) ir konkrētas kategorijas objekts (piemēram, ar leksēmu *bluoda* parasti sauktas lejas, par *līčiem, linčiem* – upju ieloki). Šajā grupā iekļauti 89 nomenklatūras vārdi: 56 ceļu nosaukumi un 33 nomenklatūras vārdi, kurus var attiecināt uz gandrīz jebkura veida objektu un kuru semantikā nav konkrētizēts denotāts – tādi ir lielākā daļa ar nozīmes pārnesumu lietotie ķermeņa daļu nosaukumi un vārdi, ar kuriem var raksturot visu objektu formu. Piemēram, *šaurums, pāržmauga, sažmauga*, ar ko literārajā valodā parasti apzīmē jūras, retāk upju šaurumus, toponīmijā var apzīmēt jebkādu sašaurinātu platību (*Gulāna-šaūrums* neap Vērgalē, «ķīļveida vieta, kur datiekas divi ceļi», 1972, *Jaņķšaurums* pļ Jūrkalnē, «i tiēvgar aste», 1969). Tam pretstatīts, kaut toponīmijā reti sastopams, *platums* (*Pētera platums* zv Svitenē, «Svitenes upē», 1954, *Luksta plotums* pļ Asūnē, «ap upi platāka vieta», 1957).

Daudz ir arī dažādu **līkumu** nosaukumu: *iejuoms, ieluoks, liekums, līkums, luoks, viņģis*, ar kuriem var apzīmēt dažādus objektus – vairāk gan ceļu un upju līkumus. Arī **atzarojumiem** ir divi nosaukumi – *zars* un leišu valodas leksēmai *šaka* ‘zars, atzarojums’ radniecīgais *saka*.

Šīs grupas nomenklatūras vārdi lielākoties nosauc šaurus un garus objektus (ceļus), nereti vairāku objektu veidotu līniju (piemēram, *rinda, strīpa* vai *strelka*). Apaļiem vai aplī izkārtotiem objektiem ir vien divi nosaukumi – *aplis, riņķis*.

Latviešu toponīmijā specifiskos **ceļu** nosaukumus izmanto reti – aptuveni 15% ceļu vārdu, taču to ir daudz – bez ceļu nosaukumu hiperonīma *ceļš* un tā sinonīmiem izloksnēs *dambis, gaņģis, gāte* ar ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem var apzīmēt gan **lielus** ceļus: *lielceļš* (izloksnēs arī *linceļš* ar asimilāciju no < *lilceļš* < *līlceļš* < *lielceļš*, Kurzemē *dīžceļš*), *šoseja*, gan (daudz biežāk) **mazus** ceļus jeb takas: *celiņš, celīte, kāju celiņš, tace, taciņa, taciņš, tacis, taka, taks, tēka, tēks*. Šos nosaukumus bieži vien var attiecināt uz dažādiem pārvietošanās joslu veidiem, taču latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir arī īpaši (parasti salikti) ceļu nosaukumi, kas norāda uz to lokalizāciju: *ceļš, kas iet caur mežu,*

purvu: *dubrs, lineja, līnija, līnis, līns, meža ceļš, sila ceļš, pura ceļš, stiga*, **pa ūdeni:** *jūras ceļš, ūdens ceļš*, **pilsētā:** *iela, bulvāris, prospekts*, **laukos:** *laukceļš, zemes ceļš*. Daži ceļu nosaukumi dalāmi pēc to **funkcijām:** *ganu ceļš, luopu ceļš, pasta ceļš, uolnīca*, arī *apvēdceļš, ārceļš, sānu ceļš*. Šajā grupā ietilpst arī viens no temporālajiem nomenklatūras vārdiem, kas kļūst aktuāls tikai vienā gadalaikā: *ziemas ceļš* jeb *kamanu ceļš*, taču dažreiz tas var nebūt norādīts vietvārda otrajā komponentā (piemēram, *Gulbja ceļš* ce Bērzpilī, «ziemas ceļš pāri Gulbīša ezeram», 1969).

Daži ceļa nosaukumi ietver arī ceļa seguma semantiku (*akmens ceļš, bruģis*, arī *uolnīca*), savs apzīmējums ir ceļam, kas apstādīts ar kokiem (*aleja*) vai no abām pusēm iežogots (*gate, gatuve, gatve*), kā arī ceļu krustojumam (*krustceles, krustceļš, krustceļi*, kur izloksnēs disimilācijas ceļā bieži zudis *t* sekojoša *c* priekšā, *krusti, krusts*). Latviešu toponīnijā specifiskos ceļu nosaukumus izmanto reti – aptuveni 15% vārdsavienojumu, parasti dažādu ceļu (arī lopu, meža, lauku, retāk pilsētas) nosaukumos lietots vārds *ceļš* vai *dambis*, kurus toponīnijā var attiecināt gandrīz uz jebkuru lineāru dabas objektu jebkurā vidē.

Šajā grupā jāizceļ semantiskā universālija – **anatomiskas leksikas nomenklatūras vārdi**, kuri objekta formu raksturo ar metaforisku pārnese. Ķermeņa daļu nosaukumi onomastiskajās leksēmās, vārdkopās un saliktenos ir raksturīgi visu pasaules tautu valodās, un to var uzskatīt par galveno semantisko universāliju pasaules onomastikā. No ķermeņa daļu nosaukumiem radušies ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi ikvienas tautas toponīnijā veido diezgan lielu īpatsvaru (parasti aptuveni 5% no visiem nomenklatūras vārdiem). Starp metaforiskiem terminiem tie ieņem pirmo vietu ne tikai biežuma, bet arī teritoriālās izplatības ziņā, turklāt tos pieņemts uzskatīt par tautas arhetipisko priekšstatu vēstnešiem un saistīt ar cilvēces pirmatnējo redzējumu uz pasauli – uz zemi kā dzīvu būtni.

Vairāki valodnieki – piemēram, Vladimirs Toporovs (*Владимир Топоров*) (Топоров 1971, 13, 56), Lidija Ņevska (*Невская* 1977, 162), Vjačeslavs Ivanovs (*Вячеслав Иванов*) (Иванов 1973, 34) – vietvārdus, kas radušies no ķermeņa daļu nosaukumiem, uzskata par visarhaiskākajiem. LU Latviešu valodas institūta vietvārdu kartotēkā ar ģeogrāfiskajām leksēmām darināto toponīmu motivācijas skaidrojumos nav minētas teikas par demiurģiem, no kuru miesas radušies dažādi reljefa elementi un kuru ķermeņa daļu nosaukumi ir arī vietvārda pamatā. Taču latviešu izcelšanās teikas nereti stāsta par dzīvniekiem, cilvēkiem, dievībām vai velniem, kas pārtapuši par dabas objektiem. Šādi sižeti ir ļoti izplatīti visā pasaulē – piemēram, indiešiem zeme un tās reljefs tapis no Brahmas ķermeņa daļām, senslāviem – no Roda, īslandiešiem – no Imiras,

kaukāziešiem – no Tha. Šāds pirmatnējais priekšstats daudzās pasaules valodās veidojis korelāciju starp ķermeņa daļu nosaukumiem un ģeogrāfiskajiem terminiem. Krievu valodniece L. Ņevska šādu procesu nosaukusi par indoeiropiešu semantisko universāliju (Невская 1977, 198).

Iespējams, vietvārdu izpēte būtu jāsāk tieši ar šādiem vārdiem – ķermeņa daļu nosaukumiem, kuri transformējušies vietvārdā vai topoformantā. Tomēr, lai gan latviešu toponīmikā nomenklatūras vārdu izpēte aizsākās drīz vien pēc to apzināšanas, no ķermeņa daļu nosaukumiem radušos fiziogēogrāfiskos apelatīvus ir pētījis retais. Latviešu fiziogēogrāfiskajā leksikā šādiem komponentiem uzmanību pievērsusi B. Laumane, kura konstatējusi, ka no ķermeņa daļu nosaukumiem radušies nomenklatūras vārdi latviešu valodā nav īpaši izplatīti un sastopami sporādiski, pētījumā «Zeme, jūra, zvejvietas» minot astoņus šāda veida apelatīvus: *acs, deguns, mēle, mute, paure, rīkle, kāja, [galvas] plikums* jeb *plīķis* (Laumane 1996, 232, 308, 374). Savukārt baltu ģeogrāfiskās terminoloģijas pētniece Lidija Ņevska pievērsusies tikai septiņiem šādiem (taču latviešu toponīmijā neraksturīgiem) apelatīviem: *dziemulis, krūts, kukurs, kuprs, kaupre, kruva, krumslis*, gan izvirzot pamatotu atziņu, ka šāda korelācija uzskatāma ne tikai par indoeiropiešu valodās raksturīgu īpatnību, bet arī par semantisko universāliju (Невская 1977, 163–164). Par to rakstījis arī Vladimirs Toporovs plašajā pārskatā par to, kādas ķermeņa daļas pēc senajiem mītiem atbilst fiziogēogrāfiskiem objektiem dažādu tautu priekšstatos (Топоров 1971).

Šajā nodaļā aplūkoti tikai latviskas cilmes fiziogēogrāfiskie apelatīvi, ieskaitot šo leksēmu fonētiskos un morfoloģiskos variantus, bet neņemot vērā oikonīmus, kuri šajā gadījumā, visticamāk, saistāmi ar antroponīmisku izcelsmi. Dažreiz nomenklatūras vārdu fiksējumu skaitā iekļauts arī onomastiskajā leksēmā ietvertais ķermeņa daļas nosaukums, ja pēc vietvārdu ekspedīcijās iegūtā apraksta noprotams, ka tas kategoriāli raksturo objektu un nomenklatūras vārda nozīme ir nepārprotama (piemēram, *Acu purvs* «purvs ar daudzām acīm»).

Starp Latvijas toponīmu otrajiem komponentiem atrodami 40 ķermeņa daļu nosaukumi (skat. 1. tabulu), kas ietverti vairāk nekā pusotrā tūkstošā onomastisko vārdkopu. Lai noteiktu šo otro komponentu onimizācijas pakāpi un pierādītu (vai noliegtu) to piederību nomenklatūras vārdu grupai, par katru nepieciešams etimoloģisks un semantisks pētījums, ieskaitot izplatības areāla noteikšanu. Tomēr, apkopojot pēc ekspedīciju aprakstiem nojaušamās minēto fiziogēogrāfisko apelatīvu nozīmju niansas, kā arī Mīlenbaha un Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā (ME) un Latviešu literārās valodas

vārdnīcā (LLVV) minētos datus, iespējams noteikt tās anatomiskas cilmes leksēmas, kuras atbilst nomenklatūras vārda definīcijai.

1. tabula. Ķermeņa daļu nosaukumi latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdos

550	aste	20	ragš	7	roka	3	pauris
108	kāja	19	pakauss	6	ciska	2	elkonis
73	acs	18	kauls	6	nags	2	pavēdere
50	pēda	12	dibens	6	pirksts	2	sekste
44	mugura	10	āda	6	mute	1	gūža
40	vēders	8	deguns	5	riba	1	mēle
36	piere	8	sāns	5	sirds	1	papēdis
36	rīkle	7	auss	4	bārda	1	plauksta
23	galva	7	zobs	4	naba	1	galvaskauss
21	šekums	7	krūte	3	pakrūte	1	dzīsla

No 94 literārajā valodā reģistrētajiem ķermeņa daļu nosaukumiem onomastiskajos vārdu savienojumos sastopami 40 nosaukumi, kas, iespējams, lietoti fiziogēogrāfiska apelatīva funkcijā. No šiem 40 ķermeņa daļu nosaukumiem nomenklatūras vārda funkcijas latviešu toponīmijā pilnīgi noteikti veikušas 16 leksēmas: *acs*, *aste*, *dibens*, *galva*, *kāja*, *kauls*, *krūts*, *mēle*, *mute*, *mugura*, *pakauss*, *pauris*, *piere*, *ragš*, *rīkle*, *šekums*.

Anatomiskas cilmes ģeogrāfiskos terminus nosacīti var iedalīt trijās grupās:

- tādos, kas raksturo zemes reljefu – paaugstinājumu (*galva*, *kauls*, *krūts*, *mugura*, *pakauss*, *pauris*, *piere*) vai pazeminājumu (*dibens*, *rīkle*),
- tādos, kas raksturo objekta izvietojumu plaknē (*aste*, *kāja*, *mēle*, *mute*, *ragš*, *šekums*),
- hidrogrāfiskos terminos (*acs*).

Pirmajā grupā jeb ģeogrāfiskajā nomenklatūrā, kas raksturo zemes reljefu, lielākā daļa fiziogēogrāfisko apelatīvu izsaka paaugstinājumu.

Leksēmas *galva* (vai tās sinonīmu) topogrāfiskā nozīme ‘kalna virsotne’ vairāk izplatīta cittautu vietvārdu krājumā nekā latviešu toponīmijā, kur ar vārdu *galva* vairāk apzīmētas pļavas, retāk – apaļu kalnu virsotnes (piemēram, *Kāzas golva* kalns Grašos, 1973, *Roga golva* pļ Maltā, 1956). Iespējams, ka šā apelatīva ieplūšana latviešu pļavu nosaukumos skaidrojama ar visai bieži sastopamo metonīmijas veidu – sinekdohu, kad ar

daļu apzīmē veselo, proti, ar specifisko nomenklatūras vārdu apzīmētais objekts dod nosaukumu plašākam areālam (tātad pļavā ir kalns vai paugurs ar šādu nosaukumu).

Bet var arī būt, ka leksēmu *galva* aizstāj tās pašas cilmes vārds *gals* vai arī pārējie šajā terminoloģiskajā rindā ietilpstošie semantiski tuvie *pakausis* un *pauris* respektīvi *paure* ‘pakalna virsotne’ (tiesa gan, arī tie lielākoties onimizējušies, piemēram, *Nabaga pakaūsis* // *Pakauša kalns* uzkalns mežā Mārsnēnos, 1963, *Pakauša kalns* // *Cīruļu kalns* ka Siguldā, «bija apaļš kā pakausis, tagad daļēji norakts», 1975), *Paūris* ka Džūkstē, «māla kalns upes līkumā», 1973, *Paūrītes kalniņš* // *Paūrīte* ka Vandzenē, «kalns pēc savas formas atgādina pieri, apaudzis bērziem, ozoliem», 1976. Leksēma *paure* atšķirībā no vārdiem *pakausis* un *galva* kā ģeogrāfiskais termins minēta gan Mīlenbaha-Endzelīna (ME III, 129), gan *Latviešu literārās valodas vārdnīcā* (LLVV VII, 536). Jāpiebilst, ka Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcā topogrāfiska nozīme minēta arī vārdam *kauss* jeb *kausa* respektīvi *galvaskauss* ‘kalna, pakalna šķautne’ (ME II, 177, 178), taču vietvārdu krājumā atrodams tikai viens hidronīms ar šo leksēmu, turklāt daļēji onīmiskā funkcijā, proti: *Acu avots* // *Galvaskausa avots* Alsviķos (1973).

Leksēma *kauls* ar nozīmi ‘kaļķakmens klints, klints sēkle’ (ME II, 176) ekscerpētajā materiālā vairāk sastopama krāču nosaukumos. Iespējams, ka arī šo vietvārdu rašanās pamatā ir sinekdoha, jo var pieņemt, ka krāce veidojas ap kādu zemūdens klinti, ar kuras nosaukumu apzīmē plašāku areālu, piemēram, *Baltā peņdere* // *Baltā krāce* // *Baltais kaūls* kritumi Daugavā pie Doles salas un Zirņu saliņas (1937).

Nomenklatūras vārdam *krūts* respektīvi *krūte* Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcā atšķirībā no mūsdienu leksikogrāfiskajiem avotiem kā pirmā sēma dota topogrāfiskā nozīme ‘paaugstinājums, pakalns, paugurs’ (ME II, 293). Latviešu valodas institūta kartotēkā atrodami vien septiņi vietvārdi ar komponentu *krūte* (piemēram, *Gařsila² krūte* mežs, pakalns Babītē (1959)), taču itin bieži tas atrodams ārpus vietvārda – paskaidrojumos (piemēram, *Kryutine* pļava Vidsmuižā, «pļava, kurā daudz ciņu – izloksnē *kryušu*», 1953). Tiesa gan, šī leksēma topogrāfiskā nozīmē lietota galvenokārt Latvijas dienvidaustrumdaļā, turpretim gan lietuviešu valodā, gan Kurzemes un Zemgales izloksnēs ar to apzīmē tikai ķermeņa daļu. Iespējams, ka tas norāda uz toponīmiskā un anatomiskā nomenklatūras vārda sinkrētismu, nevis uz metonīmiskā ceļā gūtu nozīmes pārnese.

Mugura latviešu toponīmijā apzīmē kalnu vai kalna augšējo daļu, kas atgādina dzīvas būtnes, parasti dzīvnieka, muguru, piemēram, *Āža mugura* kalns Cīrgaļos, «abās pusēs lazdu nuōgāze», 1957, *Cūkmugura* kalns Aizputē (PI I 16; 1958). Šīs leksēmas topogrāfiskā nozīme norādīta Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcā (ME II, 661) un daļēji arī

Latviešu literārās valodas vārdnīcā (LLVV V, 282). Leksēma ‘mugura’ attiecas uz kalnu vai kalna virsotni arī daudzās citās valodās (lat. *dorsum*, sengrieķu *σάχια*, a. *back*, bulg. *гръб*, turku *sirt*, mong. *нуруу*, kr. *спинной хребет*, lei. *kupra* u. c. (Мурзаев 1974, 99–100)).

Leksēmas *piere* topogrāfiskā nozīme saglabājusies līdz pat mūsdienām – tā minēta gan Mīlenbaha-Endzelīna, gan Latviešu literārās valodas vārdnīcā, kur šis nomenklatūras vārds skaidrots kā ‘kalna virsotne’ (ME III, 284) respektīvi ‘virsotne, stāvākā vieta (piemēram, kalnam, pauguram)’ (LLVV VI₂, 111). Arī LVI vietvārdu kartotēka apliecina šīs leksēmas topogrāfisko nozīmi: no 36 vārdsavienojumiem ar šo komponentu 32 apzīmē kalnus, piemēram, *Lielā piere* pakalns Kārdzabā (1970), *Aūgstā piere* kalns Aizkalnē (1970), *Platā piere* pakalns Mērdzenē (1977), *Silakaļna pīerīte* meža izcirtums Alūksnē (1969). Pēc ekspedīciju pierakstiem nojaušama vēl viena šā vārda sēma – ar šo nomenklatūras vārdu parasti apzīmē ar nabadzīgu floru apveltītus kalnus vai pļavas un laukus pakalnos.

Divi no reljefu raksturojošiem nomenklatūras vārdiem – *dibens*, *rīkle* – raksturo virsmas pazeminājumu.

Leksēma *dibens* jeb ‘ūdenstilpju, zemes iedobumu apakšējā daļa, pamats’ šajā nomenklatūras vārdu grupā ir viena no nedaudzajām, kuras topogrāfiskā nozīme leksikogrāfiskajos avotos minēta nozīmju apraksta sākumā (ME I, 465; LLVV II, 325), taču Latvijas toponīmijā ar šādiem nomenklatūras vārdiem vairāk nosauktas pļavas un purvi – iespējams, tā iemesls ir metaforisks pārnesešums vai arī šā vārda trešās sēmas ‘tālākā, dziļākā daļa’ aktualizēšana, piemēram, *Rāceņdibins* mežs Jērcēnos (pie Rāceņiem /zemniekmājas/, 1949).

Līdzīgu attīstības ceļu var konstatēt arī nomenklatūras vārdam *rīkle*, kas apzīmē gravas, bezdibeņus, pazeminājumus. Latviešu vietvārdu krājumā ar leksēmu *rīkle* parasti nosauc šauras, mitras pļavas, kurās ieplūst ūdens, piemēram, *Aūdža rīklīte*² †pļ, u Baldonē, «Aūdžām pļava bī². tā tāda šaurāka² kā² Suecas kanāls», 1965, *Pūra rīkle* ce, pļ Raunā, «pie Lubūžiem, gara, dūņaina vieta; šai vietai vajadzēja tikt pāri, kad brauca uz Saimniekpļavām», 1974. Latviešu vārdnīcās šim vārdam nav dota topogrāfiskā nozīme, bet uz to netieši varētu norādīt tajās minētā sēma ‘samērā dziļš atvērums, arī dobums’ (LLVV VI₂, 652).

Otrās grupas jeb anatomiskas cilmes fiziogēogrāfiskie apelaatīvi, kas raksturo objekta izvietojumu plaknē, toponīmu un toponīmisko vārdsavienojumu darināšanā tiek izmantoti daudz biežāk nekā pirmās grupas jeb reljefu raksturojošie nomenklatūras vārdi

(iespējams, tas saistīts ar Latvijas reljefu, kura objektus kategoriāli var raksturot vairāk pēc lokalizācijas, nevis pēc izteikta reljefa).

Visā Latvijā izplatīta leksēma *aste*, kas LU Latviešu valodas institūta vietvārdu kartotēkā, ieskaitot šīs leksēmas fonētiskos un morfoloģiskos variantus, atrodama vairāk nekā 600 vietvārdos. Apkopojot topogrāfiskās leksēmas *aste* nozīmes nianšes, var sniegt šādu fiziogēogrāfiskā termina definīciju: *aste* ir kāda dabas objekta (parasti pļavas) šaura, iegarena, neliela, līkumaina, bieži vien nevērtīga vai aizaugusi daļa, kas iestiepjas citā teritorijā vai atrodas attālākajā kādas telpas daļā.

Kāja latviešu toponīmijā ir objekta atzarojums vai iegarens, šaurs fiziogēogrāfisks objekts, parasti purvs vai pļava, kas iestiepjas citā teritorijā vai atrodas starp vairākiem objektiem, piemēram, *Purkāja* ga Ķieģeļos, «purvainā ganību strēmele, kam katrā pusē šaurs priežu mežs», p, *Zaķkāja* pļ Baldonē, «gar purva malu; šaura kā zābaks», 1967. Šā vārda topogrāfiskā nozīme sniegta arī Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā un B. Laumanes pētījumos (ME II, 188; Laumane 1987, 164)

Šekums jeb literārajā valodā ‘iegurņa josla, kājas augšējā daļa’, līdzīgi kā stakle, parasti apzīmē upju vai strautu nozarojumus. Latviešu toponīmijā šī leksēma lielākoties lietota ar onīmisku nozīmi, lai gan dažkārt noprotams, ka aktualizējas arī topogrāfiska sēma. Varbūt tas apliecina, ka šā vārda ģeoterminoloģiskā nozīme zūd – to pierāda arī fakts, ka senākās vārdnīcās minēta nozīme ‘divu ceļu sazarojums’ (EH II, 625), bet jaunākajos leksikogrāfiskajos avotos šādas nozīmes nav. *Šekums* valks Sieksātē, «no meža nāk ārā divi nozarojumi, tas ir starp Vecsieksāti un Jaunsieksāti», 1958, *Šekumgrava* // *Žuburainā grava* gr Bārtā, 1975.

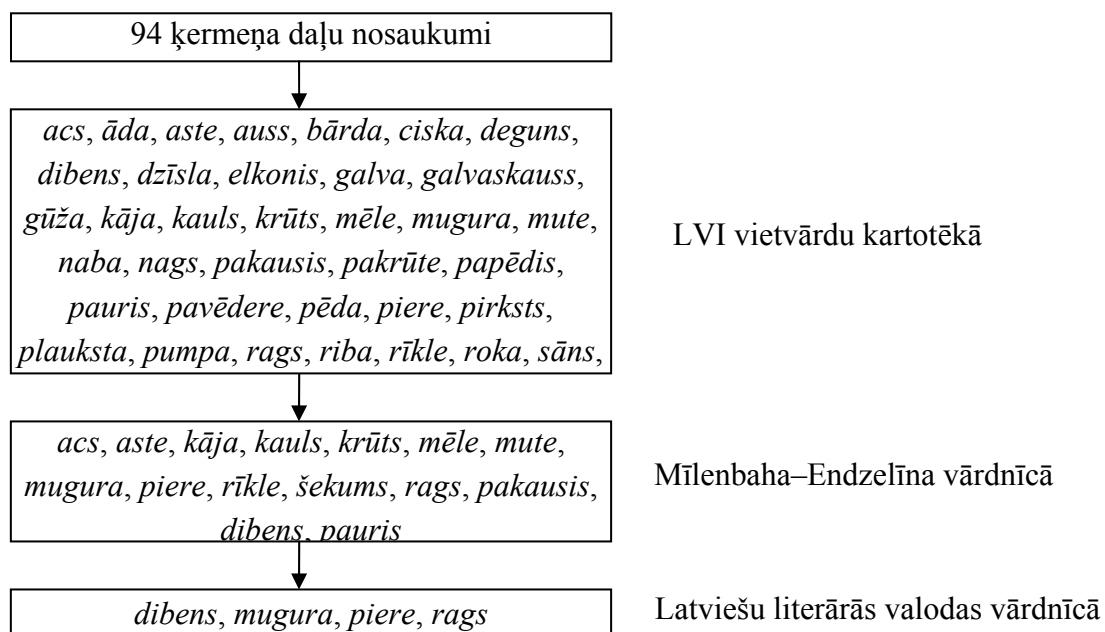
Nomenklatūras vārds *rags* jeb ‘krasta izvirzījums (arī sēklis), kas iestiepjas jūrā, ezerā vai upē’ minēts gan (ME III, 466), gan LLVV un arī LVI vietvārdu kartotēkā sastopams visai bieži (piemēram, *Ūordiņa² rogs* rags Ārdava ezeram Aulejā (1978)), taču LLVV par vairāk ieteicamu atzīts *zemesrags* (LLVV VI₂, 513; LLVV VIII, 603), kas ME turpretim nav minēts.

Hidrogrāfisko teminu grupā ietilpst tikai viens, toties ļoti izplatīts nomenklatūras vārds *acs* jeb *ace*. Šis termins latviešu toponīmijā tiek lietots kā hidrogrāfiska objekta – acs respektīvi akača, avota, dīķa vai ezera – apzīmējums, piemēram, *Gāgas purva acis* // *Gāgas purva aces* akači, 1953, *Liēlā ace* ezers Vānē, Pl I 238, *Salas acs* av Mazsalacā, «netālu no Salacas iztekas, uz saliņas», 1912.

No šā fiziogēogrāfisko apelatīvu apskata izriet, ka no 93 apzinātajiem literārajā valodā lietotiem ķermeņa daļu nosaukumiem toponīmiskajos vārdu savienojumos

sastopami 40 nosaukumi, kas, iespējams, lietoti fiziogēogrāfiska apelatīva funkcijā. No šiem 40 ķermeņa daļu nosaukumiem nomenklatūras vārda funkcijas pilnīgi noteikti veikušas 16 leksēmas. Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā topogrāfiskā nozīme dota 15 leksēmām, bet līdz mūsdienām to vārdnīcās saglabājuši tikai četri: *dibens*, *mugura*, *piere*, *rags* (skat. 6. attēlu), proti, galvenokārt tādi, kas raksturo objekta reljefu, nevis apveidu.

6. attēls. Anatomiskas cilmes fiziogēogrāfiskie nomenklatūras vārdi
leksikogrāfiskos avotos

Pārējās toponīmiskās leksēmas, kas radušās no ķermeņa daļu nosaukumiem, vietvārdu kartotēkā un arī reālā lietojumā atrodamas sporādiski, tāpēc nav iespējams sameklēt likumsakarības, kas ļautu definēt šo apelatīvu topogrāfisko nozīmi. Šķiet, ka lielākā daļa no šiem vārdiem iekļāvušies toponīmiskā lietojumā vai nu okazionāli, vai arī zaudējuši vai pamazām zaudē toponīmisko nozīmi. Starp šiem apelatīviem īpaši izceļamas leksēmas *mēle* ‘zemesrags’ un *mute* ‘upes grīva (arī gravas vai alas ieeja)’, kuru topogrāfiskā nozīme gan minēta Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā (ME III, 675) un B. Laumanes pētījumos (Laumane 1996, 157, 159), taču LVI vietvārdu kartotēkā no tiem ir tikai pa vienam neraksturīgam piemēram: dīķis *Medusmēle* Aizkalnē (1970) un pļava *Rūjas mute* Sēļos (1952). Leksēma ‘mute’ ir ļoti izplatīta upes grīvas nosaukumos citās valodās (ķīniešu *kou*, vjetnamiešu *khâu*, fr. *bouche*, a. *mouth*, kr. *ycma* u. c. (Мырзаев 1974, 100)).

Arī vārdiem *vēders* un *pēda*, lai gan latviešu toponīmijā tie ir plaši izplatīti, savāktais materiāls un arī vārdnīcas nerāda konkrētu topogrāfisko nozīmi. Ar leksēmu *vēders*, pēc ekspedīciju materiāliem, parasti tiek apzīmēts apaļš, ar bagātīgu floru apveltīts fiziogēogrāfisks objekts – visbiežāk pļava, purvs vai ezers – nereti tāds, kam cauri tek upe vai strautiņš. Leksikogrāfiskajos avotos šādas nozīmes nav. Lai gan Latviešu literārās valodas un daļēji arī Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā sniegto šā vārda sēmu ‘vidējā, platā daļa, resnākā, platākā, arī visvairāk uz sāniem izvirzītā daļa’ (ME IV, 548–549; LLVV VIII, 346) netieši varētu attiecināt arī uz ģeogrāfisku objektu, šāda nozīme fiziogēogrāfiskajos apelatīvos nav atrodama. Šķiet, ka leksēmai *vēders* ir vairāk onīmiska, ne denotatīva nozīme, jo tas lielākoties veido onomastiskās leksēmas – līdzīgi kā pārējie sporādiski sastopamie ķermeņa daļu nosaukumi. Arī pasaules toponīmijā nomenklatūras vārdu kopumā vēdera nosaukums sastopams reti (slāvu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu pētnieks E. Murzajevs nemin nevienu šādu gadījumu) (Мурзаев 1974, 126–135). Lai gan skaitliski daudz mazāk, bet daudz pārliecinošāk latviešu nomenklatūras vārdu krājumā sastopams cits vēdera nosaukums: *bundzis* ar nozīmi ‘ezers’ (ME I, 350).

Onomastiskajās vārdkopās ļoti bieži atrodama arī leksēma *pēda*, kas parasti iekļauta vārdsavienojumā *Vella pēda* un saistās ar kādu nostāstu, piemēram, *Vēlla pēds* bedre Ziemeņi, «pie tās akmeņu kaudze, ko velns esot nometis», 1961, *Vēllapēda* akmens Palsmanē, «to nesis velns, bijis par smagu, nometis zemē un uzspēris kāju virsū; vēl redzama velna pēda kā pakavs», 1969. Vārds *pēda* parasti iekļauts akmeņu un pļavu nosaukumos, bet tikai dažos gadījumos ar šo apelatīvu darinātajos vietvārdos nojaušama LLVV sniegtā vārda sēma ‘apakšējā, parasti paplatinātā daļa, elements (priekšmetiem); arī pamatne’ (LLVV VI₁, 582).

Raugoties uz ķermeņa daļu nosaukumiem latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdos, redzams, ka šādi termini radušies metaforisku procesu rezultātā, proti, kādas reālijas nosaukums izmantots citas, līdzīgas reālijas nosaukšanai. Pasaules toponīmijā gan domas šajā jautājumā dalās: daļa onomastu (piemēram, L. Ņevska) šo parādību uzskata vairāk par sinkrētisku (Невская 1977, 163), bet citi (piemēram, E. Murzajevs) domā, ka tās pamatā ir metaforisks pārnese (Мурзаев 1974, 126). Protams, nevar precīzi noteikt metaforisko pārnese hronoloģiju un dažreiz arī virzienu, taču laikam nevar nostāties ne viena, ne otra pusē; šos abus uzskatus var apvienot un minēt, ka latviešu fiziogēogrāfiskās terminoloģijas tapšanā, iespējams, piedalījušies gan sinkrētiski, gan metaforiski procesi. Nekad nevar pilnīgi droši apgalvot, vai vietas nosaukšanas pamatā izmantota tieša metafora vai leksēmas topogrāfiskā nozīme, proti, vai objekts nosaukts pēc ģeogrāfiskā

objekta konfigurācijas līdzības ar cilvēka ķermeņa daļu vai arī nominācijas pamatā ir mērķtiecīgi izvēlēta anatomiskas tematikas leksēma, kas jau ieguvusi topogrāfisku nozīmi.

Paraugoties uz šo nomenklatūras vārdu grupu no otras puses – proti, kuru ģeogrāfisko objektu nosaukumos ietverts ķermeņa daļas nosaukums, skaitliski pirmajā vietā ir objekti, kas dabā nemēdz izcelties ar izteiktu reljefu, toties ir ļoti atvērti metonīmijai (piemēram, pļava, purvs, mežs, lauks, ganības), otrajā vietā – izteiktas reljefa formas (piemēram, kalni, akmeņi, bedres, gravas), trešajā – hidrogrāfiski objekti (piemēram, ezeri, upes, dīķi, atvari). Interesanti, ka pļavu, purvu, mežu un lauku nosaukumos ietverti anatomiskās leksikas nomenklatūras vārdi, kas raksturo objekta izvietojumu plaknē, reljefa formas nosauktas ar nomenklatūras vārdiem, kas izsaka arī ķermeņa reljefu, bet hidrogrāfiski objekti – ar hidrogrāfiskiem anatomiskās leksikas terminiem (skat. 2. tabulu).

2. tabula. Anatomiskas cilmes toponīmu raksturīgākie denotāti un to nosaukumos visbiežāk sastopamie ķermeņa daļu vārdi

Denotāts	Objektu skaits	Raksturīgākie sastopamie anatomiskas cilmes nomenklatūras vārdi, kas iekļauti vismaz desmit nosaukumos
Pļava	597	<i>aste, kāja, rīkle, pēda, vēders</i> utt.
Mežs	104	<i>aste, vēders, kāja, galva, acs</i> utt.
Kalns	91	<i>piere, mugura, kāja, pakausis, galva, pauris</i> utt.
Lauks	79	<i>aste, kāja, šekums</i> utt.
Purvs	65	<i>aste, kāja, acs</i> utt.
Ganības	35	<i>aste, kāja</i> utt.
Upe	27	<i>acs, šekums</i> utt.
Ezers	26	<i>acs, vēders, sirds, rīkle</i> utt.
Ceļš	18	<i>elkonis, kāja, mugura, pēda</i> utt.
Dīķis	13	<i>acs, vēders, deguns, kāja</i> utt.

Šī likumsakarība vēlreiz apliecina, ka daži ķermeņa daļu nosaukumi daļēji definē fiziogēogrāfiska objekta kategoriju un līdz ar to ir semantiska universālija.

Pārskatot visus Latvijā raksturīgos un iespējamajos fiziogēogrāfiskos objektus, atklājās, ka nevienu ķermeņa daļas nosaukumu nav ieguvusi tikai atmata, tātad ar šādiem nomenklatūras vārdiem ir iespējams raksturot un nosaukt jebkuras kategorijas ģeogrāfiskos objektus.

2.4. HIDROGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDI

Hidronīmi jeb vietvārdi, kas nosauc ūdensteci vai ūdenstilpi, baltu onomastikā no visiem vietvārdiem, iespējams, ir visvairāk pētīti; tiem gan Lietuvā, gan Latvijā veltīts lielākais plašu pētījumu skaits – lietuviešu hidronīmu darināšanas, cilmes un semantikas specifiku aplūkojis un secinājumus vairākās grāmatās publicējis Aleksandrs Vanags (*Aleksandras Vanagas*) (Vanagas 1970, 1981), savukārt latviešu ūdeņu vārdus pētījusi un daudzās publikācijās analizējusi Laimute Balode (Balode 1985, 1990). Visai plašu ieskatu latviešu hidronīmu darināšanā devis arī Jānis Endzelīns rakstā *Die lettländischen Gewässernamen* («Latviešu ūdeņu vārdi») (Endzelīns 1934).

Taču hidronīmu nomenklatūras vārdi pētīti maz, lai gan ne reizi vien ir apgalvots, ka tieši šī leksikas kategorija ir bijusi hidronīmu pamatā, proti, veido hidronīmu etimonu kopumu. Pasaules onomastikā zinātnieki biežāk pievēršas nevis šīs ģeogrāfiskās nomenklatūras apakšklases kā kopuma izpētei, bet vairāk attiecīgo vārdu onimizēšanās un toponomantizēšanās procesam. Latviešu onomastikā hidronīmus, kas onimizācijas ceļā tapuši no ģeogrāfiskiem apelatīviem, pētījusi, piemēram, Laimute Balode (Balode 2004), atsevišķus hidrogrāfiskās nomenklatūras vārdus aplūkojuši, piemēram, Ojārs Bušs (Bušs 1997) un Mariko Fastere (*Mariko FASTER*) (Faster 2009), kā arī – starp citiem citu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem – Lidija Ņevska (*Лидия Невская*) (Невская 1977). Hidrogrāfiskās nomenklatūras vārdu kopums latviešu toponīmijā aplūkots arī lietišķās toponīmijas aspektā – to paveikusi Vallija Dambe (Dambe 1972a). Taču vislielāko darbu hidrogrāfiskās nomenklatūras vārdu izpētē ieguldījusi Benita Laumane, vairākās monogrāfijās un virknē rakstu tos aplūkojot starp citiem Kurzemes, īpaši jūras piekrastes, ģeogrāfiskajiem apelatīviem (skat. īpaši Laumane 1987c, 1996). Arī daļa no šajā nodaļā aplūkotā faktu, īpaši jūras apelatīvu, materiāla iegūta no Benitas Laumanes pētījumiem, jo Latviešu valodas institūta kartotēkā daudzi no tiem nav atrodami.

Gan hidronīmu, gan arī hidrogrāfiskās nomenklatūras vārdu kopuma izpētē viena no problēmām ir hidrogrāfisko leksēmu nošķiršana no citas objektu kategorijas raksturojošiem vārdiem (piemēram, vārds *līcis* var norādīt gan uz teritoriju kāda ūdensobjekta ielokā, tātad uz sauszemes objektu, gan uz pašu upes līkumu, tātad uz ūdeni, leksēma *sala* var būt gan hidrogrāfisks, gan orogrāfisks jeb reljefa nomenklatūras vārds utt.), turklāt dažu ģeogrāfisku objektu (piemēram, purva) pazīmes balansē uz robežas starp ūdens un sauszemes objektiem. Lietuviešu pētnieks Laimutis Bilkis un citi pētnieki gan domā, ka hidronīmu, tātad arī hidrogrāfisko terminu, klasē būtu jāiekļauj arī purvu

nosaukumi jeb helonīmi (skat. Bilkis 2008, 10–15), taču šajā promocijas darbā tie uzskatīti par tādu semantiskās ķēdes starpposmu starp hidrogrāfiskiem un orogrāfiskiem apelatīviem, kas jāaplūko atsevišķi, tāpēc pie hidrogrāfiskajiem apelatīviem pieskaitīti vien ūdensteču un ūdenstilpju un dažādu to daļu nosaukumi, kā tas pieņemts latviešu toponīmikas tradīcijā (skat., piemēram, VPSV 142).

Latvijas vietvārdos atrodami vismaz 264 hidrogrāfiskie apelatīvi, kas regulāri iekļauti saliktu toponīmu sastāvā, taču produktivitāte vairākumam no tiem ir zema. Iespējams, tāpēc, ka hidronīmi, pēc onomastikā vispāratzīta pieņēmuma, ir senāki nekā citi toponīmi un tajos nomenklatūras vārdi lielākoties ir vai nu elidēti, zuduši, vai ieplūduši onomastiskajā leksēmā.

Latviešu toponīmijā, pēc Vallijas Dambes aprēķiniem, tikai aptuveni 22% upju nosaukumu ietver nomenklatūras vārdu *upe* vai *upīte* – pārējie 78% ir dažādi atvasinājumi un salikteņi (skat. Dambe 1984, 70), kurpretim, piemēram, pļavu nosaukumos ģeogrāfiskie apelatīvi iekļauti ap 90% saliktu nosaukumu. Līdzīgi ir arī citās mūsu klimata valstīs – piemēram, Baltkrievijā ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi izmantoti vien 10% hidronīmu, bet oikonīmijā tie sastopami 55–60 procentos vārdkopu (Жучкевич 1970, 144). Turpretim, piemēram, Turkmenistānā nomenklatūras vārds hidronīmā iekļauts ļoti bieži. Tāpat cēlonis acīmredzot meklējams arī valstu fiziskajā ģeogrāfijā – zemēs, kurās par ūdeņu trūkumu nevar sūdzēties, šos apelatīvus vietvārdos lieto mazāk nekā kontinentālā klimata zemēs, kur ir nepietiekams nokrišņu daudzums un kur ūdens pieejamība nav allaž regulāra. Ja Latvijā ir mazāk par desmit hiperonīmu jeb tā saukto «virsvārdu» (kā *upe*, *ezers*, *strauts*, *dīķis*), kurus sastopam lielākajā daļā saliktu vietvārdu, tad Turkmenistānā vienlīdz bieži lieto vismaz 30 hidrogrāfisku nomenklatūras vārdu (Гельдыханов 1970, 202). Latviešu toponīmijā hidrogrāfiskās nomenklatūras vārdi, īpaši aizguvumi no citām valodām, bieži ieplūduši onomastiskajā leksēmā vai pārtapuši par produktīvu topoformantu (piemēram, topoizskaņa *-ieris* < ig. *järv*, līb. *jōra* ‘ezers’).

Latviešu toponīmijā jebkādu hidrogrāfisku objektu var nosaukt tikai ar vietvārdu darināšanā neproduktīvo vārdu *ūdens* (piemēram, *Garûdeņs* valks Padurē, «te vienmēr ir ūdens, pie ceļa, neaizsalst», 1963), pārējo hidrogrāfisko apelatīvu kopumu veido trīs grupas:

- 1) ūdensteču apelatīvi
- 2) ūdenstilpju apelatīvi;
- 3) ūdensteču un ūdenstilpju daļu apelatīvi:
  - a) atvaru apelatīvi,
  - b) zvejvietu apelatīvi,

- c) dziļu vai seklu ūdensvietu apelaīvi,
- d) grunts apelaīvi,
- e) ūdens plūduma apelaīvi,
- f) ūdens ſaurumu apelaīvi,
- g) līču, līkumu apelaīvi,
- h) ar ūdensaugiem aizaugušu ūdenstilpju daļu apelaīvi.

2.4.1. Ūdensteču nomenklatūras vārdi

Ūdensteču apelaīvu grupa hidrogrāfiskās nomenklatūras vārdu kopumā ir vislielākā, taču tā visretāk tiek izmantota ūdeņu nosaukumu darināšanā. Kā konstatējusi V. Dambe, ja saglabāties senākais nosaukums, garāko un plašāk pazīstamo upju nosaukumi ir bez nomenklatūras vārda piemēram, *Abava, Aiviekste, Amata, Bārta, Daugava, Gauja, Imula, Jugla, Nereta, Ogre, Tebra, Tirza, Užava* u. c. (Dambe 1984, 45), taču mazākām un ne tik pazīstamām upēm tādus tomēr parasti pievieno.

Latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā konstatēti 93 dažādu ūdensteču apzīmējumi. Ir daudz ne tikai hiperonīma *upe* fonētisko un morfoloģisko variantu (piemēram, *upelis, upēlis, upele, upis, upīte, upītis, ups*), bet arī dažādu nosaukumu, kas nosauc vai raksturo kādu hidroobjekta pazīmi: **ūdeni** (*dūņupe, mēlupe, sanda* ‘tumšs ūdens upēs pavasaros’ ME II 692, *tīrupe*), **grunti** (*zviēdrupīte, mālupe*), **gultni** (*līčupe*), **dziļumu** (*dziļupe*), **straujumu** (*strauja, straujupe*), **faunu** (*zušupīte*), **ūdens plūdumu** (*plūsma, straume, strāva, strūga, strūgle, strūkļa, strūkle, tece, tecis, tekme, tēcis, tērcē*), **novietojumu** pie vai uz kāda objekta (*dzirnavupe, dzirnupe, ežerupe, izteka, kalnupe*). Savs nosaukums ir arī **neaisalstošai** upei vai upei starp divām ūdenstilpēm (*caurteka*), dažādiem upju **atzarojumiem** (*aptēka, attēka, grīvupe, ietēka, ieplūdums, pietēka, rakis* ‘upes izteka’, *saka, steģere* ‘strauta pietēka’, *zars*) un upju **posmiem** (*augštece, nīca* ‘upes lejtece’, *lejtece, grīva, māte* ‘upes grīva’, *mute, upsmute, iegultne*). A. Superanska konstatējusi, ka ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi *melnupe* un *baltupe* norāda arī labās un kreisās pietekas šķīrumu: visā Eiropā *melnupes* lielākoties ir kreisās pietekas, turpretim *baltupes* – upes labā krasta pietekas (skat. Суперанская 1970). Latvijā pārliecinošu konsekventu atbilstmi šādam apgalvojumam nevar novērot.

Visvairāk šajā grupā ir **nelielu** ūdensteču nosaukumu. Tie lielākoties ir sinonīmi bez specifiskām papildsēmām: *aluogs, aluots, aluotīnš, avuots, avuotīnš, rīce, rūcis,*

strauta, strauts, suldziņa, valka, valks, valgums, upes strauts. Taču ir nosaukumi arī pavisam mazām ūdenstecēm (*čura, čurga, rēge, urdaviņa, urdze, urga, vedzere, duņavas*) vai ar dažādiem **minerāliem bagātiem** avotiem (*murdi, sēravuots*).

Bez strautiem un upēm ģeogrāfiskajā nomenklatūrā vēl izšķir **raktu** ūdensteču, noteku nosaukumus – grāvju apelatīvus *gravis, grālis, grāvis, kanava, suors*, noteku nosaukumus *lataka, nuoteka, nuovads, nuovadgrāvis, rene, renstele, rinnis*, kā arī kanāla nosaukumu *kanāls*.

2.4.2. Ūdenstilpju nomenklatūras vārdi

Ūdenstilpju, īpaši ezeru un dīķu, nosaukumos nomenklatūras vārdi tiek pievienoti biežāk – to konstatējusi arī V. Dambe, šo faktu pamatojot ar to, ka «ezeri bieži vien ir zaudējuši savus pirmatnējos vārdus un nosaukti pēc kāda cita objekta» un «tos zināja tikai tuvākajā apkārtnē un tālāk tie bija sveši» (Dambe 1972a, 103). Taču dīķu un ezeru apelatīvu ir mazāk nekā ūdensteču nomenklatūras vārdu – kopumā reģistrēti 62 dažādu ūdenstilpju nosaukumi. Iespējams, to daļēji ietekmējusi arī Latvijas fiziogēogrāfija, kurā reģistrēts 12 500 upju un 2600 ezeru (LĢ 24, 30).

Visvairāk ir dažādu ļoti sīku ūdenstilpju – parasti **peļķu** – nosaukumu, kurus ar nozīmes pārnesešu palaikam attiecina uz lielāku ūdenskrātuvi (parasti dīķi) un kuru darināšanā ļoti produktīva ir ide. saknes **ak-*; **bal(i)-*, **pal(i)-* (par to skat. Dambe 1972b): *acs, aka, akacis, apars, baliņa, bēlute, daņava, duoķis, lāma, lānis, lāns, luža, lužoks, luomens, murga, palce, palcka, palts, palte, pane, paņa, pančka, pelce, peļķe, plunca, pluncis, pļuna, rāva, žampa*.

Otra vislielākā grupa ūdenstilpju nomenklatūrā ir **dīķu** nosaukumi – arī toponīmijā tiem ir ļoti augsta produktivitāte, jo dīķus atšķirībā no citiem ūdensobjektiem visbiežāk mēdz saukt «pēc ģeogrāfiskā vai nedzīvās dabas objekta, pie kura tie atrodas, pēc kādas personas vai dzīvās dabas objekta, pēc dīķa veida u. tml.» (Dambe 1972a, 106). No viduslejasvācu valodas aizgūtās leksēmas *dīķis* sinonīmi lielākoties ir aizguvumi no vācu un krievu valodas: *igvārce, igvartis, igvārdis, igvāts* (< vlv. *hüdevat* EH I 429), *klans* (< kr. *клонъ* ME I 214), *prūds* (< kr. *прудъ* ME III 400). Vairāku dīķu apelatīvu rašanos motivējusi lina mērcēšana – tie ir deverbāli atvasinājumi *linmērce, mārka, mārks, mārķis* u.c. Tieši ūdenstilpju apelatīvu kopumā vērojamas lielas semantiskā satura svārstības: piemēram, *dīķa* vārdā, pēc Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcas datiem, var nosaukt

gan dīķi, gan peļķi uz ceļa (ME I 478), savukārt par *jūru* var dēvēt gan visu plašo ūdensbaseinu gar Latvijas ziemeļrietumu robežu, gan nelielu ezeru (ME II 122).

Ūdenskrātuvju ierīkošana ir bijusi cēlonis arī dažādu **dambju** nosaukumu radīšanai: *aizdambējums, aizdambis, aizspruostuojums, aizspruosts, appludinājums, dambis, lemiķis, uzpludinājums*.

Pavisam maz ir **ezeru** nosaukumu – šos hidroobjektus parasti apzīmē ar vārdiem *ežers, ežars* un to atvasinājumiem *ezeriņš, ezeris, ezerīts* u. c. Neliela ezera apzīmēšanai reizēm izmanto nosaukumu *bundzis, buņģis*. Pēc lokalizācijas (un daļēji arī funkcijas) šķir *dzirnavezerus, dzirnezerus, mežezerus*. Ezera ūdens sastāvu pretstatā daudzajiem ūdensteču apelatīviem raksturo tikai viens nosaukums – *dūņezers* un nereti arī vispārējs dzelzaina ūdens apzīmējums *rāva*.

Gar Baltijas jūras piekrasti Latvijas teritorijā lieto arī apelatīvu **jūra** un tās plašumu apzīmējumus – *augšjūra, dižjūra, lieljūra, sēlga*.

2.4.3. Ūdensteču un ūdenstilpju daļu nomenklatūras vārdi

Hidrogrāfisko apelatīvu grupā 86 nomenklatūras vārdi apzīmē kādu nelielu ūdenstilpes vai ūdensteces daļu vai raksturo kādu ūdensobjekta daļas pazīmi – tie ir apelatīvi, kas nenosauc vai neraksturo objekta piederību kādai noteiktai fizioģeogrāfiskā objekta klasei. Lai gan šo grupu var klasificēt vairākās apakšgrupās, tās iedalījumu nav iespējams izveidot viendabīgu, jo ūdens tiek raksturots no visdažādākajiem aspektiem – šie apelatīvi vai nu nosauc kādu ūdens pazīmi (piemēram, ātrumu, dziļumu), vai specifisku hidroobjekta daļu (kā *atvars, grunts*), vai objekta formu (piemēram, līkumus), vai izmantojuma mērķi (zvejvietas) utt.

Visbiežāk gan toponīmijā, gan ģeogrāfiskajā nomenklatūrā sastopami dažādi **atvaru** nosaukumi, kuri, izņemot metaforiskos nosaukumus *elle, ellīte*, ir deverbāli atvasinājumi (no tiem lielākā daļa saistāmi ar darbības vārdiem *virt* ‘vārīties’, *vērp*, *griezt*): *antuors, antvars, antors, atvars, dziemulis, grīzeknis, grīzulis, mutulis, vārpata, vārpats, vērpata, vērpeta, vērpete, vērpis, vērpats, versme, virpata, virags, virpalis, virpata, virpals, virpats, virpulis, vieksta, vieksts, virtenis, virulis*.

Ar atvaru bieži saistīti dažādi **dziļumi** un bedres ūdenī, kurām ģeogrāfiskajā nomenklatūrā daudz atšķirīgu nosaukumu: *abra, aizbuoda, auda, auga, buņģis, duoms, duomis, duburs, dzēdrums, dzēlmājs, dzelve, dzelme, dziļums, dzīle, juoma, kalte, kulka,*

kuma, lasmenis, plasa, plēsa, rāja, rāva, sietava. Tiem pretstatā: seklu vietu apzīmējumi – **brasli** jeb vietas, pa kurām var pāriet hidrogrāfisku objektu (*brads, brods, bradumi, brasla, brasls, braste, brasts*), **sēkli** (*sēkla, sekle, sekļis, sēce, sēkle, sēklis, sēkme, sēķis, sēre, sēris, sērklis, smilšu sēklis*, kā arī īpaši apzīmējumi sēkliem jūrā – *baņķis, beņķis, juoms, nērija, rava, reve* – vai upē – *lēsa*) vai **seklas vietas** (*risa* ‘sekla vieta piekrastē’, *lagūna* ‘sekls līcis’, *sēklums*).

Ūdens (īpaši jūras) **grunts** apelaīvūs plaši pētījusi B. Laumane (Laumane 1996, 205–220). Ņemot vērā valodnieces secinājumus un viņas vākto vietvārdu liecības, šos apelaīvūs var iedalīt vairākās apakšgrupās: akmeņainu jūras grūnti apzīmē ar vārdiem *akmeņu jūra, akmens kalns, kalva, kauls, rausis, rauzis, rava, rēve*, smilšainu – ar leksēmām *smilkte, smilte, smilts, smiltene*, mālainu – ar *dumbliens, glūda, glūda, sanda, dūņainu* – ar *dubļi, dumbļis, dūņa*, ar grūnti klātu grūnti – ar apelaīvu *grantiens*.

Savi nosaukumi ir arī hidrogrāfisku objektu sašaurinājumiem vai divu hidrogrāfisku objektu (parasti jūru vai ezeru) savienojumiem – *šaurjūra, šaurums, juoma, sazmauga*. Latviešu toponīmijā no šiem vārdiem hidrogrāfiska objekta nosaukumā lietota tikai leksēma *caurteka*. Ar vārdu *šaurums* vietvārdos saukti tikai dažādi zemes sašaurinājumi.

Zvejvietu nosaukumu darināšanā bieži izmanto jau minēto apakšgrupu apelaīvūs un, kā konstatējusi Benita Laumane (skat. Laumane 1996), arī citu grupu nomenklatūras vārdus, kurus vietvārdā iekļauj kā krasta orientierus, taču ir virkne tādu, kurus lieto tikai vietvārdos, kas apzīmē tīklu izmešanas vietu: *placis, pleķis, plīķis, vadus vieta, zvejas vieta*. Zvejvietu nomenklatūrā ar nozīmes pārnesumu (pa daļai arī etimoloģiskās semantikas iespaidā) lietoti arī zvejniecības procesa vai guvuma semantikas apelaīvi: *luoms* ‘vieta, kur zvejo ar vadu’, *masts*.

Lēnas ūdens plūsmas apzīmēšanai ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir tikai viens apzīmējums (*lēnums* ‘vieta, kur ūdens plūst lēni’), turpretim strauja, krācaina un krītoša ūdens nosaukšanai tiek lietoti vairāki apelaīvi – krāču vārdi *grūba, krāce, krācis*, ūdenskritumu nosaukumi *gārde, gāte, gāza, gāziens, gāžas, rāva, rumba, ūdenskritums*.

Hidrogrāfisku objektu līkumu, ieloku apelaīvūs vietvārdos parasti attiecina uz sauszemi šajā ielokā, taču nomenklatūras vārda nozīme attiecas tiklab uz objekta ūdens daļu, kā uz teritoriju tai līdzās, tāpēc šajā grupā minami arī dažādi upju, ezeru un jūras **ieloku** nosaukumi *īlanka, ieluoks, ievēlka, lunka, lagūna, lincis, līcis, līkums, mare, sēdums, viņģis*.

Arī daži floras semantikas apelatīvi ir tādi, kurus var attiecināt tikai uz hidrogrāfiskiem objektiem – tie ir no dažādu **ūdensaugu** nosaukumiem darināti nomenklatūras vārdi *trusiens, mēldrājs, niedraine, niedrains, niedraite, niedrājs*, ar kuriem apzīmē vietu (parasti ezerā), kur šie augi sastopami vairumā.

Pārlūkojot hidrogrāfiskās nomenklatūras vārdu kopumu, var secināt, ka visbagātīgāk tajā aprakstītas upes – to, iespējams, ietekmējis upju skaita pārliecinošais īpatsvars Latvijas ģeogrāfijā. Hidrogrāfiskā nomenklatūra starp pārējām latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu grupām (reljefa, vides, formas, artefaktu, apdzīvotu vietu apelatīvi) ir otra lielākā, tajā ir visvairāk hiponīmu jeb viena objekta dažādu specifisko nosaukumu.

2.5. ARTEFAKTU NOMENKLATŪRAS VĀRDI

Artefaktu apelatīvu grupā iekļauti nosaukumi, kas attiecas uz visiem cilvēka roku darinājumiem, kas sastopami apkārtējā vidē, vai ar cilvēka darbību saistītām vietām. Artefakta semantika var būt iekļauta arī citu grupu apelatīvos (*kanāls* ‘mākslīgi veidota upei līdzīga ūdenstilpe’, *līdums* ‘vieta, kur nocirsts mežs lauksaimniecībā izmantojamas zemes iegūšanai’), taču šajā grupā iekļautas leksēmas, kuru arhisēma neattiecas uz citu grupu nomenklatūras vārdiem:

- 1) dažādu tipu ēku vai ēku kopu nomenklatūras vārdi,
- 2) citu būvkonstrukciju nosaukumi,
- 3) ar cilvēka darbību saistītu vietu nosaukumi,
- 4) apbedījumu apelatīvi.

2.5.1. Ēku nomenklatūras vārdi

No vispārīgajiem ēku nosaukumiem latviešu toponīmu darināšanā visizplatītākais apelatīvs **māja**, pārējās leksēmas (*celtne, ēka, ērbeģis, istaba, nams*) sastopamas sporādiski. Taču arī apelatīvs *māja* nav izmantots bieži – mājvārdu formula latviešu toponīmijā precizējošu nomenklatūras vārdu nepieprasa. Šis apelatīvs parasti iekļauts vietvārdā, lai izceltu vienu ēku starp pārējām un precizētu tās iemītnieku nodarbošanos (piemēram, *Strādnieku māja* Dikļos 1974, *Ārsta māja* Dunalkā 1964, *Kalējmāja* Gatartā

1978). Daudz biežāk vietvārdu otrajā komponentā izceltas **nelielas** vai sliktas konstrukcijas ēkas: *budka, butš, būda, buode, lēģeris, mazmāja, namelis* (pēdējie divi apelatīvi ģeogrāfiskajā nomenklatūrā papildus ieguvuši arī konkrētu nozīmi – ‘uz saimnieka zemes uzcelta kalpa māja’) vai pat sagruvušas ēkas un **drupas**: *drupas, grausts, gruvesis, krāsmata, puočas*, kam iepretim tikai viens lielas un greznas ēkas nosaukums: *pils*.

Ēku nomenklatūras vārdu grupā tikai daži apelatīvi precizē mājas iedzīvotāja **nodarbošanos** (*mežsargmāja* ‘lauku saimniecība, kas nodota mežsargiem lietojumā kā dienesta atalgojums’) vai **sociālo statusu** (*nabaģine* ‘nabagu māja’) – biežāk to izsaka ar onomastisko leksēmu. Nereti gan norāde uz mājas iemītnieku sociālo statusu jau ir ietverta nomenklatūras vārda semantiskajā laukā: piemēram, *namelis* ir neliela ēka, kur dzīvo kalpi, *pils* – liela un grezna celtne, kur mīt saimnieks. Par šādu leksēmu, kurā ietverta šāda norāde, Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā uzskatīts arī paaugstināta reljefa apelatīvs *kalns* ‘māja, kur dzīvo saimnieki’ ME II 143.

Starp ēku nosaukumiem daudz ir tādu, kas apzīmē **saimnieciskās vai rūpnieciskās ražošanas** celtnes – bez vispārīgā un reti lietotā apelatīva *fabrika* (arī *pabrika, pabrīķis*) latviešu toponīmijā sastopami apzīmējumi alus darītavai (*alus darītava, brūzis*), ķieģeļceplim (*ceplis, ķieģeļceplis, ķieģeļnīca*, Latgalē arī *cegalna, cegalnīca, ceglinīca*, Kurzemē – *stieģeļceplis*), kaļķu ceplim (*kaļķenīca*), darvas dedzinātavai (*degutnīca*), kaltuvei (*smēde*), krējuma, piena un siera ražotnei (*krejuotava, pienuotava, siernīca*), graudu kaltētavai (*kalte*), kulšanas (*rija*) un malšanas vietai (*dzirnas, dzirnavas, dzirnis, patmala, patmales, sudmalas, ūdensdzirnavas, vējdzirnavas, vējenes, vējsudmalas*).

Īpaši nosaukumi ir arī dažādām **saimniecības ēkām**. Lai gan parasti tās ir tuvu dzīvojamai mājai un netiek dēvētas īpašvārdā, latviešu toponīmijā ir sastopami vairāki atstatus no saimniecības celtu ēku nosaukumi (*ferma, klēvs, klēts, klēte, laidars, magazīna, pirts, pūne, stallis, šķūnis*).

2.5.2. Citu būvkonstrukciju nomenklatūras vārdi

Šajā ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu grupā iekļaujami dažādi neapdzīvojamu konstrukciju nosaukumi. Visbiežāk sastopami **zemes gabala robežpunkta** zīmju apelatīvi *kapcis, kapča, kapčis, kupača, kupica, kupice, kupuce, kupucis*, kā arī nosaukums, ar ko apzīmē izraktu un nostiprinātu bedri ūdens ieguvei, – *aka*, taču šos nosaukumus parasti ar nozīmes pārnesumu attiecina uz lielāku teritoriju – pļavu vai lauku.

Retāk lietoti dažu citu konstrukciju nosaukumi – *bāka* ‘navigācijas orientieris’, *forts* ‘nostiprinājums’, *lapene* ‘vieglas konstrukcijas būve atpūtai, kas pasargā no lietus un saules’, *lustūzis* ‘paviljons’, *tuornis*, *vārti*. Apelatīvs *vārti* latviešu toponīmijā lietots tikai ar metaforisku nozīmes pārnesumu dabisku objektu apzīmēšanai (piemēram, *Kāķa lauka vārti* neap Apriķos, «ceļam katrā pusē aug divi lieli vītuoli, kur kungu laikuos kārti cilvēki», 1958, 1973).

Pārējie šīs grupas apelatīvi apzīmē kādu konstrukciju pie hidrogrāfiska objekta: **laivu un kuģu piestātnes** (*pričala*, *pričals*, *steķis*, *uosta*, *uosts*), **tiltus** (*tilts*, *laipa*) un akmeņu vai betona konstrukcijas **dambjus** (*mols*).

2.5.3. Ar cilvēka darbību saistītu vietu nomenklatūras vārdi

Šīs apakšgrupas apelatīvi tieši nenosauc taustāmu cilvēka roku darinājumu, taču, tā kā par artefaktu tiek uzskatīts ne tikai priekšmets, bet arī parādība un process, kura rašanos nevar izskaidrot ar dabiskiem cēloņiem, šajā grupā var iekļaut arī teritorijas, kas no apkārtējās vides tiek nošķirtas īpašu darbību veikšanai – tās ir **malkas krautuves** (*krautuve*), **akmens lauztuves** (*lauztuve*), **veļas mazgāšanas vietas** (*mazgātava*, *velētava*), dažādu **iežu raktuves** (*raktuve*), vietas **ļaužu pārcelšanai** pār kādu hidrogrāfisku objektu (*celtuve*), **laivu pārvilkšanas vietas** (*valka*), **laivu piestāšanas vietas** – parasti jūras krastā (*valgums I*).

2.5.4. Apbedījumu nomenklatūras vārdi

Šī apelatīvu grupa ir ļoti izolēta, nevariabla un ne metaforiski, ne metonīmiski nesadarbojas ar citām nomenklatūras vārdu kopām, ko nevarētu teikt par iepriekšējiem uzskaitījumiem (piemēram, ir daudz *purvu* un *strautu*, kas patiesībā ir pļavas, un ir daudz *kalnu*, kas patiesībā ir mājas). Apbedījumu nosaukumu latviešu nomenklatūrā ir pavisam nedaudz: *bedre*, *duobe*, *kapenes*, *kaps*, *kapi*, *kapkalns*, *kaplauks*, *kapsēta*, *kapsēte*, *kapukalns*, *kapulauks*, *kaudze*, *kuopa*, *smilktaine*, *smiltājs*, turklāt vietvārdos no tiem lielākoties izmantotas tikai trīs leksēmas: *kaps*, *kapsēta*, *kapulauks*.

Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā dotais apbedījuma apzīmējums *kaps* ‘1. kaps, kapa kopiņa, 2. kapsēta’ (ME II 159) latviešu toponīmijā lietots tikai daudzskaitlī *kapi* (arī tā

atvasinājums *kapenes* ir daudzskaitlinieks), tāpēc var teikt, ka šī vārdforma jau nostiprinājusies kā atsevišķa leksiska vienība (arī LLVV šī leksēma dota atsevišķi: *kapi* [tikai dsk.] ‘īpaša teritorija mirušo apbedīšanai; kapsēta’ LLVV). Šo seno un stabilo leksēmu, kas ar vienu nozīmi atrodama gan leišu, gan latviešu valodā, J. Endzelīns saista ar slāvu *копъ* (kr. *перекопъ* ‘rakt’), tātad ar (bedres) rakšanu. Taču Edīte Hauzenberga-Šturma norāda: baltu cilšu vēsture liecina, ka vidējā un vēlajā dzelzs laikmetā latvieši kapus neraka, bet veidoja tā sauktos uzkalniņu kapus, noliekot mirušo akmeņu apļa vidū uz zemes virsmas un aplējot ar smiltīm. Rietumu zemēs tie, sākot ar bronzas laikmetu, dominēja līdz mūsu ēras sākumam, bet austrumu zemēs agrajā un vidējā dzelzs laikmetā tā bija gandrīz vienīgā apbedīšanas paraža, augštaišu apgabalā saglabājoties arī vēlajā dzelzs laikmetā (Hauzenberga-Šturma 1939, 214). Mirušos zemē agrajā dzelzs laikmetā ieraka vien kurši, bet vēlāk tos sadedzināja. (Konv. I 640–641). Tātad vārds *kaps*, kā uzskata E. Hauzenberga-Šturma, jāsaista nevis ar la. *kapāt*, slāvu *конать*, bet drīzāk ar slāvu *конá* ‘kaudze’ (sal. spr. vv *Auctakops* ka), ko atzīmējis arī M. Fasmers (Фасмер II 316). Tikai 11.–12. gadsimtā latviešiem izveidojās paraža apraktajam uzbērt pauguru (Konv. I 641). Ar šīm tautas apbedījumu tradīcijām, iespējams, ir saistīts fakts, ka daļa apbedījumu nomenklatūras vārdu veidota no paaugstināta reljefa apelatīviem: *kapkalns*, *kapukalns*, *kaudze*, *kuopa*. Šo apbedījumu nomenklatūras vārdu semantika ir plaša – ar tiem apzīmē ne tikai cilvēku apbedījumus, bet arī vietas, kur apglabā kritušos lopus, turklāt ne vienmēr paaugstinājumu (piemēram, *Lūpu kops* grā Asūnē, «grāvis, kurā lopu sērgas laikā apraka lopus», 1957).

Taču nu ir pierādīts, ka jau Akmens laikmetā latvieši mirušos aprakuši, veidojot līdzenos kapulaukus, vai sadedzinājuši, veidojot ugunskapus, un uzkalniņu kapulauki parādījās, vien sākot ar bronzas laikmetu dažos Latvijas areālos: Zemgales, Sēlijas teritorijā un Vidzemes dienvidos, vēlāk arī Kurzemē un lībiešu apdzīvotajās teritorijās. Šādus apbedījumus arheoloģijā sauc par *kapulaukiem*, taču toponīmijā šāda saliktā toponīma nozīme grūti konstatējama – tas var apzīmēt arī lauku, kur reiz bijuši kapi, vai lauku pie kapiem (piemēram, *Kapulauks* la, †kp Ērgļos, «senlatviešu kapi, norakti», 1977). Tradīcija norobežot apbedījumus no apkārtējās pasaules, iespējams, radījusi nomenklatūras vārdu *kapsēta*, *kapsēte*.

Ar mirušā aprakšanu vēl saistāmi apbedījumu nomenklatūras vārdi *duobe*, *bedre*, kas toponīmijā nereti minēti arī saliktoņos *smilšu duobe*, *smilšu bedre* (piemēram, *Smilšu dūbe* kp Gaigalavā, 1971). Taču iespējams, ka šie vārdi sākotnēji tika lietoti kā eifēmismi,

jo līdz ar leksēmām *smiltaine*, *smiltājs* bieži sastopami tautasdziesmās kapvietas apzīmēšanai.

2.6. APDZĪVOTU VIETU UN ADMINISTRATĪVĀ IEDALĪJUMA NOMENKLATŪRAS VĀRDI

Dzīvošana kopienās cilvēci pavadījusi jau no pirmajiem tās attīstības gadiem – sākotnēji dažādu totēmu sargātās ciltīs, vēlāk kopienās, kas pārtapa valstiskos administratīvi teritoriālos veidojumos. Kā konstatējusi dialektoloģe Anna Stafecka, «dzīvošanu ciemos nereti noteica tādi faktori kā kopīga nodarbošanās, it sevišķi zvejniecība, arī konkrētā dzīves vieta, piemēram, [...] lieli meži, kuros kompakti dzīvot bija drošāk» (Stafecka 2010, 80–81).

Pamatojoties uz Latvijas Republikas likuma «Par Latvijas Republikas administratīvo teritoriju izveidošanu un apdzīvoto vietu statusa noteikšanu» (06.06.1991) 10. pantu, Latvijā ir tikai divi apdzīvoto vietu tipi: pilsētas un lauku apdzīvotās vietas – ciemi un viensētas –, taču, kaut arī apdzīvotu vietu un administratīvā iedalījuma apelatīvu grupa ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir vismazākā, LU LaVI vietvārdu kartotēkā fiksēti vairāki apdzīvotu vietu nosaukumi: *ciems* (arī *miests*, Austrumlatvijā – *deravņa* (*dzeravņa*), *sādža*, *sala*, Tīrzā, Lejasciemā – *palata*), *ciemats*, *dvariška*, *foļvarka*, *lielpilsēta*, *mācītājmuiža*, *mežciems*, *mežkungmuiža*, *muiža*, *palata*, *pilsēta*, *pusmuiža*, *puostaža*, *sāts*, *sēta*, *slabada*, *uolnīca*, kuru lietojuma izvēle un intensitāte atkarīga no valsts administratīvajām reformām, tautas paražām dzīvot kopienās un mikrotoponīmu darināšanas modeļiem. Tomēr latviešu toponīmijā šīs grupas nomenklatūras vārdi izmantoti visretāk (neskaitot leksēmas *ciems* un *muiža*, kuru skaits saliktos vietvārdos mērāms dažos simtos, visi apdzīvotu vietu un administratīvi teritoriālā iedalījuma nosaukumi izmantoti vien pārdesmit nosaukumos).

Vārds *ciems* latviešu dialektos un izloksnēs sastopams «Kurzemē, biežāk Lejaskurzemē, Ziemeļkurzemē, arī gar Kurzemes un Vidzemes jūrmalu un visai kompakti Ziemeļaustrumvidzemē un Latgales ziemeļu daļā» (Stafecka 2010, 80), tomēr, lai gan Latvijā, pēc Valsts adrešu reģistra datiem, 2012. gada aprīļa sākumā bija reģistrēti 7164 ciemi (VZD 2012), toponīmijā un acīmredzot arī saziņā administratīvā iedalījuma apelatīvi tiek lietoti ļoti reti (vietvārdu kartotēkā fiksēti vien pārsimt vārdsavienojumu, kuru otrais komponents ir *ciems*), turklāt nereti to robežas runātāju apziņā bieži vien

nesakrīt ar reālā administratīvā iedalījuma robežām (kartotēkā fiksētais toponīms nereti pat pilnībā neatbilst reālajai administratīvajai vienībai, piemēram, *Auniņu ciems* †muiža Džūkstē – «mācītāja muiža ar ļaudīm tika tā dēvēta», 1973, *Burkānciems* mā Dikļos, «tā tautas mutē sauc Ķelderu mājas», 1974). Vārds *ciems* vietvārdos lielākoties, šķiet, lietots ar metaforisku nozīmes pārnēsumu, taču dažkārt vietvārdā ietvertais ciema nomenklatūras vārds var būt liecinieks kādai bijušai apdzīvotai vietai, kas karu vai mēra laikos iznīkusī.

Škaniski tuvais vārds *ciemats* (arī *ciemata*, *ciemāts*) bieži izmantots dažādu fiziogēogrāfisku, nevis administratīvu objektu nosaukumos. V. Rūķe-Draviņa uzskata, ka šādi vietvārdi liecina par seno somugru cilšu pēdām – somugru ciltis atšķirībā no latviešiem dzīvoja nevis izklaidus, bet apmetnēs (Rūķe-Draviņa 1971, 147).

Konkrētu administratīvu vienību bieži vien nenosauc arī citi reti lietotie administratīvās teritorijas apzīmējumi – *pagasts*, *nuovads* u. c. Nereti to ietekmējuši ekstralingvistiski faktori (piemēram, pagastu izveidošanās 19. gadsimta sākumā, rajonu pašvaldību sistēmas ieviešana pēc 2. pasaules kara, un 2011. gada 3. janvāra administratīvi teritoriālā reforma, kuras rezultātā tika likvidētas rajonu padomes un pagasti apvienoti novados). Visprecīzāk teritorijai atbilst **muižu** nosaukumi (*muiža*, *mācītājmuiža*, *mežkungmuiža*, *pusmuiža*, *foļvarka*), kas arī toponīmijā izmantoti visbiežāk, jo saistīti ar laiku, kad Latvijā izveidojās pagastu respektīvi kārtu pašvaldības.

Latgales vietvārdos apdzīvotas vietas nozīmē nereti sastopami nomenklatūras vārdi *sādža* un *sala*, kas apzīmē vairāku māju grupas, kurām atsevišķi pat nav dots nosaukums. A. Stafecka domā, ka «vārds *sādža* [tāpat kā *sala*] latviešu valodā ir aizguvums no lietuviešu valodas, kas acīmredzot ticis ieviests visai plaši sastopamā slāvisma *deravņa* (*dzeravņa*) vietā, kas bija carisma laikā ieviestais ciema apzīmējums» (Stafecka 2010, 83).

Vārds *sāda* ‘ciems’, kurš tiek uzskatīts par iespējamu aizguvumu no lietuviešu *soda* (Stafecka 2010, 85), latviešu toponīmijā sastopams tikai Latgalē un tikai dažādos atvasinājumos māju un fiziogēogrāfisku objektu nosaukumos. Savukārt škaniski līdzīgais, bet, iespējams, somugriskas cilmes *sāts* sastopams galvenokārt Kurzemē. Mūsdienās šo leksēmu kā sugasvārdu nesastop, taču vietvārdos tā fiksēta daudzviet (piemēram, *Ansiņa sāta* la Basos Pl I 20, Lvv I 32, *Kārļsāts* me Ārlavā, 1962, *Jaunsāti* ap Grenčos, 1959, mā *Zvārdē*, 1980, *Večsāte* pļ Rendā (// *Večsārts* // *Večsāts*) 1962 u. c.). Tiek pieņemts, ka tā pamatā ir nomenklatūras vārds, kas apzīmēja apdzīvotu vietu mežā, kuras iedzīvotāji nodarbojās ar zemkopību, un ka tas ir aizguvums no lībiešu valodas (sal. ig. *saat* ‘iežogojums’), taču V. Dambe uzskata, ka ar patskaņu miju tas varētu būt radies arī no latviešu *sēt* un *sēta* ‘zemnieku saimniecība’ un tam varētu būt semantiska saikne ar latviešu

līdums. (Дамбе 1970, 132). Vārds *sāts* ir rodams arī senajā Kurzemē un Zemgalē vēl tagad pazīstamajā pilsētas vārdā – *pilsāts* (< *pils* + *sāts*), kurš Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā attiecināts uz leksēmu *sāts* II līdz ar liet. *sótus* ‘kas labi paēdina, pieēdina’ ME III 217. Leksēmu *sāts* uz ide. **sā-* ‘paēdis, paēdināt’, no kā arī pr. *sētunei* ‘paēdini’, lat. *sat(is)* ‘diezgan, pietiekami, pilnīgi’, vācu *satt* ‘paēdis’ utt., atvedina arī K. Karulis (Karulis II 159).

Visā Latvijā sastopams vārda *ciems* sarunvalodas ekvivalents – slāviskas cilmes nomenklatūras vārds *miests*, taču dialektoloģijā (Stafecka 2010) un toponīmijā lietots reti – lielākoties kā ciemu vai to daļu iesauka (piemēram, *Gūostīņč // Zorņu miestīņč // Trēntēlbērgis* Pļaviņu daļa, ««Zarnu miestīņš» ir iesauka, kas radusies no tam, ka ebreju tautības iedzīvotāji senāk no zemniekiem iepirka zarnas rūpniecības vajadzībām», 1960).

Citi administratīvā iedalījuma apelatīvi vietvārdu darināšanā vairs nav produktīvi. Viens no tiem ir kādreiz Latgalē izplatītais slāvisms *slabada* ‘brīvciems’, kas tagad sastopams lielākoties vietvārdu onomastiskajās leksēmās un tikai dažos pagastos saglabājies kā toponīma otrais komponents (piemēram, *Priedes sloboda* c Līksnā 1962, *Putrines sloboda* sā Nīcgalē 1968). No aptuveni 160 vietvārdiem, kuros ietverts šis apelatīvs, tikai aptuveni 30 tas lietots kā otrais komponents.

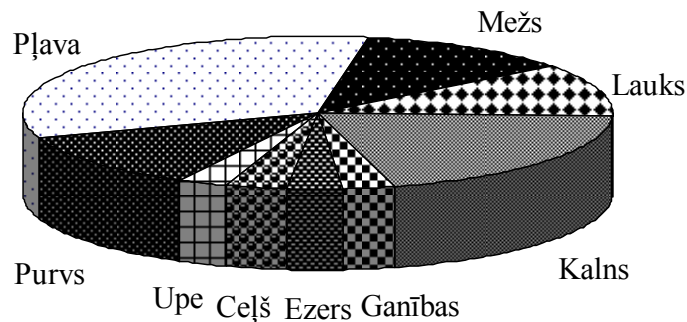
Pavisam šaurā areālā – vietvārdos ap Gulbeni – sastopams nosaukums *palata*, ko uzlūko par vārda *ciems* sinonīmu (Zemzare 1940) un kas mūsu valodā varētu būt ienācis ar igauņu valodas starpniecību (Stafecka 2010, 82).

Pie apdzīvotu vietu nomenklatūras vārdiem A. Stafecka min arī leksēmu *puostaža*, bet latviešu toponīmijā tas atrodams vien fiziogēogrāfisku objektu un māju nosaukumos.

No toponīmiem zudis vien valsts iekārtas diktēts apvienības nosaukums *kolhozs*. Lai gan šā vārda nozīmes pamatsemantika ir ‘kolektīvās saimniecības forma’, vietu nosaukumos tas savulaik bieži lietots arī platības apzīmēšanai – lai norobežotu viena vadības centra pārraudzītu teritoriju.

Noskaidrojot, kuru objektu nosaukumos visbiežāk ietverts ģeogrāfiskais apelaatīvs, atklājās, ka nomenklatūras vārdi vienlīdz plaši aptver visu Latvijas ģeogrāfisko objektu jomas: kalnus, augāju un ūdeņus, bet pirmajā vietā ir bezmežu platības (skat. 7. attēlu), īpaši pļavas, kaut arī tās aizņem tikai vienu procentu Latvijas teritorijas. Varbūt te jāmeklē saknes latviešu tautas vēsturē un tradīcijās, jo lielākā uzmanība pievērsta apstrādājamām platībām. Turklāt jāatceras, ka šie mikrotoponīmi atšķirībā, piemēram, no hidronīmiem ir ļoti mainīgi un nomenklatūras vārds kā palīgorientieris un kategorijas identifikators turpmākai saziņai nosaukumā lielākoties jā saglabā. Lai gan daudzi ģeogrāfiskie apelaatīvi mūsdienu literārajā valodā vairs netiek lietoti un jau Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā apzīmēti par vairs neeksistējošiem, kā, piemēram, *plintauka*, *grieza*, latviešu toponīmijā tie joprojām ir sastopami.

7. attēls. Objekti, kuru nosaukumos visbiežāk ietverts ģeogrāfiskais apelaatīvs

3. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU ETIMOLOĢISKAIS, AREĀLAIS, SEMANTISKAIS UN STRUKTURĀLAIS ASPEKTS

Nomenklatūras vārdu kopums ir sarežģīts leksēmu, nozīmju un vārddarināšanas modeļu tīklojums, kurā vienas leksēmas semantiskajā laukā var iekļaut dažādu, palaikam pat nozīmes ziņā pretēju ģeogrāfisko apelatīvu pamatsēmas. Piemēram, hidrogrāfiskai leksēmai *brasls*, kuras nozīme ir ‘1. brasls; 2. neliels, ar zāli aizaudzis strauts, kuru var pāriet brišus; 3. akmens aizsprotojums, dambis’, ir paralēlforma *brasla*, kurai ir homonīms ar nozīmi ‘ar kokiem aizaugusi purvainā vieta’ (EH I 238), tāpat arī *virpulis* Vidzemē ir atvara nosaukums, turpretim Ziemeļkurzemē – ‘akmeņaina, paaugstināta (brikšņaina) vieta’. Šādi nozīmju virknējumi nereti veidojušies ilgā valodas attīstības un nāciju kontaktu ceļā, ko var atklāt caur vārdu etimoloģisko analīzi. Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu plašo semantisko lauku veicinājusi un saglabājusi iekļaušanās stabilās onomastiskajās struktūrās.

3.1. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU CILME

Apkārtējās teritorijas definēšana ir viens no cilvēka pamatinstinktiem (Lakoff 2003, 30), tāpēc ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi jeb ģeogrāfisku objektu nosaukumi visām nācijām ir viena no galvenajām vissenākās leksikas daļām. Zemes daļu nosaukumus pie pašiem valodas pirmsākumiem min gan ārzemju, gan latviešu valodnieki. Krievu rakstnieks, etnogrāfs Vjačeslavs Bogorazs-Tans pie senā cilvēka pamatleksikas min arī ģeogrāfiskos nosaukumus:

- 1) cilvēks (detalizēts cilvēka ķermeņa daļu uzskaitījums),
- 2) radniecības pakāpju un savstarpējo attiecību apzīmējumi,
- 3) dzīvnieku un medību procesa nosaukumi,
- 4) augu un to vākšanas darbību nomenklatūra,
- 5) darba rīku apzīmējumi,
- 6) ieroču terminoloģija,
- 7) rotu nosaukumi,
- 8) apkārtējās vides ģeogrāfisko nosaukumu nomenklatūra.

V. Bogorazs-Tans raksta: «[...] visām leksikas grupām vajadzēja būt pietiekami plašām, lai senais cilvēks pazītu apkārtējo mežu kā savu paša dārzu, lai nevienu koku neatstātu bez apzīmējuma, putnu bez nosaukuma, strautu vai pauguru bez vārda» (Богораз-Тан 1928, 34–35). Krievu onomaste A. Superanska šīs grupas papildina ar antroponīmiem (Суперанская 1973, 38).

Arī latviešu valodnieks Arturs Ozols zemes, reljefa un augu nosaukumus, ko ir apvienojis mantotās leksikas grupā «Visums», min kā indoeiropiešu valodu leksikas pamatfondu, piebilstot, ka fiziogēogrāfisko reāliju apzīmējumu no citām valodām aizgūts maz: «Tikai nedaudzi aizguvumi attiecas uz nedzīvo dabu, zemi» (Ozols 1968, 43). Pie indoeiropiešu mantotās leksikas grupā «Visums un cilvēks» A. Ozols pieskaita arī dažus vārdus, kurus mūsdienu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā var iekļaut artefaktu un administratīvo nosaukumu kopumā (piemēram, *ciems, ēka, pils*) (ibid.).

Tātad, ja ģeogrāfiskā nomenklatūra pastāvējusi jau no pašiem pirmvalodas aizsākumiem, latviešu ģeogrāfiskie apelatīvi ir veidojušies visu valodas attīstības posmu laikā, līdz ar to arī latviešu vietvārdos sastopamie ģeogrāfisko objektu nosaukumu cilme jāskata ciešā saistībā ar valodas un tautu kontaktu likteni daudzu gadsimtu garumā.

Vissenākie apelatīvi latviešu valodā un līdz ar to arī ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir tie, kas pastāvēja jau indoeiropiešu leksikas kopības laikmetā. Daži pētnieki apgalvo, ka, pēc valodnieciskām liecībām, indoeiropiešu pirmvaloda pastāvēja līdz 6.–4. gadu tūkstošim pirms mūsu ēras, citi šā laikposma beigās datē ar 3. gadu tūkstoši pirms mūsu ēras (Rudzīte 1960, 23). Jaunākajos pētījumos par indoeiropiešu pirmvalodas diferencēšanās sākumu tiek uzskatīts 2. gadu tūkstoši pirms mūsu ēras (Dini 2000, 66, arī Gimbutas 1963, 43).

Jaunāku mantotās leksikas slāni veido vārdi, kuru sākotne ir baltu pirmvalodā. Lai gan arvien biežāk valodnieki šaubās ne tikai par to, ka protobaltu valodu iespējams rekonstruēt, bet arī par to, vai tā vispār ir pastāvējusi, pieņemts uzskatīt, ka var iezīmēt šāda baltu cilšu kopības laikmeta beigās ap 3. gadsimtu mūsu ērā (Dini 2000, 66, citos pētījumos – 1. gadu tūkstoša otro pusi mūsu ērā (Rudzīte 1960, 24)), kad sākās austrumbaltu un rietumbaltu cilšu valodu atšķirīgais liktenis – nostiprinājās un attīstījās latviešu un lietuviešu valoda, izzuda vairākas citu baltu cilšu valodas, atstājot pēdas arī latviešu apelatīvajā leksikā, – 15.–16. gadsimtā izzuda kuršu valoda, ap 18. gadsimta sākumu beidza pastāvēt prūšu valoda.

Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu kopuma attīstību ietekmēja arī valodu kontakti. Tagadējā Latvijas teritorijā pirms baltu cilšu ierašanās dzīvoja pie somugriem piederīgās lībiešu ciltis, kas vēlāk, veidojoties cilšu savienībām (5.–10. gs.) un pēc tam latviešu

tautībai (šis process beidzās tikai 17. gs.), asimilējās ar latviešiem. Kopš 9. gadsimta senlatviešu ciltīm bija tirdznieciski un politiski sakari ar seno krievu valsti (krievu ietekme pastiprinājās 18. gs., kad visa tagadējā Latvijas teritorija tika iekļauta Krievijas impērijas sastāvā). 13. gs. tagadējo Latvijas teritoriju sagrāba vācu iebrucēji, kuru ietekme valodā bija jūtama līdz pat 20. gs. un no kuriem aizgūtie vārdi latviešu valodā veido divus slāņus – senākais vācisko aizguvumu slānis ir no 12. līdz 16. gs. – galvenokārt no viduslejasvācu valodas, jaunākais – no 16. līdz 19. gs. no jaunaugšvācu (augšvācu – Lele 1993, 19) valodas (Laua 1981, 109–110).

Protams, latviešu valodas attīstību ietekmēja un turpina ietekmēt arī Latvijas kaimiņu tautas – igauņi, lietuvieši un baltkrievi (Laua 1981). Latviešu toponīmijā aizgūtie ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi lielākoties ir toponimizējušies – kļuvuši par onomastisko leksēmu. Nereti tiem jau zudusi saikne ar oriģinālvalodu un tiem pievieno latviešu ģeogrāfisko apelatīvu (piemēram, *Goru kalns*, *Gaina mežs*) – šādi savienojumi, kur zudušam, aizmirstam vai neatpazītam citvalodas vārdam (fizioģeogrāfiskam apelatīvam) pievieno paskaidrojošo elementu, sastopami daudzu valstu toponīmijā, un onomastikā tos dēvē par epeksēģētiskajiem⁵ salikteņiem vai vārdkopām (Embleton 1995).

Ņemot vērā latviešu valodas vēsturisko attīstību, ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus līdzīgi kā visu latviešu leksiku pēc cilmes var iedalīt mantotajās un aizgūtajās leksēmās, no tām nošķirot pagaidām vēl etimoloģiski neskaidros vārdus. Mantotās leksēmas savukārt var iedalīt senākā slānī jeb indoeiropiešu pamatfondā un jaunākās leksēmās, kas veido baltu kopējās leksikas kopumu. Aizgūtās leksikas kopumu latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā, neņemot dažus sporādiskus aizguvumus no citām valodām, internacionālismus un tā dēvētos kultūras vārdus, veido galvenokārt ģermāniskas, slāviskas, somugriskas cilmes leksēmas un no citām baltu valodām aizgūti nomenklatūras vārdi.

a) mantotās leksēmas:

- indoeiropiešu pamatfonds;
- baltu leksēmas;

b) aizgūtās leksēmas:

- ģermāniskas cilmes nomenklatūras vārdi;
- slāviskas cilmes nomenklatūras vārdi;
- somugriskas cilmes nomenklatūras vārdi;
- no citām baltu valodām aizgūtie nomenklatūras vārdi;

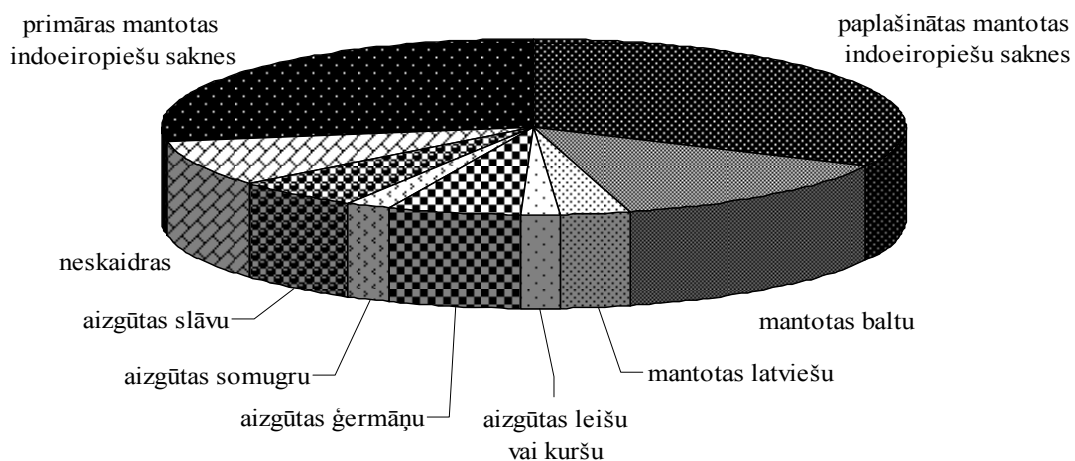
---

⁵ No grieķu *epexēģēsis* ‘paskaidrojošs pielikums vai izskaidrojošs materiāls’.

c) neskaidras cilmes leksēmas.

Pārskatot no Latvijas Universitātes aģentūras «Latviešu valodas institūts» vietvārdu kartotēkas ekscerpēto ģeogrāfisko apelatīvu kopumu un pēc dažādu etimoloģisko vārdnīcu, onomastisko pētījumu (ME, Fraenkel, Karulis 1992, Kettunen 1938, Pokorny 1959, Фасмер, Hirša 1986, 1987a, Boiko 1992 u. c.) un etimoloģizēšanas datiem nosakot nomenklatūras vārdu cilmi, redzams, ka daudzie valodu kontaktu ceļi un cieši savijušās mikrotoponīmu sistēmas ir palielinājušas latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu skaitu, taču mantoti vārdi latviešu toponīmijā joprojām ir ģeogrāfiskās nomenklatūras pamatdaļa (skat. 8. attēlu).

8. attēls. Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi cilmes aspektā

Ņemot vērā lielo mantoto apelatīvu skaitu, šajā nodaļā galvenā uzmanība pievērsta etimoloģiskajai statistikai – galvenajiem nomenklatūras vārdu cilmes ceļiem, kā arī aplūkotas vietvārdu darināšanā produktīvākās un biežāk sastopamās indoeiropiešu un baltu cilmes saknes, īpaši izceļot aizguvumus no citām baltu valodām. Aizguvumu grupās, kas ir daudz mazākas, analizētas latviešu toponīmijā izplatītākās leksēmas. Jāpiebilst, ka apkopotajos datos nav iekļauti salikti vietvārdi (piemēram, *līčupe*, *dzirnavezers*, *akmenstils* u. c.) un par neskaidras cilmes vārdiem uzskatīti arī tādi, par kuru etimoloģiju domas dalās un vienlīdz ticami ir abi cilmes ceļi, kā, piemēram, vārdam *atāls*, kura pamatā var būt atvasinājums *at-vāls* vai apvidvārds *atālētis* ar nozīmi ‘atdzīvoties’. Starp mantotajiem vārdiem kopējā uzskaitījumā mēģināts atdalīt vārdus (arī etimoloģiskos dubletus), kuru nozīme saglabājusies tāda pati kā citās valodās, respektīvi, bijusi pirmvalodā (primāras

mantotas indoeiropiešu saknes), no tādiem, kuru nozīme kādā posmā diferencējusies vai konkretizēta, nereti izmantojot kādu vārddarināšanas līdzekli, piemēram, afiksu (paplašinātas mantotas indoeiropiešu saknes). Taču konkrētu robežu starp tā sauktajiem senajiem un jaunajiem darinājumiem, izņemot jaunvārdus, novilkt ir ļoti grūti, bieži vien pat neiespējami.

3.1.1. Indoeiropiešu pamatfonds

Pārskatot indoeiropiešu pamatleksiku (un tā atvasinājumus) ģeogrāfiskajā nomenklatūrā, redzams, ka to veido galvenokārt:

- 1) latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras hiperonīmi – vispārīgie ģeogrāfisko objektu nosaukumi, Latvijas toponīnijā visizplatītākās ģeogrāfiskās nomenklatūras leksēmas (piemēram, *kalns, mežs, pļava, upe* u. c.),
- 2) darinājumi no ģeogrāfiskās nomenklatūras derivācijā produktīvākajām indoeiropiešu saknēm (piemēram, **keu-*, **dheub*, **dheu-*, **lenk-*) – *dauba, ieza, kukse* u. c.,
- 3) koku un augu nosaukumi (piemēram, *apse, bērzs, egle, guoba, auzas, pūri* ‘ziemas kvieši’ ME III 449–450 u. c.).

Vissenākie ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, kas pastāvēja jau indoeiropiešu leksikas kopības laikmetā, latviešu toponīnijā joprojām ir visproduktīvākie – nomenklatūras vārdus kārtojot izmantošanas biežuma secībā, pirmie desmit (*kalns, pļava, upe, mežs, ezers, tilts, sala, leja, līcis, ceļš*), neieskaitot neskaidras cilmes leksēmu *purvs*, patiešām ir mantoti vārdi. Tie visi ir hiperonīmi jeb tā sauktie virsjēdzieni, ar kuriem var nosaukt jebkuru kādas ģeogrāfiskas kategorijas objektu Latvijas dabas ainavā (reljefu, vidi, hidroobjektus utt.). Taču mantotiem hiponīmiem jeb specifisku kādas ģeogrāfiskas kategorijas objektu nosaukumiem ir tendence izzust: tā latviešu toponīnijā reti ir sastopami, piemēram, vārdi *dauba* ‘grava’, kā arī *ieza* ‘aiza’, *kukse* ‘meža vai koku puduris’ un citi.

Visas šīs populārākās mantotās leksēmas saglabājušas gandrīz nemainīgas senās nozīmes, vien apelaīvi *mežs* un *ezers* zaudējuši indoeiropiešu saknes sākotnējo semantiku ‘tas, kas atrodas vidū, robeža’ (Karulis I 274, 587–588). No šiem vārdiem latviešu leksēma *mežs* ir specifizējusies visvairāk – atšķirībā no lietuviešu valodas tai ir tikai viena nozīme, un arī vārda forma visos novados nemainīga, turpretī lietuviešu valodā un tās izloksnēs

attiecīgajam *mēdzias* ir gan dažādi morfoloģiskie varianti, gan nozīmes (*mēdzias*, *mēde* ‘mežs’, *mēdzias*, *mēdis* ‘koks’) (par to arī Hirša 1990, 128). Lielākajai daļai ģeogrāfiskās nomenklatūras hiperonīmu ir atbilstes arī citās baltu valodās, taču dažiem citās valodās ir citi indoeiropiešu valodas refleksi (lei. *kalnas*, jātvingu *kauni* (prūšu valodā kalnam gan ir cits apzīmējums – *garbis*) (Zinkevičius 1985, 74).

Par vairāku, šķietami skaidras izcelsmes nomenklatūras vārdu cilmi gan joprojām pastāv dažādi uzskati – vai nu pilnīgi pretēji (piemēram, sakni *bal(i)*- Dambe uzskata par slapjas vietas apzīmējumu (Dambe 1972b), bet Juliuss Pokornijs (*Julius Pokorny*) – par pelēkas krāsas izteicēju (Pokorny 799, 804)), vai tikai nedaudz atšķiroties etimona hronoloģijas aspektā (vārdu *dauba*, *duobe* utt. cilmi var saistīt vai nu ar indoeiropiešu sakni **dheub-* ‘dziļš’ (Pokorny 267–268), vai, iesniedzoties dziļākā pagātnē, – ar sakni **dheu* ‘liekt, ieliekt’ (Karulis I 222)), taču kopumā ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu kopumā vērojamas vairākas mantotu vārdu grupas ar kopīgu cilmi – tā sauktās etimoloģiskās ligzdas, kurās dažas indoeiropiešu saknes bijušas pamatā ne tikai vienam ģeogrāfiskajam apelatīvam, bet arī vairākiem atvasinājumiem, kas ģeogrāfiskajā nomenklatūrā nostiprinājušās kā patstāvīgas leksēmas ar līdzīgu nozīmi. Pamatojoties uz dažādiem vārdu etimoloģijas pētījumiem (ME, Fraenkel, Karulis, Kettunen 1938, Pokorny 1959, Фасмер, Hirša 1987a, Dambe 1972b u. c.), neuzskaitot tālākus seno indoeiropiešu sakņu paplašinājumus un citas pārmaiņas, var izveidot šādas – galvenokārt deverbālas – ģeogrāfisko apelatīvu sākotnējās nozīmes grupas:

‘liekt, griezt’

*keu- ‘liekt’ (Karulis I 192; Pokorny 1959, 588, 591; Фасмер IV 384): *čupa*, *čukurs*, *kupena*, *kaudze*, *kaugurs*, *kūdra*, *kuls*, *kumpis*, *kuprs*, *kuopa*, *kuosa*,

*lenk- ‘liekt’ (Pokorny 1959, 676; Karulis I 499; Fraenkel 339): *lanka*, *līkņa*, *līkņājs*, *līkšņa*, *lunka*,

*dheu- ‘liekt’ (Karulis I 222; Buck 1949, 891, 895): *dauba*, *duobe*, *duobums*, *dumbrs*, *dumbļa*, *dumbrava*,

*el- ‘liekt’ (Karulis I 512; Buck 1949, 27; Pokorny 1959, 307): *elkonis*, *leja*, *ieleja*, *liekņa*,

*leuk- / **luk-* ‘liekt’ (Karulis I 548; Fraenkel 389): *lukne*, *luksts*,

*kek- / **kak-* ‘liekt’ (Karulis I 370; Buck 1949, 218, 900; Fraenkel 206): *kakts*,

*(s)kel- ‘liekt’ (Pokorny 1959, 928): *klāns*, *klans*;

***(s)ker-** ‘griezt, liekt’ (Karulis I 429; Pokorny 1959, 935; Топоров IV 15): *krūms, cers* u. c.

‘skriet, tecēt, [slacīt]’

***dheu-** ‘skriet, tecēt’ (Karulis I 236–237; Pokorny 1959, 259): *dūksts, dūksnājs, dukna, dūkņa, džūkste, daukste, dūņājs, duņava,*

***au(e)-** ‘apslacīt, mitrināt, tecēt’ (Karulis I 93–94; Buck 1949, 44; Pokorny 1959, 78): *avuots, avuoksnājs,*

***tek^h- / *sreu-**: ‘skriet, tecēt’ (Karulis II 382; Buck 1949, 677–678): *tece, tērce, tekme, taka, teka* u. c.

‘durt, rakt’

***bhedh-** ‘durt, rakt’ (Karulis I 96, : *bedre, bedine.*

‘vidus, robeža’

***medhi-** ‘vidējais; tas, kas atrodas vidū, starpā’ (Karulis I 587, Pokorny 706–707, Buck 1949, 47–49): *mežs,*

***eġh-** ‘robeža’: *ežers, eža* (Karulis I 274–275, Фасмер IV 549, Fraenkel 126) u. c.

‘slapjš’

***bal(i)-, *pal(i)-** ‘slapjš, mitrs’ (Dambe 1972b): *bala, palts, palce, peļķe, paļas,*

***meu-** ‘mitrs; netīrs slapjums, mazgāt’ (Karulis I 605): *muklājs* u. c.

‘celt’

***kel-** ‘celt’ (Karulis I 371–372; Buck 1949, 24): *kalns, ceļš, klēts* u. c.

Kā redzams, šādas grupas, kuras vieno vārda iekšējās formas kopējā motivācija, veido galvenokārt reljefa (tostarp arī pazeminātu ģeogrāfisku objektu) un hidrogrāfisku objektu apzīmējumi, kurpretim vides apelatīvi veido lielākoties plašas derivatīvās ligzdas (skat., piemēram, promocijas darba 2.2.1. nodaļā uzskaitītos vairāk nekā 100 meža apelatīvus, kas darināti no 17 koku nosaukumiem).

Izveidojot šādas ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu etimoloģiskās ligzdas, var novērot atšķirīgas tendences dažādu objekta kategoriju nozīmes attīstībā: vides ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu pamatā lielākoties ir nominālas leksēmas, savukārt reljefa, kā arī pazeminātu platību etimoloģija saistāma ar kustību vārdiem un vārdiem, kas izsaka abstraktu jēdzienu un kvalitatīvu vērtējumu, bet gandrīz nekad – ar krāsu. Šādi secinājumi varētu palīdzēt noteikt dažādu leksikas kategoriju attīstības tendences un noskaidrot etimoloģiju dažiem neskaidras cilmes vārdiem. Tā, piemēram, starp neskaidrajiem ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem ir arī latviešu toponīmijā trešais izplatītākais ģeogrāfiskais apelatīvs *purvs* un tā varianti *purs*, *pūrs*, *puors*. Par neskaidru šā vārda cilmi uzskata vairāki pētnieki (Buck 1949, 21, Karulis II 92), taču ir vairākas hipotēzes par leksēmas *purvs* saistību ar lejassorbu vārdu *para* ‘dubļi, mēsli’ (ME III 421), ar grieķu *pyrrós* ‘sarkans, sārts, brūni sarkans’ (Karulis II 92). Ņemot vērā latviešu toponīmos aktivizējušos vārda sēmu ‘slikts, netīrs’ (skat. 3.4. nodaļu) un etimoloģisko ligzdu modeļus, vairāk ticama tomēr J. Endzelīna izvirzītā hipotēze.

Mantotās leksēmas, kurām hipotētiski ir vissenākā cilme, arī reljefa ģeogrāfiskajā nomenklatūrā veido ne tikai plašas etimoloģiskās, bet arī derivatīvās ligzdas, piemēram, visā Latvijas (un arī Lietuvas teritorijā) vienmērīgi izplatītais paaugstināta reljefa apelatīvs *akmens*, ko par senu indoeiropiešu leksēmu uzskata gan leksikologi (Ozols 1967, 46), gan onomasti (Hirša 1986, 84), gan etimologi (Buck 1949, 52), no visiem nomenklatūras vārdiem visbiežāk ir bijis motivētājvārds daudziem atvasinātiem un saliktiem ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem (*akmenaite*, *akmenājs*, *akmene*, *akmenene*, *akmenīca*, *akmestaine*, *akminājs*, *akmine*, *akminīca*, *akmineja*, *akmistājs*, *akmens tilts*, *akmens ceļš*, *akmeņlauks* utt.). Šiem atvasinājumiem var pievienot arī virkni Ziemeļvidzemes toponīmijā sastopamo atvasinājumu no otras ide. saknes **ak-* ‘ass, smails, šķautņains’ formas *akrim-* (< **akmirs* < **ak-mer* Karulis I 63).

Dažu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu attīstība norisinājusies daudz sarežģītākā nozīmes pārnesumu ķēdē. Tādi parasti ir ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, kas radušies no ķermeņa daļu nosaukumiem, kā, piemēram, senais indoeiropiešu pamatleksikas vārds *acs*, kas ar nozīmes pārnesumu lietots kā ģeogrāfiskais termins ‘dziļš ezers, akacis purvā’. Šādiem vārdiem attīstības gaitā dažādās valodās ir tendence veidot nozīmes pārnesumus (ide. **ok^u* ‘redzēt, acs’, kam atbilstes daudzās citās valodās (sal. lei. *akis*, kr., ukr. *óko*, p. *oko*, go. *augo* Karulis I 55, Фасмер III 128), tālāk attīstījusies ar ļoti daudziem nozīmes pārnesumiem (sal. kr. *oknó* ‘logs’, a. *window* ‘[burtiski] vēja acs’) Karulis I 55). Latviešu toponīmijā tā bijusi pamatā arī citiem ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem – *aka* un

akacis. L. Ņevska uzskata, ka ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu semantiskās daudzveidības iemesls jāmeklē nevis ekstralingvistiskos faktoros, bet gan tieši šādā etimoloģiskajā motivācijā (Невская 1977, 174, 176).

Daudzos gadījumos mantoto ģeogrāfiskās nomenklatūras leksēmu motivētālvārds (parasti verbs) turpina pastāvēt valodā līdztekus nomenam (piemēram, *duobt – duobe, plēst – plaisa, lauzt – lūza, best – bedre*). Taču nereti ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi ir ne tikai indoeiropiešu pirmvalodas vārdu un to seno formu glabātāji (kā, piemēram, leksēma *tilts*, kurā paglābies verbs **telt* ‘izklāt’), bet arī vārda pirmatnējās nozīmes sargātāji (kā, iespējams, vārds *mugura*, kuram, pēc šveiciešu komparatīvista Johanesa Hübšmida domām, pirmā nozīme bijusi ‘uzkalns’, vai arī *āre*, kas toponīmos šur tur saglabājis vārda seno nozīmi ‘arta zeme, lauks, tīrums’, vai *murga* ‘peļķe’, kas atvasināts no vārda *murdēt* ar senāku nozīmi ‘burbuļot, mutuļot’ Karulis I 608, 609).

Par indoeiropiešu pamatfonda leksēmām jāuzskata arī lielākā daļa koku nosaukumi (*apse, bērzs, egle, guoba, uosis* u. c.), taču tie latviešu vietvārdos kā fiziogēogrāfiski apelaīvi lietoti reti. Daudz biežāk toponīmijā sastopami no tiem darināti specifiski ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, kas no valodas attīstības viedokļa uzskatāmi par latviskiem. Šiem atvasinājumiem ir konkrēta nozīme, kas nav ne mainījusies, ne arī ieguvusi papildnianses, taču pārējiem – lielākajai daļai mantotu vārdu un aizguvumu no citām baltu valodām ir ārkārtīgi sazarota nozīmju sistēma, no kuras konkrētu nozīmi bez īpašas iedziļināšanās konkrētā lietojumā vietvārdos noteikt nav iespējams.

3.1.2. Baltu leksēmas

Pēc idoeiropiešu valodu diferencēšanās baltu valodas turpināja pastāvēt cita citai līdzās un attīstīt kopējo leksiku, turpretim citās valodās dažu ģeogrāfisko reāliju apzīmēšanai nereti izveidojās atšķirīgas leksēmas, kam pamatā bija citādas asociācijas. Tā, piemēram, la. *kalns* (lei. *kalnas*) radies no verba *celt* (latīņu *celsus*), bet krievu *zopa* asociējies ar smagumu, masīvumu (sal. skr. *guruh* ‘smags’), latviešu leksēmas *jūra* nozīmes pamatā ir jēdziens ‘ūdens’, bet krievu *mope* – ‘mirdzošs’ (Rudzīte 1960, 234, Фасмер II 654–655).

Atšķirīgas leksēmas (visbiežāk gan tikai vārda fonētiskajā sastāvā) veidojās arī baltu valodās. Vēl mūsdienās Latvijas toponīmijā dažādos areālos vienas objekta kategorijas apzīmēšanai lieto vai nu dažādas leksēmas (piemēram, *kalns* un *kalva* (Kurzemē) – sal. lei.

kalva, spr. **kalv-* Топоров III 184–185), vai vienas leksēmas dažādas nozīmes (piemēram, *virpulis* ‘atvars’ Vidzemē un *virpulis* ‘akmeņaina, paaugstināta (brikšņaina) vieta’ Ziemeļkurzemē), vai vienas leksēmas dažādus variantus (piemēram, *krauļa*, *kraulis*, *līcis*, *lincis*, *avuots*, *aluots*), kam saknes meklējamas latviešu, leišu, kuršu, prūšu u. c. baltu valodās.

Baltu kopējā leksikas slānī visbiežāk veidojušies specifiskie objektu nosaukumi jeb hiponīmi – apakšjēdzieni, kas raksturo kādas objekta kategorijas paveidu vai daļu (piemēram, *atvars*, *atzala* ‘jauns mežs’, *aviekstājs* ‘avenājs’ u. c.). Lielākoties tie ir austrumbaltiskas (proti, latviskas un lietuviskas) cilmes vārdi.

Starp aizguvumiem no citām baltu valodām ir nomenklatūras vārdi visās semantiskajās grupās, turklāt nereti tie ir ar ļoti sazarotu polisēmiju. Tie lielākoties ir Kurzemē un Zemgalē bieži fiksētie ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, kuru izcelsme saistāma ar **kuršu vai leišu** valodu. Kursismu pamatiezīmes, ko pēc Kursas vietvārdiem un izlokšņu datiem noteicis J. Endzelīns un citi valodnieki, ir *c*, *dz* un *s*, *z* lietuviešu *ķ*, *ġ* un *š*, *ž* vietā (līdzīgi latviešiem), kā arī (līdzīgi lietuviešu valodai) saglabājušās tautosillabiskās skaņu kopas *an*, *en*, *in*, *un*, īss patskanis *o* patskaņa *u* vietā, divskanis *ei* divskaņa *ie* vietā, seno īsumu pagarinājums tautosillabiskā *r* un sekojoša līdzskaņa priekšā, kā arī saglabāts *b* un *v* pirms *u* (Endzelīns 1922, 3, Rudzīte 1995, Dini 2000, 239–240).

Par aizguvumu no kuršu vai leišu valodas tiek uzskatīts latviešu toponīmijā (īpaši Lejaskurzemes areālā) plaši lietotais paaugstināta reljefa apelaatīvs ***kalva*** (sal. lei. *kalvā* ‘neliels pakalns’), izlokšnēs arī *kalla* (piemēram, *Iņķdangkall* me, Pl I 285), kura cilme atvedināma uz latviešu *kalns* un *celt* (ME II 146, Karulis I 371). Latviešu toponīmijā tam izveidojušās divas nozīmes – Ziemeļkurzemē tas saistīts vairāk ar reljefa formu un reģistrēts ar nozīmi ‘sala’, turpretim pārējā Kurzemes areālā vārda semantikā likts akcents uz augu valsti un reģistrēts ar nozīmi ‘neliela kokiem apaugusi saliņa; arī neliels meža puduris pļavā; neliels pakalns purvā, pļavā’ (Hirša 1986, 88), ‘sausā vieta purvā; pussala’ (Laumane 1996, 208). Tiešas paralēles tam ir ne tikai lietuviešu, bet arī prūšu valodā – V. Toporovs tajā rekonstruējis **kalv-* ar reljefa paaugstinājuma nozīmi, pamatojoties uz Prūsijas vietvārdiem *Kalbe*, *Kalba*, *Kalve* ez, kā arī uz daudzajiem vietvārdiem ar *Kalv-* (*Kalb-*) Mazūrijā un rietumos no Vislas (Топоров III 185). Piederību kuršu cilmei rāda arī leksēmas izplatība Kurzemē, Zemgalē un rietumos Sēlijā (Laumane 1996, 208).

Arī leksēma ***banda*** ‘lauks vai sējums laukā, ko devis saimnieks kalpam’ Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā uzskatīta par aizguvumu no kuršiem vai leišiem (sal. lei. *bandà* ‘manta, pārticība, peļņa, labums’, spr. *en-bāndan* ‘noderīgs, derīgumam, labumam’ ME I 261–

262), taču Vallija Dambe, rakstot par Blīdienes vietvārdiem, konstatējusi, ka vārda izplatības areāls ir daudz plašāks un leksēmu Latvijā, īpaši Zemgalē, lieto ar pirmo un otro nozīmi, tāpēc tas nevarētu būt tiešs aizguvums no leišiem (Dambe 1959). Latviešu toponīmijā tas izplatīts Kurzemes ziemeļaustrumos, kur no tā saknes darināts arī 1230., 1253. un 1503. gadā minētais Kurzemes novada nosaukums *Bandowe* (Boiko 1990, 58–59).

Latvijas toponīmijā bieži lietots kursiskais meža nomenklatūras vārds *dzira* jeb *dzire*, kas izplatīts Kurzemē, retāk Zemgalē, bet vietumis arī Vidzemē un Latgalē. Pamatojoties uz vārda izplatības plašo areālu, Dz. Hirša min, ka daļēji tas kvalificējams arī kā zemgalisms (Hirša 1990, 110). Reizēm gan atvasinājumi ar *dzir(i)-* var būt ar citu nozīmi, piemēram, *dzira* II ‘dzēriens’ ME I 552, *dzirenes* – auga nosaukums – ME I 553, kā arī līdzskaņa priekšā < *dzirn-* (LvV I 260), taču vietvārda otrajā komponentā tas parasti ir topogrāfisks apelaatīvs. Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā leksēma *dzira* saistīta ar pr. *garian* ‘koks’ un radniecīgo slāvu **gor-*: bulg. *zopá* ‘kalns, mežs’, slovēņu *góra* ‘kalnains mežs’ u. c. (ME I 555).

Leksēma *danga* sastopama Kurzemē ar dažādām nozīmēm: ‘stūris’, ‘zemes gabals, ko no trim pusēm apņem purvs vai ūdens’, ‘eja ēkā vai mežā’, ‘ezera līcis’ u. c. (ME I 437) ‘bedre uz ceļa’ (Markus-Narvila 2011, 92). Toponīmijā apelaatīvs *danga* reģistrēts gan mežu, gan pļavu nosaukumos, taču tā nozīme tikai no vietvārdiem nav izsecināma, jo izlokšņu leksikā šim vārdam ir ļoti sazarota polisēmija. Piemēram, Sarkanmuižā un citur Kurzemē *danga* ir arī ‘istaba kalpu mājā’, ‘neizbraucama vieta’, ‘aizaudzis slīksnis, zema vieta’, ‘bedraina vieta’ (Hirša 1987, 52). J. Endzelīns pieļauj, ka šis vārds varētu būt arī lituānisms (ME I 437), taču B. Laumane un Dz. Hirša to atzinušas par stabilu kursismu (Laumane 1987b, 176–177; Hirša 1987, 65–69).

Pļavu, zemu vietu, upes līču nosaukumos sastopama leksēma *lanka* ‘pļava, meža pļava’ (Markus-Narvila 2011), ‘upes līcis’, ‘zema iegarena teritorija’, ‘grīslis’ (ME II 420) ‘pļava upmalā, kurā uzkrājas ūdens’ (Hirša 1987a, 62), kas saistāma ar darbības vārdu *liekt* (ide. **lenk-*), liet. *lankà* ‘ieleja’, sl. *lōka* ‘ieleja, pļava’ un ko J. Endzelīns un Dz. Hirša uzskata par kursismu (ME II 420, Hirša 1987, 57). Uz to norāda arī vietvārdu areāls, apliecinot leksēmas cilmi baltu valodās. Šis leksēmas areāls Latvijā ir Kurzeme un Zemgale, Vidzeme ap Cēsīm un Rietumvidzeme gar jūru (Hirša 1987, 63). Fizioģeogrāfisku terminu *lanka var rekonstruēt arī prūšu valodā (*Lankaym*, *Lankeine*, *Lankenike* Gerullis 82).

Balstoties galvenokārt uz leksēmas izplatību kursiskajā areālā (Stafecka 2011, 311), par kursismu var uzskatīt arī ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu *puosums* ‘līdums’ (Hirša 1987, 61), kas Kurzemē ar šādu nozīmi reģistrāts biežāk nekā *līduma* vārds. Dažos pagastos vārda nozīme sašaurināta – Stendē par *puosumu* sauc no kokiem, bet ne celmiem atbrīvotu platību lauka iekopšanai (Stafecka 2011, 328), savukārt Sarkanmuižā – gabaliņu zemes, ko vajag iztīrīt no krūmiem (Hirša 1987, 61). Šis vārds saistāms ar darbības vārdu *puost*, kam savukārt pamatā ide. *pek- ‘darīt skaistu; būt jautram, apmierinātam’ vai tā homonīms ar nozīmi ‘plūkt, raut’ (Karulis II 74).

Kurzemē krasta apzīmēšanai nereti izmanto leksēmu *krants* (dažviet arī *atkrante* ‘krasta nogāze’ EH I 149). Leksēma pazīstama visā Kurzemē (Markus-Narvila 2011, 93), bet vietvārdos tā izmantota galvenokārt Lejaskurzemes un Ziemeļkurzemes toponīmos. Uz to, ka vārds uzskatāms par kursismu, norāda J. Endzelīns (ME II 259), L. Markus-Narvila (Markus-Narvila 2011, 93), E. Frenkelis (FraenkelV 288). K. Karulis šo vārdu saista ar ide. (s)ker- ‘griezt’, E. Frenkelis lietuviešu radniecīgo *krañtas* saista ar indoģermāņu *ker(t)- ‘cirst, pļaut’.

Nomenklatūras vārds *cērps*, ko kā kursisku ģeogrāfisko apelatīvu min L. Markus-Narvila, Dz. Hirša (Markus-Narvila 2011, 92, Hirša 1986, 84), latviešu vietvārdos sastopams tikai atvasinājumos (*cērpājs, cērpene, cērpiens*). Tā kā šiem derivātiem ir galvenokārt sēliskajām un zemgaliskajām izloksnēm raksturīgās ģeogrāfisko apelatīvu izskaņas (skat. 3.2. nodaļu), šis varētu būt arī sēļu, ko apsver arī Dz. Hirša (Hirša 1986, 95), vai zemgaļu vārds.

3.1.3. Ģermāniskas cilmes nomenklatūras vārdi

Ģermāniskas cilmes apelatīvu latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā nav daudz, taču starp aizgūtajiem nomenklatūras vārdiem to ir visvairāk. Šo vārdu kopumu lielākoties veido tā sauktais senākais vācisko aizguvumu slānis – aizguvumi no viduslejasvācu (Ziemeļvācijas) valodas, kas latviešu valodā ienākuši galvenokārt 12.–16. gadsimtā⁶, īpaši, sākot no 14. gadsimta 2. puses, kad sākās arī viduslejasvācu valodas uzplaukums (Laua 1981, 110; Lele 1993, 19). No ģermāņu valodām aizgūti galvenokārt mākslīgi darinātu hidrogrāfisku objektu nosaukumi (piemēram, *dīķis, grāvis, rennis*) un artefaktu vai cilvēka

⁶ Lejasvācu sarunvaloda Latvijā tika lietota līdz pat 18. gadsimta 80. gadiem (Lele 1993, 20; Lele-Rozentāle 1998, 304–306; Markus-Narvila 2011, 140).

radītu objektu apzīmējumi (piemēram, *magazīna*, *smēde*, *šķūnis*, *tuornis*, kā arī aizgūti vārdi ar latviešu valodas izskaņu *kaļķenīca*, *ķieģeļnīca* u. c.). Šie vārdi lielākoties ieviesti salīdzinoši jaunu reāliju nosaukšanai un ir vienīgie objekta apzīmējumi latviešu valodā, taču ir arī daudz tādu gadījumu, kad no vācu valodas aizgūtais vārds (bieži vien bez papildu nozīmes nianšes) nostājies līdzās jau esošai latviešu valodas leksēmai (piemēram, *grants* [: *zviēdris* ‘raupja smilts’], *grunte* [: *zeme*, *augšne*], *kante* [: *kausa*, *kaupris*, *mala*, *piere*], *klints* [: *kauls*], *kulka* [: *gramba*], *placis* [: *laukums*], *skanste* [: *valnis*], *spice* [*galuotne*, *virsuotne*], *stūris* [: *kakts*], *trepe* [: *krāce*, *ūdenskritums*]).

Visizplatītākais no tiem ir no viduslejasvācu valodas aizgūtais vārds *dīķis* (< vlv. *dīk* ME I 478), kas pazīstams arī igauņu (ME I 478) un lībiešu valodā (Boiko 1990, 56). Ja neskaita Latgalē nereti sastopamos slāvismus *prūds*, arī *sāžolka*, *sāžovka*, leksēma *dīķis* latviešu valodā ir nostiprinājusies kā vienīgais dīķa apzīmējums ar konkrētu nozīmi.

Tikai divus vietvārdus mazāk latviešu toponīmijā iekļauts vēl viens ģermānisms – *grāvis*, kas latviešu, igauņu (*(k)rāw*) un leišu (*griōvis*, *grovē*) valodā ienācis no vlv. *grave* (ME I 645). Nozīme pamatos visā Latvijas areālā nemainīga, vien Lejaskurzemē tam konkretizēta nozīme ‘garāks padziļinājums jūras dibenā, kam abās pusēs seklāks’ (Laumane 1996, 193).

Ļoti produktīvs ir arī ģeogrāfiskās nomenklatūras vārds *dambis*, ko var attiecināt arī uz dīķi un kas latviešu un arī igauņu valodā (ig. *tamm*) ienācis no viduslejasvācu valodas (vlv. *dam*) (ME I 436) respektīvi no viduslejasvācu izloksnēm, kur *mm* > *mb* (Karulis I 199). Latviešu valodā tam izveidojušās vairākas nozīmes: ‘1. aizsprosts, 2. uzpludināts dīķis, 3. grāvis [braucamais ceļš ar grāvi (EH I 305), ceļš, kurš iet taisnā virzienā un kuram katrā vai vienā pusē ir grāvis un to zeme uzņemta uz ceļa (Hirša 1986, 87)]’ (ME I 436). Latviešu toponīmijā ar to pirmām kārtām apzīmē ceļus (parasti Kurzemē un Vidzemes vidienē), otrs visbiežāk sastopamais leksēmas denotāts ir dīķis, un pavisam maz ar šo vārdu nosaukti aizsprosti. No vācu valodas Zemgalē aizgūts vēl viens ceļa apzīmējums – *gaņģis* (< v. *Gang*).

B. Laumane min vēl virkni galvenokārt tikai Kurzemes piekrastē lietotu hidrogrāfisku apelaīvu, kas aizgūti no vācu un viduslejasvācu valodas: *banķis*, *benķis* ‘sēklis’ (< vlv. *bank*, kas jūrniecības terminoloģijā aizgūts arī citās kaimiņvalstu valodās), *bukte* ‘līcis’ (< vācu *Bucht* ‘jūras līcis’), *placis*, *pleķis* ‘zvejvieta (parasti ar gludu un smilšainu grunti)’ (< v. *Platz* ‘brīva vieta, laukums’ ar nozīmes paplašinājumu), *rēve* (< vlv. *ref* ‘šauris sēklis jūrā’) (Laumane 1996, 325).

Ģermāniskas izcelsmes ir arī daži reljefa apzīmējumi – piemēram, latviešu toponīmijā reti lietotā leksēma *spice* ‘smaile, galotne, virsotne; priekšgals’ ME III 994 (sal. v. *Spitze* ‘virsotne, uzgalis, galotne, purngals u. c.’). Latviešu toponīmijā nereti tā sastopama ar konkrētāku nozīmi ‘meža stūris, kas iesniedzas laukos vai pļavās’ (piemēram, *Ķīrpju spice* me Aizupē, 1962, *Kruoģeļu spice* me Bēnē, 1958, daudz vietvārdu, kurā iekļauts šis nomenklatūras vārds ar šādu nozīmi, sastopams Blīdienē (Dambe 1959)).

Ar lībiešu vai igauņu starpniecību latviešu valodā aizgūts ziemeļģermāņu cilmes apelatīvs *randa* ‘zema pļava pie jūras’ (ME III 477), kas izplatīts visās Baltijas somu valodās kā ziemeļģermāņu aizguvums (sal. ig. *rand*, ģen. *randa* ‘krastmala’ ME III 477, Laumane 1996, 119, somu *ranta*, kā arī zviedru, dāņu *strand* ‘t. p.’ (Boiko 1990, (SKES III 734).

Leksēma *slēģis*, kas pazīstama it īpaši Kurzemē ar nozīmi ‘izciršanai paredzēts vai izcirsts meža gabals’ (ME III 928), radusies no vlv. *slän* (*slagen*) ‘sist’, no kā arī vācu *schlagen* (ME III 928, Dambe 2011, 274) ar tādu pašu nozīmi, taču ir arī iespējams, ka šis vārds ir deverbāls atvasinājums no latviešu vārda *slēgt*.

No viduslejasvācu valodas aizgūts arī toponīmijā reti lietotais apelatīvs *kante* ‘mala, šķautne’ (<vlv. *kant*, *kante* ‘mala, šķautne’ ME II 156), ko līdz ar latviešiem savā valodā pārņēmuši arī lībieši – *kant* (Kettunen 1938, 105) – un igauņi – *kant* (Boiko 1990, 62). Šis apelatīvs sporādiski sastopams Kurzemē, dažos toponīmos arī Zemgalē un Vidzemē, taču nav reģistrēts Latgalē (Boiko 1990, 64).

Toponīmiskajos nosaukumos ģermāniskas cilmes ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi bieži sastopami kā toponimanti – to nozīmi lietotāji vairs neuztver, un jaunu vietvārdu darināšanā tie vairs nav produktīvi, taču toponīmos tie saglabājušies un tiek lietoti. Tādas ir vairāku toponīmu izskaņas: piemēram, *-minde*, kas radusies no ģermāņu vārda ar nozīmi ‘grīva’ (tādos nosaukumos kā *Tetelminde* jeb bijusī muiža netālu no Jelgavas un *Dinaminde* jeb bijušais Daugavgrīvas nosaukums Pierīgā). Ļoti produktīva ir izskaņa *-berga* vai *-berģi*, kas latviešu valodā ienākusi no vācu vārda ar nozīmi ‘kalns’ (piemēram, muižu nosaukumos *Valtenberga*, *Budberga*). Vēl pie nomenklatūriskas cilmes izskaņām minamas *-burga* no vācu *Burg* jeb ‘pils’ (piemēram, bijusī muiža *Šarlottenburga* Birzuļos, Daugavpils bijušais nosaukums *Dinaburga*) un *-valde* no vācu *Wald* ‘mežs’ (piemēram, *Aizvaldes* me Ērgemē, 1982, arī apdzīvotu vietu nosaukumi *Valdeķi*, *Valdgale*), *-dāle* no vlv. *Dal* ‘ieleja’ (piemēram, *Pleskodāle* mikrorajons Rīgā) (skat. arī Дамбе 1970, 133–134). Vienā otrā gadījumā šāds ģermāniskas cilmes toponimants gan var būt Latvijas toponīmijā iekļāvis ar vācu cilmes uzvārda starpniecību.

3.1.4. Slāviskas cilmes nomenklatūras vārdi

Otra lielākā aizguvumu grupa latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir slāvismi, kas latviešu toponīmijā aizgūti galvenokārt no krievu valodas. Lielākoties tie ir seni aizguvumi, kas latviešu valodā ienākuši kopš 9. gadsimta, kad nostiprinājās tirdznieciski un politiski sakari ar senkrievu un senlatviešu ciltīm, taču dažus jaunākus slāviskas cilmes vārdus pat īsti nevar saukt par aizguvumiem, jo latviešu vietvārdu kopumā tie ienākuši bez pārveidojuma un, nepielāgojušies latviešu valodas morfoloģiskajai sistēmai, no konkrēta toponīma netiek pārņemti citu vietvārdu darināšanā. Tādi, piemēram, ir Latvijas dienvidaustrumu pierobežā bieži sastopamie *astrava*, *apuški*, *bolota*, *berezņiks*, *glinišča*, *jama*, *ručejs* u. c. Kaut arī šie krievu nomenklatūras vārdi, ienākdami latviešu toponīmijā, izmaina savu fonētisko apveidu un morfoloģisko noformējumu, tie netiek etimoloģizēti un pielāgoti latviešu valodas gramatikas paradigmām.

Latviešu toponīmijā aizgūtie slāviskas cilmes ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi lielākoties ir toponimizējušies – kļuvuši par onomastisko leksēmu. Nereti tiem jau zudusi saikne ar oriģinālvalodu un tiem pievieno paskaidrojošu latviešu ģeogrāfisko apelaīvu. Kopumā Latvijas austrumu un dienvidaustrumu pierobežā slāvu valodu ietekmē vērojami vairāki vietvārdu darināšanas modeļi: slāviskas cilmes vietvārdi Latvijas toponīmijā ienākuši vai nu bez pārmaiņām, ar pievienotu latviskas cilmes nomenklatūras vārdu, vai ar slāviskas cilmes ģeogrāfisko apelaīvu. Šie modeļi latviešu toponīmijā joprojām ir dzīvi, un tos var atrast pat viena pagasta robežās: piemēram, Brigu vietvārdos *Немецкая гора* c, «latviešu valodā ciemu nesauc», *Leluo kanava* grā, «kādreiz bijis liels grāvis», *Goru kolns* ka, 1962, *Hhram-cova* azars ez, «jauns, mākslīgs ezers nosaukts priekšsēdētāja uzvārdā, kura darbības laikā ezeriņš uztaisīts», 1962).

Taču ir virkne saliktā vietvārdā iekļautu slāviskas cilmes nomenklatūras vārdu, kuri latviešu leksiskajā sistēmā jau adaptējušies, piemēram, *baznīca*, *būda*, *bors*, *guberņa*, *miests*, *pruods*, *pūsts*, *ruobeža*, *slabada* u. c. Šī aizguvumu grupa no citām atšķiras ar to, ka tajā ir daudz administratīvā iedalījuma nomenklatūras vārdu, kas acīmredzot jāsaista ar administratīvām pārmaiņām, Latvijas teritorijai nonākot Krievijas politiskajā reģionā 18. un 20. gadsimtā.

No krievu valodas administratīvi teritoriālajā nomenklatūrā savulaik aizgūti vārdi *guberņa* (< kr. *губерния*) un *pagasts* (< senkr. *погостъ*, kā pamatā *гостъ* viesis un kas saistāms ar ide. *ghostis ‘svešinieks, viesis’) (ME I 674, III 28). Leksēma *pagasts* latviešu valodā aizgūta ap 12. gadsimtu, kad pēc Novgorodas parauga Austrumlatvijā ierīkotas

nodevu vākšanas vietas (Karulis II 8), tāpēc šis vārds dažādos laikos lietots ar dažādām nozīmēm ('nodevu ievākšana', 'nodevas', 'nodevu maksātāju zemnieku novads', 'kungu novads', 'nodevu termiņš' (ibid.)). Savukārt vārds *gubernā* latviešu toponīmijā uz laiku ienāca pēc 1708. gada, kad teritorijas sadalījumu gubernās ieviesa Pēteris Lielais (Konv. VI 10965). Tagad latviešu toponīmijā to lieto tikai ar metaforisku nozīmes pārnesei kādas teritorijas norobežošanai vai pat kā iesauku (piemēram, *Gubernā* pu Andrupenē, 1970).

Visā Latvijā toponīmijā lietots vārds *miests*. Pēc J. Endzelīna domām, vārds *miests* līdz ar lei. *miēstas* un pr. *mestan* aizgūts no slāvu valodām (ME II 665).

Daži slāvismi latviešu valodā ienākuši ar citu valodu starpniecību. Par tādu tiek uzskatīts arī *pūsts* 'pamesta, neapdzīvota vieta; neauglīga vieta, atmata', ko Benita Laumane uzskata par latviešu valodā ienākušu ar lietuviešu valodas starpniecību (Laumane 1987a, 194–195), bet Latgalē tas varētu būt arī tieši pārņemts no krievu valodas.

Ir gadījumi, kad vienas saknes vārdi latviešu valodā pastāv ar dažādām formām. Tā, piemēram, latviešu valodā seklas vietas apzīmēšanai sastopamas triju dažādu cilmju leksēmas: *brasls*, kas ir darinājums no la. *brist* un piedēkļa *-lo-*, *brasts*, kas saistāms ar lei. *brastà*, un *brads*, *bradums*, kam atbilst krievu un bulgāru valodā *брод*, poļu, čehu *bród* 'brasls' (ME I 322, Karulis I 141, Фасмер I 216). Tiek uzskatīts, ka tie ir aizguvumi no nezināmas proindeiropiešu valodas, pirms vēl bija diferencējušās baltu un slāvu valodas, tāpēc latviešu *brads*, *bradums* tomēr jāuzskata par formas aizguvumu no krievu valodas. Taču iespējams, šī leksēma var būt radusies arī no la. *bradāt* un tādējādi nav ierondojama starp aizguvumiem, kā līdz šim uzskatīts.

3.1.5. Somugriskas cilmes nomenklatūras vārdi

Nomenklatūras vārdi latviešu toponīmijā radušies arī substrāta ietekmē. Nereti gan tuvu radu valodu (šajā gadījumā lielākoties lībiešu un igauņu) līdzīgo formu dēļ nav iespējams pateikt, no kuras valodas tieši vārds aizgūts, tāpēc somugrismi šeit aplūkoti vienkopus. Taču, nenoliedzami, lielākoties tie ir aizguvumi no somugriem piederīgās lībiešu cilts, kas lielā daļā tagadējās Latvijas teritorijas dzīvojusi jau pirms baltu cilšu ierašanās un vēlāk asimilējušies ar baltu ienācējiem.

Tā kā galvenie latviešu ģeogrāfisko apelaīvu pētījumi skāruši Lejaskurzemes (Laumane 2004), Baltijas jūras piekrastes (Laumane 1987, 1996) un Ziemeļkurzemes

(Hirša 1986, 1987, 1990, Boiko 1990) reģionu toponīmiju, somugrismi latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir labi izpētīti.

Lielākā daļa somugrismu ir hidrogrāfiski nomenklatūras vārdi un reljefa apelaīvi. Taču, kā atzinusi K. Boiko, kopumā no igauņu vai lībiešu valodas aizgūto apelaīvu skaits fiziogeogrāfiskajā nomenklatūrā nav liels. Lai gan aptuveni piektā daļa fiziogeogrāfisko apelaīvu lībiešu un latviešu valodā ir kopēja, lielu daļu no tiem vai nu lībieši aizguvuši no laviešu valodas (piemēram, *lauks*, *rieža*), vai arī gan latviešu, gan lībiešu valoda aizguvusi no citām valodām (piemēram, ģermānismus *dīķis*, *kante*) (Boiko 1990, 56).

No somugrismiem latviešu toponīmijā bieži sastopams apelaīvs *kaņgars*, kas aizgūts no Baltijas somu, respektīvi, lībiešu valodas – *kāņgar* ‘viļņains zemes pacēlums (mežā), kalns’ (Kettunen 1938, 112) – un latviešu toponīmijā lietots ar līdzīgu nozīmi ‘neliels apaudzis pakalns, kas stiepias šaurā joslā’ (Hirša 1986, 64), ‘(apaugusi) lielāka kāpa’ (Laumane 1996, 127). Arī izplatības areāls ir ļoti plašs – tas sastopams ne tikai Kurzemē, bet arī Vidzemē un vietām Zemgalē un Latgalē, tātad vārda cilme saistāma gan ar Kurzemes, gan Vidzemes lībiešu valodas dialektiem. Tas arī apliecina, ka lībiešu valodas ietekmes areāls ir plašāks, nekā pieņemts uzskatīt (Hirša 1986, 88).

B. Laumane uzskata, ka no igauņu valodas aizgūts arī cits paaugstināta reljefa apelaīvs – *punga* ‘punguors (neliels pakalniņš); pumpa, bumbulis’ (ME III 413), ‘neliels līcis’ (EH II 325). Šā vārda cilme Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā netiek skaidrota, taču B. Laumane to saista ar ig. *puńg* ‘apaļums, bumbulis’.

Vietvārdos (īpaši Dundagā) plaši lietots arī apelaīvs *nīte* (*nīt*), kas ir aizguvums no somugru valodām (sal. ig. *niit*, *niidu* ‘pļauja, pļava’, arī līb. *nīt*, *nītāD* ‘pļava’ (Kettunen 1939, 250)), piemēram, *Klapšnīt* pļ Dundagā, 1965, 1979, *Lebnīt* pļ Dundagā, 1965. Latviešu toponīmijā šis nomenklatūras vārds vairs nav produktīvs, un, zaudējot nozīmi, tas saliktos vietvārdos veic afiksoīda funkciju.

Par somugrismu, respektīvi, aizguvumu no lībiešu valodas, jāuzskata apelaīvs *selga*, kas atbilst līb. *sāлга* ‘mugura; atklāta jūra’, ig. *selg*, somu *selkä* (t. p.). (ME III 816). B. Laumane uzskata, ka vārda izplatība latviešu izloksnēs liecina, ka «aizguvums pārņemts no Vidzemes un Daugavas lībiešiem» (Laumane 1996, 187).

No somugru valodām vairākos Latvijas novados (īpaši Vidzemē) aizgūts arī la. *lānis*, *lāns*, arī *lēna* (sal. ig. *lāZ'*, ģen. *lāne*, līb. *lōņtš*, *lāņtš*, dsk. *lōndāD*, *lāndāD* ‘pirmatnējais mežs, džungļi’ (Kettunen 1938, 205) ‘ar mežu apaugusi zemiene, tukšaine’ (Boiko 1990, 57)). Latviešu valodā tas ienācis ar divējādām nozīmēm: Vidzemes sēliskajās izloksnēs, kā arī Lejasciemā un Varakļānos izplatījusies senāka vārda nozīme ‘zema vieta’

un attiecīgi nozīmes pārnesumi ‘mitra pļava’ (Boiko 1990, 71–72, ME II 439), savukārt ziemeļrietumu Vidzemē izveidojusies nozīme ‘liels, biezs mežs (ar mitru augsni)’ (Boiko 1990, 72, ME II 439, EH II 727). K. Boiko uzskata, ka pēdējā – jaunākā nozīme ir veidojusies pašā lībiešu valodā, nevis ienākusi tajā vēlāk (Boiko 1990, 72).

Ģeogrāfiskajam apelatīvam *jūom*, kam latviešu valodā atbilst nomenklatūras vārdi *juoma* un *juoms*, lībiešu valodā reģistrēta tikai viena nozīme ‘dziļums jūrā starp smilšu sēkļiem’ (Kettunen 1938, 96), kam atbilstmes Igaunijā rodamas Sāmsalā un ap Pērnavu (Boiko 1990, 60), taču latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā tas ir polisēmisks – Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā fiksētas vismaz sešas nozīmes nianse ‘1. dziļa vieta starp diviem sēkļiem, 2. purvainā zemiene, kas iet paralēli jūras krastam un ir atdalīta no tā ar smilšainu paaugstinājumu, kas apaudzis ar mežu ME II 126, 3. jūras līcis ME II 127, 5. neliela pļava starp laukiem ME II 127, 5. neliela grava ME II 127, 6. dziļa, staigņa vieta ūdenī EH I 570’. Kā uzskata B. Laumane, daudznazīmība izveidojusies ar semantiskajiem pārnesumiem no pamatnozīmes (Laumane 1996, 128–129, 171, 190). K. Karulis apelatīva *juoma* nozīmi ‘ieplaka starp kāpām’ saista ar kr. *яма* ‘bedre’, taču B. Laumane uzskata, ka tā latviešu valodā veidojusies patstāvīgi (Laumane 1996, 204).

Par somugrismu K. Boiko uzskata arī Ziemeļkurzemē, Džūkstē, Ķoņos un Lodē sastopamo ģeogrāfisko apelatīvu *kolka* ‘dziļums ūdenī; smilšains rags’, kura atbilstmēm somugru valodās ir dažādas nozīmes ig. *kolgas* (dial. *kolk*, līb. *kùqlķka*), somu *kolikka* ‘līkums, stūris’, igauņu izloksnēs arī ‘mitra pļava starp mežiem vai upes līcī; lauks starp mežiem un pļavām u. c.’ (Boiko 1990, 67). B. Laumane to uzskata par aizguvumu no vlv. *kolk*, *kulk* ‘dzelve’ (Laumane 1996, 193). Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā šķirtas homonīmu nozīmes un cilme: *kolka* ar nozīmi ‘smilšains paaugstinājums jūrā’ saistīts ar līb. *kolk* ‘līkums, stūris’, savukārt šīs leksēmas nozīme ‘liela bedre uz ceļa’ atvedināta uz vlv. *kulk* ME II 254. Šķiet, ka hidronīmos, kuros tas arī latviešu toponīmijā visbiežāk sastopams, leksēma *kolka* būtu jāsaista vairāk ar lībiešu valodu, nevis aizguvumu no viduslejasvācu leksikas.

Kā fiziogēogrāfisks apelatīvs Kurzemē lietots arī aizguvums no lībiešu valodas *voja* (līb. *vojà* ‘ar ūdeni pildīts pazeminājums, dīķis; izžuvusi ieleja, kas pavasarī pildīta ar ūdeni’ (Kettunen 1938, 503) vai arī jaunāks aizguvums no igauņu valodas līb. *ojà* ‘dīķis, avots, dabisks (arī rakts) grāvis (Boiko 1990, 74–75)). Latviešu toponīmijā tas parasti lietots ar nozīmi ‘kāpu lejas atzarojums’ (Laumane 1996, 132) vai daudzskaitlī *vojas* ‘kalni un lejas’ (piemēram, *Ušu vojas* ka, le Dundagā, 1986).

No igauņu valodas aizgūta leksēma **abads** (ig. *abadus* ‘pļava’, *mereabadus* ‘jūras pļava, t. i., pļava jūras krastā’ Boiko 1990, 57) – lai gan Mīlenbaha–Endzelīna vārdnīcā tā nav minēta, latviešu vietvārdos palaikam (īpaši Latvijas ziemeļaustrumos) ir sastopama.

Vairāki somugru ģeogrāfiskie apelaīvi kļuvuši par dažos areālos produktīviem topoformantiem. Tā ig. *jārv*, līb. *jōra* ‘ezers’ sastopami vietvārdu izskaņās *-ieris*, ig. *kūla*, līb. *kilā* ‘ciems’ ir atrodams dažu apdzīvotu vietu nosaukumos *Matkule*, *Patkule*, *Ikšķile* (Дамбе 1970, 133, skat. arī promocijas darba 3.3. nodaļu).

3.2. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU AREĀLĀS ĪPATNĪBAS

Dažādu vēsturisku notikumu, pārrobežu ietekmes, cilšu, tautu sakaru un valodas (dialektu) attīstības rezultātā arī ģeogrāfiskās nomenklatūras leksika dažādos Latvijas areālos atšķiras – ir leksēmas, kuras lieto tikai noteiktos apgabalos (piemēram, no somugriem aizgūto leksēmu *sadums* pazīst tikai piekrastes reģionā, apdzīvotas vietas slāvisko nosaukumu *palata* lieto tikai Gulbenes novadā), ir apelaīvi, kuriem dažādos areālos atšķiras nozīme (piemēram, *virpulis* ‘atvars’ kursiskajā vidē sastopams ar nozīmi ‘paaugstināta akmeņaina vieta’), un ir katram reģionam specifiski ģeogrāfisko nomenklatūras vārdu darināšanas paņēmieni (piemēram, nomenklatūras vārdi ar piedēkli *-ej-* ierastā *-āj-* vietā radušies tāmnieku izloksnēs Ziemeļkurzemē neuzsvērto zilbju saīsināšanās rezultātā no *-ej-* (Dambe 1973, 108)).

Šajā nodaļā aplūkoti ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, kuri nozīmes, morfoloģiskās vai fonētiskās uzbūves ziņā atšķiras no visā Latvijā un literārajā valodā sastopamajiem apelaīviem, lielākoties nepievēršot uzmanību vispārzināmām dialektu un izlokšņu atšķirībām (palaikam, īpaši, ja nav zināma vietvārda lokalizācija, tās var palīdzēt leksēmas areālās izplatības noteikšanā – tā, piemēram, anaptikse vai tās pēdas ļauj secināt par zemgalisko areālu, tautosillabisko *r* savienojumu pagarinājumi liecina par kursisko areālu, īso galazilbju patskaņu zudumi – par lībisko vidi). Apakšnodaļās mēģināts iezīmēt katras ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu grupas un to formantu areālās izplatības tendences, nosakot izplatītāko fiziogēogrāfisko leksēmu aptuvenas izoglosas starp četriem Latvijas novadiem: Kurzemi, Zemgali, Latgali un Vidzemi.

Visā Latvijā vietvārdos sastopama tikai aptuveni piektā daļa visu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu – lielākā daļa apelaīvu sastopama tikai atsevišķos reģionos (parasti kādā izlokšņu grupu areālā). Tā kā ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi ir arī valodas

apelatīviskās leksikas daļa, atsevišķu ģeogrāfisko leksēmu un to izlokšņu formu areālās izplatības robežas citu apvidvārdu vidū jau noteiktas – skat., piemēram, leksēmas ar nozīmi ‘pāpuve’ Latviešu valodas dialektu atlanta Leksikas daļā (LVDAL 62. karte), leksēmas ar nozīmi ‘līdums’, ‘apdzīvota vieta’ A. Stafeckas rakstos (Stafecka 2010, 2011) un leksēmu *bedre*, *caurums* izlokšņu formu izoglosas – Latviešu valodas dialektu atlanta Fonētikas daļā (LVDAF 106. karte). Dažu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu izplatību vietvārdos pētījusi Anta Trumpa, Ojārs Bušs (Bušs 1997, Trumpa OL4, Trumpa 2013), konkrēta areāla – lielākoties Kurzemes un jūras piekrastes ģeogrāfisko apelatīvu kopumu – Dzintra Hirša, Benita Laumane, Kersti Boiko (Hirša 1986, 1987a, 1990, Laumane 1987b, 1987c, 2004 u. c., Boiko 1990, 1992).

Latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus areālās izplatības aspektā var iedalīt divās grupās (daži onomasti šo iedalījumu veido trijās grupās (skat., piemēram, Бондарук 1981, 128–130), taču kādas leksikas grupas areālā iedalījumā būtu pirmām kārtām jānošķir visā teritorijā lietotie vārdi no areālismiem):

- 1) vārdi, kuri ir izplatīti un kuru nozīmi pazīst visā Latvijas teritorijā, – tie parasti ir hiperonīmi, kas kopīgi literārajai valodai un dialektiem (*kalns*, *plava*, *mežs*, *upe*, *ezers*, *dīķis*, *lauks*),
- 2) vārdi, kuri izplatīti noteiktā reģionā, jeb areālismiem. Vairākumā gadījumu leksēmas, kuras lieto mazākā areālā, citās teritorijās pat nepazīst – kā saliktu vietvārdu otros komponentus tos toponīmos nelieto. Tādi ir lielākā daļa kursismu, somugrismu un slāvismu. Palaikam tie ārpus sava areāla parādās onomastiskajās leksēmās, taču tikai pēc leksēmas kā ģeogrāfiskā nomenklatūras vārda funkcijām konkrētā teritorijā var spriest par leksēmas areālo izplatību. Šīs grupas vārdus, kas vai nu aizgūti no citām valodām, vai saglabājušies no izlokšņu formām, var iedalīt divās apakšgrupās:
  - a. ģeogrāfiskie apelatīvi, kas toponīmijā turpina pastāvēt līdzās pirmās grupas apelatīviem un tiek lietoti kā sinonīmi (krievu onomastikā tos raksturo kā terminus, kas ienākuši literārajā valodā no dialektiem un sastopami dažās (ne visās) izloksnēs (Бондарук 1981, 129));
  - b. ģeogrāfiskie apelatīvi, kas ir vienīgie ģeogrāfiskās reālijas apzīmētāji reģionā – tie ir ar ierobežotu izplatību un sastopami tikai dialektos.

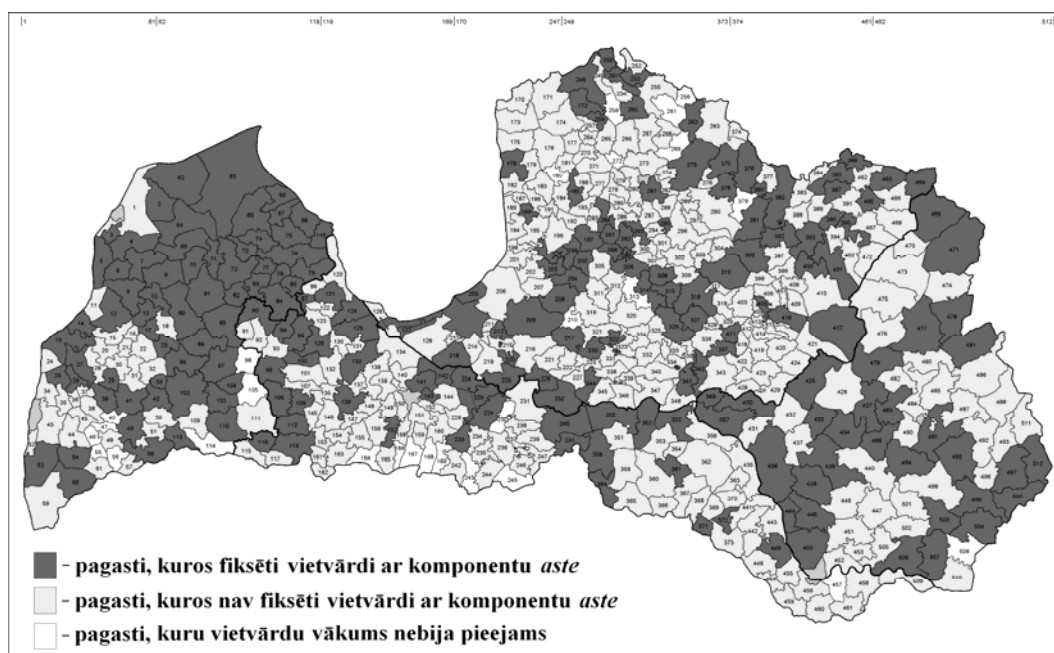
Tā kā nomenklatūras vārdu izplatība pagastos noteikta tikai pēc vietvārdiem, areālismu skaits reizēm var būtiski atšķirties no dialektoloģijas datiem. Nereti nomenklatūras vārda izoglosu vietvārdos nosaka nevis lingvistiski, bet ekstralingvistiski

faktori – kāds nomenklatūras vārds var nebūt fiksēts dažos areālos tikai tāpēc, ka tajos nav šādas reālijas (piemēram, leksēmas *jūra* un ar to veidoto salikto nosaukumu lietojums pamatnozīmē sastopams tikai gar Latvijas jūras piekrasti valsts ziemeļos, saliktā nomenklatūras vārda *ezerkalns* lietojuma biežuma pārsvaru Latgales un Vidzemes augstienes vietvārdos acīmredzot nosaka reģionu fizioģeogrāfiskās īpatnības – ezeru īpatsvars, vārda *līdums* reto izmantojumu Zemgales vietvārdos – tas, ka tur līdumu līšana nav bijusi aktuāla, savukārt salikto apelaīvu *grantsbedre*, *grantskalns* lietojuma biežumu Vidzemē – zemes ģeoloģiskās īpašības). Ziņas par kāda ģeogrāfiskā apelaīva izplatību toponīmijā var būt arī nepilnīgas nevienmērīgā vietvārdu vākuma dēļ.

Dažos gadījumos precīza ģeogrāfiskā nomenklatūras vārda izplatība un lietojuma biežums grūti nosakāms homonīmijas dēļ. Tā toponīmiskā leksēma *aste*, kas visvairāk izplatīta Kurzemē, īpaši dziļajās lībiskā dialekta izloksnēs, bet pārējā Latvijas daļā fiksēta samērā sporādiski (skat. 9. attēlu), vedina domāt, ka varbūt šis vietvārdu komponents latviešu valodā vismaz daļēji nostiprinājies somugru valodu ietekmē. Arī V. Kiparskis un B. Laumane konstatējuši, ka daļa šķietamo salikteņu ar *-ast-* radušies, atveidojot Baltijas jūras somu valodu substantīvu daudzskaitļa ģenitīva izskaņu *-a(i)ste* vai atvasinājumus ar Baltijas jūras somu valodu piedēkli *-st-* (piemēram, *Ātraste*, *Mudraste*, *Līgaste*) (Laumane 1987, 162). Iespējams, ka arī vēl citos gadījumos šī svešādā, somugriskā vārda daļa savulaik aizstāta ar latvisku ekvivalentu.

9. attēls. Toponīmiskās leksēmas *aste* izplatība Latvijas pagastos

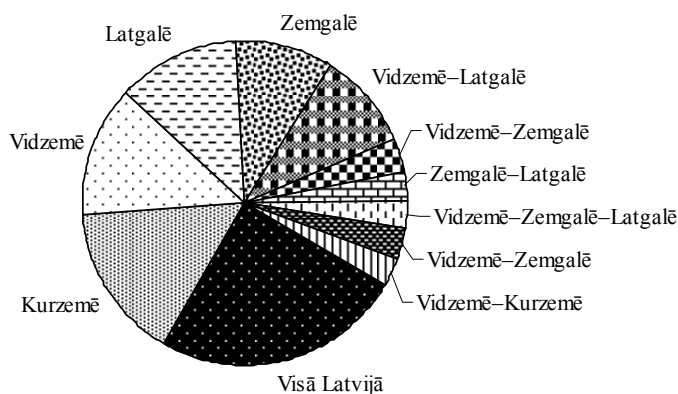

3.2.1. Reljefa nomenklatūras vārdu areālās īpatnības

Latviešu toponīmijā visos areālos regulāri sastopama vien aptuveni piektā daļa reljefa apelaatīvu (piemēram, *kalns, bedre, duobe, sala, leja, grava, kaudze, mugura* u. c.) – pārējie raksturīgi atsevišķiem novadiem vai novadu kopām.

No reljefa apelaatīviem, kas minēti vārdnīcās, kā nomenklatūras vārdi areālos vispār nav sastopami lielākoties neliela paaugstinājuma vai nelīdzena reljefa leksēmas (piemēram, *cimbulis, grubulis, gudzulms, gumba* u. c.), kā arī daži ar neproduktīviem vārddarināšanas līdzekļiem darināti apzīmējumi, ja valodā ir kāds atbilstošs paralēlnosaukums (piemēram, *piegāzne* (bet ir *piegāze*), *atkalne* (bet ir *nuokalne*) u. c.). Vietvārdos palaiķam nav atspoguļotas arī daudznazīmīgu vārdu paaugstināta vai pazemināta reljefa nozīmes (piemēram, ir daudz toponīmu ar komponentu *rūsa*, bet visos, šķiet, tas lietots nokrāsas nozīmē (*rūsa* I ME III 572), nevis ar Kurzemē fiksēto nozīmi ‘bedre’ (Laumane 1996, 217) vai ‘kaudze; kartupeļbedre’ (*rūsa* II) ME III 572)).

10. attēls. Reljefa apelaatīvu izoglosas

Starp reģioniem visatšķirīgākā ģeogrāfiskā nomenklatūra ir Kurzemē – tai raksturīgas aptuveni 30 specifiskas leksēmas, kas nav sastopamas citos novados, turklāt lielākā daļa reljefa nomenklatūras vārdu, kas sastopami Latvijā, veido Vidzemes–Latgales, retāk Vidzemes–Zemgales–Latgales izoglosas, un tas nozīmē, ka Kurzemē vietvārdos bieži vien pat neizmanto kopvalodā sastopamos normētos paralēlnosaukumus (tā, piemēram, Kurzemē praktiski nav vietvārdu ar apelaatīvu *pakalns, paugurs*). Daži nomenklatūras vārdi gan veido Kurzemes–Ziemeļvidzemes izoglosu, kas varētu norādīt uz iespējamu somugru ietekmi (piemēram, *rennis, rava, kangars*).

No paaugstināta reljefa apelatīviem visā Latvijā lieto vārdu *kalns*, taču ir areāli, kur tā apzīmēšanai izmanto arī citus nomenklatūras vārdus. No kuršu valodas latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ienācis un Lejaskurzemē bieži sastopams kalna apzīmējums *kalva*, Vidzemes vidienē sporādiski lietots apelatīvs *paugurs*, Ziemeļkurzemē – no lībiešiem aizgūtais vārds *kangars*. Arī starp nelielu paaugstinājumu apzīmējumiem ir tādi, kas lietoti lielākoties šaurā reģionā, – tāds ir ģeogrāfiskās nomenklatūras vārds *cērpa* kursiskajā areālā, *krūts* – Latgalē, *punga* – Kurzemē.

Aplūkojot katram reģionam raksturīgās reljefa nomenklatūras vārdu grupas, redzams, ka Kurzemē to kopumu veido lielākoties kursismi (*cērps*, *cērpiens*, *cērpja*, *danga*, *krants* u. c.) un somugriskas cilmes nomenklatūras vārdi (*viga*, *voja*, *kangars* u. c.), kas nereti iesniedzas arī Zemgalē; Latgalē – slāviskas cilmes areālisti (*jama*, *abrivs*, *sopka* u. c.), Ziemeļvidzemē – somugru nomenklatūras vārdu adaptējumi (*pada*, *kupica* (?) u. c.). Taču nav zināms, kāpēc, piemēram, mantotais *grebe*, *grebis*, vāciskais *kante*, slāviskais *kruts* lokalizēts tieši Kurzemē, virkne mantoto apelatīvu atrodama tikai Latgalē (*kuls*, *krūts*, *piegāza*, *ieplaka* u. c.) vai Vidzemē (*cinata*, *zemiene*, *pārkalne*, *kalnājs*, *skausta* u. c.), vai Zemgalē (*aiza*, *lāma*, *grauza* u. c.).

3.2.2. Vides nomenklatūras vārdu areālās īpatnības

Vissadrumstalotākā areālā izplatība vērojama vides apelatīvu grupā. No vides nomenklatūras vārdiem latviešu toponīmijā sastopami lielākoties visi vārdnīcās minētie ģeogrāfiskie apelatīvi – dažos gadījumos vietvārdos nav atrasta kāda specifiska vārdforma, toties ir vairāki citi tā paša motivētā vārda atvasinājumi vai atvasinājumu nozīmes (tā, piemēram, no leksēmām ar nozīmi ‘vieta, kur aug alkšņi’ vietvārdos nav iekļauti nomenklatūras vārdi *alksneniņš* (EH I 68), turpretim ar šādu nozīmi lietots vārds *alksnene*). Vides apelatīvu grupa līdz šim apzināto ģeogrāfisko nomenklatūru paplašina visvairāk, jo kā regulāri komponenti vietvārdos konstatēti vairāki vārdi, kas vai nu nav iekļauti vārdnīcās, vai fiksēti bez topogrāfiskās nozīmes.

Daudzās ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu formas un leksēmas liecina, ka vismaz agrāk katrā areālā bijuši specifiski vides apelatīvi, no kuriem visā Latvijas teritorijā iesakņojušies tikai daži. Tā mūsdienās toponīmos trešais visbiežāk sastopamais nomenklatūras vārds *mežs* agrāk, iespējams, nebija pazīstams visā Latvijas teritorijā. K. Karulis, pamatojoties uz vārdu cilmi un areālo izplatību vietvārdos, secina, ka «vārds

gārša senatnē laikam apzīmēja vispār (lielu) mežu un bija galvenokārt letgaļu vārds (vietvārdi ar to galvenokārt Vidzemes austrumdaļā un Latgalē), bet *mežs* galvenokārt zemgaļu un *dzira* (*dziņa*) kuršu vārds» (Karulis I 292). Dz. Hirša uzskata, ka *dziras* vārds tomēr bijis pazīstams arī daļai zemgaļu. Mūsdienās visā Latvijā lieto vārdu *mežs*, turpretim pārējie palikuši senā izplatības areāla robežās.

Vides apelaatīvi ir vienīgā nomenklatūras vārdu grupa, kur areālās īpatnības ietekmējušas arī hiperonīmu izplatību. No šīs grupas apakšgrupu hiperonīmiem visā Latvijā izplatīti tikai vārdi mežu un krūmāju nosaukšanai *mežs*, *krūmājs*, bet purvāju un bezmežu platību respektīvi lauku apzīmējumu virsjēdzieni ir areālisti. Pļavu nomenklatūrā izteiktu, tikai ierobežotos areālos lietotu leksēmu gandrīz nav (izņemot Kurzemē nereti lietoto fiziogēogrāfisko apelaatīvu *nīte*) – atšķirības reģionos radušās galvenokārt dažādu motivētājuvārdu – parasti fitoleksēmu – ietekmē. Pļavu, zemu vietu, upes līču nosaukumos Kurzemē un vietām arī Zemgalē lieto leksēmu *lanka*, ko gandrīz nepazīst Vidzemē.

Būtiska atšķirība dažādos areālos ir purvu nomenklatūras vārdu lietojumā (skat. karti 2. pielikumā). To leksiskās un fonētiskās atšķirības skar ne tikai dažādu purva tipu apzīmējumus, bet arī hiperonīmu *purvs*, kura dialektos lietotie varianti visi nostiprinājušies arī literārajā ģeogrāfiskajā nomenklatūrā, tāpēc šīs ģeogrāfiskā objekta kategorijas apzīmēšanai ir vairākas leksēmas. Visā Latvijā izplatīts pamatvariants *purvs* – sporādiski tas sastopams arī Latgalē un Latvijas austrumu pierobežā (šie nedaudzie gadījumi var būt arī pierakstītāja vēlme toponīma apelaatīvu atveidot literārajā valodā). Variants *puors* fiksēta galvenokārt Kurzemes rietumu piekrastē un Latgales un Zemgales dienvidos. Leksēmas variants *pūrs* raksturīga gandrīz tikai Latgales un Latvijas austrumu pierobežā. Daži nosaukumi ar šo variantu Rietumlatvijā var būt patiesībā saistīti ar purva apzīmējumam homonīmisko Kurzemē pazīstamo sugasvārdu *pūri* ‘ziemas kvieši, kvieši’ (ME III 449), kam pamatā ide. **pūro-* ar nozīmi ‘grauds’ (ME III 449, Фасмер III 419). Apelaatīvs *purs* sastopams galvenokārt Ziemeļkurzemē un Ziemeļlatvijas reģionos. Kā uzskata M. Rudzīte un V. Dambe, šādas atšķirības patiešām radušās dialektu ietekmē (Rudzīte 1960, 64; Dambe 1973, 19).

Purvainu vietu apzīmēšanai dažādos Latvijas areālos joprojām ir sastopami ne tikai dialektāli varianti, bet arī īpašas leksēmas. Tā, piemēram, aizauguša ezera purvaino krastu Vidzemē lielākoties sauc par *lēsu*, Kurzemē par *puopi*, Lejaskurzemē par *līkņu*, Vidzemes Centrālajā augstienē par *līkšņu*, Latgalē – par *ļūnu* (Šuško 1994, 36–37).

Tikpat liela dažādība areālā aspektā ir arī lūduma semantikas apelatīviem – atšķiras ne tikai leksēmas konkrētās ģeogrāfiskās reālijas apzīmēšanai, bet arī dažādiem reģioniem kopējo leksēmu nozīmes. Piemēram, visā Latvijā izplatītajai leksēmai *lūdums* atsevišķos novads konkretizēta semantika, kas nosauc tikai vienu vai vairākas no lūduma līšanas procesa daļām: Alūksnē, Babītē, Lielstraupē, Skaistkalnē, Vestienā un Valkā vārdu *lūdums* pazīst ar nozīmi ‘mežu vai krūmu izciršana, celmu un zaru dedzināšana’, turpretim Alojā, Annā, Bērzpilī, Bērzaunē, Dignājā, Lazdonā un Ziemeros – ar nozīmi ‘zemes uzāršana, uzplēšana’ (Stafecka 2011, 326). Dažos areālos šo darbības posmu apzīmēšanai lietotas citas leksēmas – piemēram, *rājums* Zemgales ziemeļaustrumos lietots ar nozīmi ‘meža un krūmu izciršana’, *plēsums* – Kurzemē ar nozīmi ‘uzarts neskartas zemes, vecaines vai atmatas lauks’ (par to skat. Stafecka 2011).

Savs nosaukums dažādos areālos ir kultivēta zemes gabala apzīmēšanai: Kurzemē un Zemgalē tā apzīmēšanai lieto nomenklatūras vārdu *lauks*, turpretim Vidzemē un arī Latgalē sastopama galvenokārt leksēma *tīrums*. Lai gan *tīrumu* pazīst arī Latvijas rietumos (*Tīrums* pļ Dundagā, «mazas priedes, muižas ganība», 1943; *Māltīrum* †vs Dundagā 1980), kā vietvārdu otro komponentu to tikpat kā nelieto.

Atšķirībā no citām nomenklatūras grupām, kuru apelatīvu īpatnības reģionos nosaka galvenokārt atšķirīgas leksēmas, vides apelatīvu reģionālās atšķirības nosaka lielākoties vārddarināšanas specifika vai fonoloģiskas pārmaiņas. Katram novadam ir savi nomenklatūras vārdu darināšanas paņēmieni.

Zemgales, pa daļai arī sēlisko izlokšņu, areālā ģeogrāfiskajā nomenklatūrā raksturīgs visvairāk dažādu atvasinājumu – tur daudz apelatīvu atvasināts ar izskaņām *-ene*, *-aite*, *-āns*. Izskaņu *-ene* kā zemgalisko izlokšņu īpatnību vietvārdos konstatējusi arī V. Dambe; zemgaliskajā areālā ar to darināta gandrīz puse atvasinājumu, kuri pēc nozīmes iedalāmi vietvārdos, kas norāda vai nu objekta veidu [no nomenklatūras vārdiem tāds ir *abrene*], vai tam raksturīgās īpašības [*smildzene*], tā atrašanās vietu [*līdumene*], īpašas pazīmes [*avuotene*] un vietvārdos, kas rāda, kam piederējis objekts [šī ar izskaņu *-ene* darināto vārdu nozīme sastopama tikai vietvārdos, ne nomenklatūrā] (DDI 62–65). Arī V. Rūķe-Draviņa Kauguru pagastu vietvārdos konstatējusi, ka darinājumiem ar izskaņu *-ene* sastopamības biežums pieaug virzienā no ziemeļiem uz dienvidiem (Rūķe-Draviņa 1971, 146).

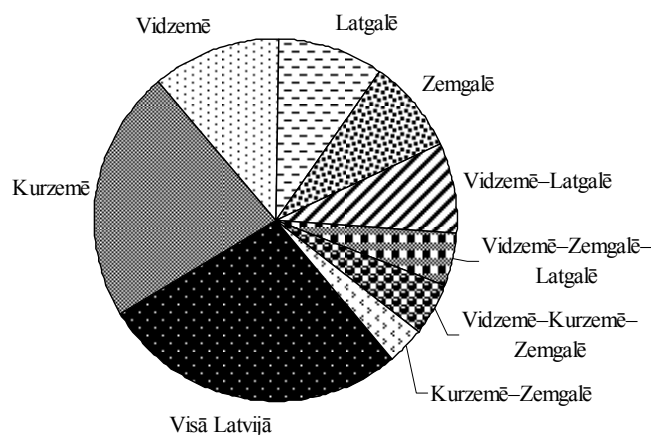
Vidzemē un Austrumlatgalē izskaņas *-ene* nozīmei analogisku semantiku izsaka ar izskaņām *-ājs*, *-nīca* (piemēram, *akmenājs*, *akmenīca*, *atālnīca*, *ašķenīca*).

Gandrīz tikai Kurzemē sastopami ģeogrāfiskie apelaīvi, kas darināti ar piedēkli *-ien-* ar nozīmi ‘vieta, kur kas atrodas vairumā’ (piemēram, *apsiens*, *avuotiens*, *bērziens*, *cērpiens*, *ieviens*, *kārkliens*, *priediens*, *purviens*). Iespējams, tas norāda uz kuršu vai lietuviešu valodas ietekmi. To konstatējusi arī B. Laumane: «Substantīvu darināšana ar piedēkli *-ien-* (pr.*-ein-*) no īpašības vārdiem un lietvārdiem vietas apzīmēšanai, kur kas atrodas vairumā, ir kopīga kuršu – (sēļu, lietuviešu) – prūšu valodas derivātu izoglosa» (Laumane 1987a, 141; sk. arī Laumane 1989). Lai gan vietvārdos atvasinājumi ar piedēkli *-ien-* sastopami arī citur Latvijā (īpaši Vidzemē un Latgalē antroponīmiskas cilmes pļavu nosaukumos), ģeogrāfiskās nomenklatūras derivāti ar izskaņu *-iens* tur sastopami sporādiski, turklāt tie apzīmē gandrīz tikai citas kategorijas objektus (piemēram, *augstiene*) un darināti lielākoties no verbiem, lai apzīmētu pabeigtu darbību (piemēram, *gāziens*, *izdedziens*, *metiens*, *rājiens*, *pagrieziens*, *plētiens*). Tikai Latgalei raksturīga izskaņa *-ava* (*dumbrava*, *duņava* u. c.), lai gan vietvārdos izskaņa *-ava* sastopama arī Kurzemē.

3.2.3. Daļas, izvietojuma un formas nomenklatūras vārdu areālās īpatnības

No formas apelaīviem visā Latvijā kā vietvārdu otrie komponenti sastopami galvenokārt tie nomenklatūras vārdi, kurus var attiecināt uz jebkuru objektu vai tā daļu (*aste*, *gabals*, *daļa*, *līkums*, *mala*, *ruobeža*, *vieta*, *vidus* u. c.), vislielākās atšķirības vērojamas ceļu nosaukumu izplatībā. Tāpat kā reljefa apelaīvu grupā, visvairāk specifisku reāliju nosaukumu ir Kurzemē, kam pretstatā Vidzemes–Zemgales–Latgales un Vidzemes–Latgales izoglosas, un Latgale, kam pretstatā Kurzemes–Zemgales un Vidzemes–Kurzemes–Zemgales izoglosas (skat. 11. attēlu).

11. attēls. Daļas, izvietojuma un formas nomenklatūras vārdu izoglosas

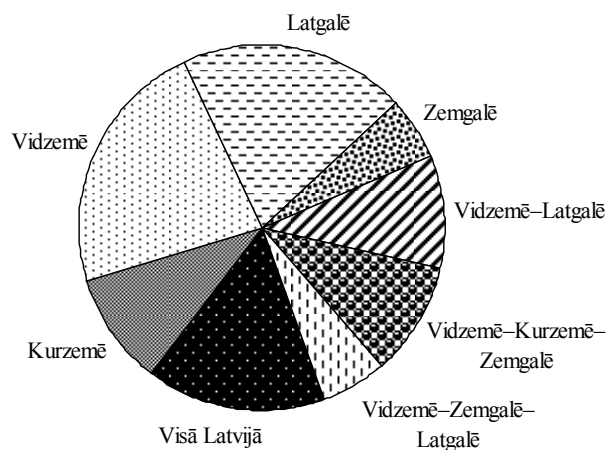
Tāpat kā vides apelatīviem, arī šīs grupas nomenklatūras vārdu atšķirības daļēji nosaka vārddarināšanas specifika. Šai grupai raksturīgie prefiksālie atvasinājumi (ar priedēkli *aiz-*, *pie-*) tiek lietoti galvenokārt Latvijas austrumdaļas toponīmijā. Lai gan šādu toponīmisko modeli pazīst arī citur Latvijā (piemēram, *Piekranta* zv Rucavā (Laumane 1996, 117)), kā ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi tie Kurzemē un Zemgalē nav nostiprinājušies.

Vērojamas atšķirības arī leksiskajā aspektā: Kurzemes nomenklatūra šajā grupā ir lielākoties kursismi (*lincis*, *lunka*, u. c.), somugrismi (*ļipa*, *randa*), Vidzemē vēl saglabājušies seni mantoti vārdi (*maula*, *kukse* u. c.); Latgalē izplatīta leksēma *šņuore*, un tur reti sastopami salikti nomenklatūras vārdi; tikai Zemgalē sastopams ceļa apelatīvs *gaņģis* – citviet ar metonīmisku pārnesumu lietota tā otra nozīme ‘skreja dzirnavās’ vai tml., lielākoties Zemgalē sastopams nomenklatūras vārds *nuovads*, kas nav lietots administratīvi teritoriālas vienības apzīmēšanai, bet izsaka kāda apgabala (parasti meža) lielumu.

3.2.4. Hidrogrāfiskās nomenklatūras vārdu areālās īpatnības

Starp fiziogēogrāfiskiem apelatīviem hidrogrāfiskās nomenklatūras vārdu grupa ir vienīgā, kurā visvairāk areālismu sastopams nevis Kurzemē, bet Latgalē, kam pretstatā Vidzemes–Zemgales–Latgales izoglosas, un Vidzemē (skat. 12. attēlu). Iespējams, tam pamatā ir ekstralingvistiski faktori, jo Latgalē un Vidzemē ir blīvāks hidrogrāfiskais tīkls.

12. attēls. Hidrogrāfiskās nomenklatūras vārdu izoglosas

Visā Latvijas teritorijā sastopami hiperonīmi *upe*, *ezers*, arī *avuots*, *grāvis*, *aka*, taču gandrīz nav kopīgu ūdensteču un ūdenstilpju daļu apelaīvu – visos novados fiksēts tikai dziļuma apzīmējums *dzelme*. Latviešu toponīmijā kā vietvārdu otrie komponenti nav sastopami virkne vārdnīcās minētu apelaīvu (galvenokārt dažādu ūdensvietu un nelielu hidrogrāfisku objektu apzīmējumi) – *dzedrums*, *caurupe*, *dziemulis*, *dzīle*, *grīzeknis*, *lasmenis*, *lataka*, *murga*, *plunca*, *plūna*, *sēce*, *sēķis*, *steģere*, *vērpete* u. c., taču Vidzemes vietvārdi joprojām glabā vairākus senus mantotus hidrogrāfiskās nomenklatūras vārdus un somugrismus (*duoms*, *dzīsla*, *gāte*, *mutulis*, *plēsa*). Pa daļai lībiešu valodas ietekmē Vidzemē, Zemgalē un arī Kurzemē sastopami vairāki somugriskas cilmes nomenklatūras vārdi (*urga* – Vidzemē, Zemgalē, *murdi*, *sulga* – Vidzemē, *sēdums* – Kurzemē).

Vidzemes–Kurzemes–Zemgales izoglosas veido galvenokārt salikti nomenklatūras vārdi (*dūņezers*, *dzirnavupe*, *dzirnavezers*, *melnezers* u. c.), kā arī leksēmas *dīķis*, *brasls*, *struts*, kuru vietā Latgales reģionā lieto leksēmas *prūds*, *brads*, *rūcis*. Latgalē daudz lietoti apzīmējumi linu mērcēšanai paredzēta dīķa apzīmēšanai – *mārks* un slāvisms *mačīla*, kurpretim Kurzemē tā nosaukšanai izmanto salikteni *linmārce*, *linmārks*.

Ir areāli, kurā vienas objekta kategorijas apzīmēšanai lieto un pazīst vairākas visā Latvijas teritorijā izplatītas leksēmas, taču jūtama vienas vai otras dominante – piemēram, mazāku upju nosaukumos Zemgalē un Augškurzemē īpaši bieži lieto vārdu *strauts*, bet Rīgas apkaimē – leksēmu *grāvis* (Dambe 1972a).

Nereti dažādu nomenklatūras vārdu formu nostiprināšanās reģionos saistīta ar baltu valodu dažādo attīstības ceļu, piemēram, leksēma *pelce* sastopama lielākoties Kurzemē – kursiskajās izloksnēs, turpretim Zemgalē un Dienvidkurzemē, kur zemgaliskas valodas iezīmes, vietvārdos biežāk sastopams vārds *peļķe*.

3.2.5. Artefaktu nomenklatūras vārdu areālās īpatnības

Artefaktu apelaīvi pārsvarā izplatīti visā Latvijā, atšķirības ir vien dažādu dialektāli atšķirīgu vārdformu lietojumā (piemēram, Kurzemē sastopams *stieģeļceplis*, kurpretim citur – lielākoties *ķieģeļceplis*, Latvijas austrumdaļā fiksēts nomenklatūras vārds *stancija*, kurpretim citā teritorijā – *stacija*). Artefaktu grupā lielākoties nav īpašu kādam reģionam specifisku areālismu, būtiski atšķiras vien dzirnavu nosaukumi – Kurzemē un Zemgalē tās vietvārdos dēvē par *sudmalām*, Latgalē – par *patmalēm*, *patmalām*, Vidzemē – par dzirnavām. Artefaktu nomenklatūras vārdu vienlaidu izplatību, iespējams, nosaka tas, ka

artefaktu nosaukumi galvenokārt ir vai nu seni mantoti vārdi (piemēram, *tilts*, *klēts* u. c.), vai aizguvumi (piemēram, *māja*, *ērbegis*, *pabrika* u. c.), kas valodā ienākuši līdz ar jauno reāliju valodu kontaktu rezultātā.

3.2.6. Apdzīvotu vietu un administratīvā iedalījuma nomenklatūras vārdu areālās īpatnības

Kaut arī administratīvi teritoriālā iedalījuma nosaukumu lietošanu visā valstī nosaka juridiskais regulējums, to izplatība vietvārdos nav vienmērīga. Piemēram, apelaatīvs *ciems*, kas par apdzīvotas vietas nomenklatūras vārdu apstiprināts ar likumu (skat. Administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likumu (01.01.2012) un šī likuma iepriekšējās redakcijas), latviešu toponīmijā salīdzinoši maz lietots un Latgalē un Zemgales austrumdaļā sastopams pavisam reti, kaut arī uzskatāms par senu mantotu vārdu (Топоров III 151). Varbūt šāda areālā izplatība liecina par to, ka vārds *ciems* tomēr būtu uzskatāms par senu aizguvumu no ģermāņu valodām (par to ME I 394, kas gan apšaubīts K. Karuļa etimoloģijas vārdnīcā (Karulis I 171)), jo, spriežot pēc citu nomenklatūras vārdu izplatības, ģermānismi ģeogrāfiskajā nomenklatūrā raksturīgi Kurzemei, retāk Vidzemei un vismazāk Latgalei.

Latgalē administratīvi teritoriālo vienību nosaukumos vērojama vislielākā daudzveidība – tur apdzīvotas vietas apzīmēšanai lieto vārdus *sala*, *sādža*, *ģerevņa*, *sloboda*, *miests*. Visbiežāk toponīmijā sastopama leksēma *sala*, kurpretim *sādža* (Zemgales vidienē – *sādžus*), ko J. Endzelīns uzskata par aizguvumu no lietuviešu valodas, vietvārdos atrodamā samērā reti, lai gan teicēju komentāros lietota bieži.

Ap Gulbeni un Lejasciemu sastopama leksēma *palata*, taču vietvārdos kā otrais komponents vairs nav sastopama. Te vērojams līdzīgs process kā artefaktu nomenklatūras vārdu grupā – vārds (bieži vien aizguvums) nostiprinās vietvārdos līdz ar jaunas reālijas apgūšanu (piemēram, *muiža*, *pusmuiža*), taču līdz ar reālijas izzušanu izzūd arī leksēma. Tātad šajās grupās specifisku leksēmu lietojuma svārstības ir vairāk hronoloģiskas nekā areālas.

Salīdzinot ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu areālās izplatības datus visās grupās, var konstatēt, ka pa visu Latvijas teritoriju izplatīti lielākoties tikai hiperonīmi jeb virsjēdzieni, taču vides apelaatīvu grupā izlokšņu īpatnību un valodu kontaktu ietekmē arī

starp tiem sastopami fonētiski un leksiski varianti. Specifisko reāliju nomenklatūru jeb hiponīmus dažādos reģionos raksturo:

- atšķirīgas leksēmas,
- atšķirīgi vārddarināšanas formanti,
- atšķirīgs gramatiskais lietojums,
- atšķirīga produktivitāte.

Atšķirīgas leksēmas visvairāk sastopamas Kurzemē, taču specifiski reāliju apzīmējumi vietvārdos ir arī citur: piemēram, Kurzemē un Zemgalē – pa daļai kuršu valodas ietekmē – izplatītākie atšķirīgie apelatīvi ir *kalva*, *krants*, *lanka*, *danga*, *lunka*, *sudmalas*, *tīrelis*, Kurzemē un Vidzemē – daļēji lībiešu valodas ietekmē – *kangars*, *urga*, *nīte*, *kolka*, *juoma*, kā arī *apakša*, Zemgalē – daļēji zemgalisko izlokšņu ietekmē – *liekna*, *lāma*, sēlisko izlokšņu areālā – *āre*, *pruods*, Latgalē – *sala* ‘sādža’, *patmalas*, slāvu valodu ietekmē – *abrivs*, *sopka*, Vidzemē – *cinata*, *kukse*, *maula*, *zemiene*, *pārkalne*, *kalnājs*, *skausta*.

Specifiski vārddarināšanas formanti visvairāk sastopami Zemgalē – starp tiem izplatītākie ir izskaņas *-ene* (piemēram, *avuotene*), *-aite* (piemēram, *rugaitē*), Kurzemei raksturīgas vārddarināšanas izskaņas – *-iens* (piemēram, *priediens*, *egliens*), *-ēris* (piemēram, *dumbēris*), Latgalei – *-ava* (piemēram, *dumbrava*, *kūlava*), *-ans* (piemēram, *dirvans*), Vidzemei – *-ājs* (piemēram, *ievājs*, *vītuolājs*).

Dažādos areālos vērojamas atšķirības arī ģeogrāfiskā nomenklatūras vārda gramatiskajā lietojumā – galvenokārt dzimtē vai skaitī. Tā Kurzemē un dažviet Zemgalē izplatīti vārdi *taks* ‘taka’, *līniņš* ‘stiga’, bet citur Latvijā – sieviešu dzimtes formas *taka*, *līnija*. To, iespējams, var skaidrot ar somugru valodu ietekmi. Taču praktiski nav iespējams noteikt cēloni daudzskaitļa izmantojumam vienskaitļa vietā (piemēram, Ainažos mežu un pļavu nosaukumi minēti gandrīz tikai daudzskaitlī: *Stāpmeži*, *Āpškalnmeži*, *Silbērzsmeži*, *Cērpeņmeži*, *Dreīmaņpļavas*, «nosaukta pēc uzvārda», *Graūdiņpļavas*, «nosaukta pēc uzvārda», 1968). Latgales reģions no pārējiem atšķiras ar to, ka tur praktiski neizmanto saliktus nomenklatūras vārdus.

Nereti dažādos areālos atšķiras arī ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu produktivitāte – dažos apvidos ģeogrāfiskos apelatīvus vietvārdos iekļauj retāk, citu pagastu toponīmija ir gandrīz tikai salikti vietvārdi ar precizējošu ģeogrāfisku leksēmu. Tā, piemēram, Aknīstes pagastā salīdzinoši maz izmantots nomenklatūras vārds *pļava* (tas ietverts 17 vietvārdos) – tur pļavu nosaukumi bieži ir vienkomponta atvasinājumi (piemēram, *bitenīca*, *biedrenīca*, *blakums*, *dubinīca*, *galdinīca*, *kārklaine*, *krauklinīca*, *ķikutaine*), turpretim

Alūksnes pagastā, kura teritorija ir mazāka nekā Aknīstes pagastam, apelatīvs *pļava* kā otrais komponents pievienots divreiz vairāk nosaukumos (34).

Ja šos vietvārdu datus salīdzina ar izlokšņu izglosām, var konstatēt, ka tie pārsniedz līdz šim noteiktos izlokšņu izplatības areālus (skat. 2. pielikumu) un, kā jau konstatējusi A. Trumpa, pētot ģeogrāfiskā nomenklatūras vārda *rājums* izplatību, nereti «vietvārdos tiešām ir saglabājusies tāda leksēma, kuru izlokšnē vairs aktīvi nelieto, un apstiprinās [...] doma par mikrotoponīmiem kā vēsturiskās leksikas fosilijām» (Trumpa 2013, 132).

3.3. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDU DARINĀŠANA

Lai gan ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu korpuss ir ļoti plašs, semantiski un no strukturāli morfoloģiskā aspekta daudzveidīgs, gan morfoloģiskās, gan semantiskās derivācijas modeļu skaits nav bezgalīgs – ir vērojamas vairākas ģeogrāfisko apelatīvu darināšanas veidu tendences. Nomenklatūras vārdu derivācijā izmanto galvenos vispārīgajā leksikā novēroto vārddarināšanas paņēmienus: afiksāciju, fleksāciju un saliktņveidošanu, taču būtiski atšķiras dažu formantu un paņēmienu regularitāte un produktivitāte.

Kopumā Latvijas vidē populārāko denotātu nosaukumi (kā *kalns*, *pļava*, *mežs*, *sils*, *vēris*, *birzs*, *purvs*) ir seni darinājumi vai pirmatnēji, neatvasināti vārdi. Tie tiek lietoti ļoti bieži un plašā areālā, tāpēc nereti tie vai nu kļuvuši par topoformantiem, vai daļēji zaudējuši vai mainījuši kādu nozīmes niansi, kļūstot par sava veida afiksoīdiem. Turpretim atvasinājumi jeb dažādu Latvijas videi neraksturīgāku objektu nosaukumi tiek lietoti sporādiski un nereti ierobežotā areālā, tāpēc to semantika ir šaura un noteikta – ar vienu sēmu – un bieži vien šie specifiskie nomenklatūras vārdi tiek lietoti bez diferencējošā onomastiskā komponenta un ir onimizējušies.

3.2.1. Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu morfoloģiskā derivācija

Baltu toponīmu, īpaši hidronīmu, derivācija ir plaši pētīta (Endzelīns 1934; Vanagas 1980; Balode 1985; Bilkis 2004), taču toponīmos sastopamo ģeogrāfisko apelatīvu darināšanas īpatnības līdz šim maz analizētas – dažu nomenklatūras vārdu derivācijas modeļi Lejaskurzemē aplūkoti B. Laumanes darbos (Laumane 1990, 1996 u. c.).

Indoeiropiešu (arī latviešu valodas) prefiksu un sufiksu sistēma ir ļoti plaša – tā veicina leksēmu sakņu noturīgumu un ir avots neskaitāmiem afiksālajiem variantiem arī toponīmijā. Morfoloģiski derivāti ir aptuveni ceturta daļa latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu – visbiežāk sastopama sufiksācija un prefiksācija, retāk fleksācija un salikteņveidošana.

Kopumā ģeogrāfiskās nomenklatūras derivācijas paņēmieni ir līdzīgi kā pārējā valodas apelatīvajā leksikā – tās darināšanā izmanto gan prefiksus, gan sufiksus, gan dažos gadījumos arī interfiksus un galotnes fleksiju, taču ne visi afiksi ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir produktīvi un ne visiem atvasinājumiem ir specifiska topogrāfiskā nozīme (piemēram, saliktā vietvārda *Bērzkalniņš* (ka Baldonē, 1965) otrā komponenta atvasinājumam, visticamāk, ir pamazinājuma vai stilistiska nokrāsa, kas būtiski nemaina motivētā vārda nozīmi, taču citā šā paša pagasta vietvārdā *Zariņkalniens* (ka, +pļ, 1965) otrā komponenta formants maina vārda nozīmi: ‘kalns’ > ‘kalnains apvidus’).

Toponīmiskā strukturāli gramatiskajai klasifikācijā un topoformantu nošķiršanā parasti izmanto poļu valodnieka Staņislava Rosponda izveidoto sistēmu, pēc kuras toponīmus iedala trijās grupās: 1) primāri nosaukumi (kas no strukturāli morfoloģiskā viedokļa var būt arī atvasināti vārdi), 2) sekundāri nosaukumi, 3) salikti nosaukumi (Rospond 1957, 235, Vanagas 1970, Balode 1985, Laumane 1996), taču ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu analīzē to nevar izmantot, jo, būdami robežleksika starp toponīmiem un apelatīvo leksiku, tie var būt darināti gan toponimizācijas procesā ar topoformantiem pēc vietvārdu derivācijas modeļiem, gan vispārīgās (dialektālās) leksikas attīstības gaitā pēc vispārīgajiem derivācijas modeļiem. Līdz ar to būtu jāšķir vien **ekspresīvie afiksi**, ar kuriem atvasina jau esošus, iespējams, jau atvasinātus nomenklatūras vārdus un kuri nepiešķir vārdam specifisku topogrāfisku nozīmi (piemēram, *kaln-iņ-š*), un **nomenklatūras vārdu formanti** (piemēram, *kal-n-s*, *kaln-ien-s*).

3.2.1.1. Prefiksācija

Prefiksācija jeb piedēkļa pievienošana vārda saknei sastopama retāk nekā sufiksācija – ar piedēkļiem darināti 114 nomenklatūras vārdi. Prefiksācijā visbiežāk izmantoti piedēkļi, kuru nozīmē iekļauta topogrāfiska sēma jeb piedēkļi ar vietas nozīmi (*aiz-*, *pie-*, *pa-* utt.). Ar piedēkli atvasināti ģeogrāfiskie apelatīvi bieži var piesaistīt papildu afiksus.

Latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu derivācijā izmantoti šādi priedēkļi (izmantošanas biežuma secībā): *aiz-*, *pa-*, *ap-*, *pie-*, *ie-*, *at-*, *nuo-*, *iz-*, *pār-*, *uz-* – tātad tikai tādi, kuri lietojami vai kurus var lietot vietas nozīmē. Vienīgais atvasinājums ar priedēkli *sa-* (*sazmauga*) ir Jura Alunāna darinājums (Laumane 1996, 190), tāpēc šajā derivātu uzskaitījumā nav iekļauts.

Visproduktīvākais priedēklis latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu darināšanā ir prefikss ar vietas nozīmi *aiz-*, kas nominālsalikteņos radies no prepozīcijas *aiz* savienojuma ar atkarīgo locījumu (Endzelīns 1938, 149). Ģeogrāfiskajā nomenklatūrā sastopami 35 šādi atvasinājumi – galvenokārt novietojuma apelatīvos, kas darināti no prepozīcijas un substantīva, lai norādītu uz teritoriju *aiz* kāda objekta: *aizbale*, *aizezere*, *aizgrāve*, *aizmāja*, *aizmežs*, *aizpurve*, *aiztilte*, *aizupe* utt. Arī lielākā daļa šādi darinātu toponīmu tomēr uzskatāmi par ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem, kaut arī ir tikai onomastiskās leksēmas sastāvā un sastopami tikai dažos variantos, jo pirmā un galvenā ar šo prepozīciju veidoto nominālvārdu nozīme ‘vieta *aiz* objekta’ (ME I 16) pēc būtības ir topogrāfiska. Tāpēc arī, piemēram, pļavas nosaukums *Aizrūcis* < *aiz* + *rūcis* ‘strauts’ Ciblā (1976) uzskatāma par vietvārdu, kas darināts no ģeogrāfiskās nomenklatūras vārda. Tikai daži citu grupu nomenklatūras vārdi darināti ar *aiz-*, kam citāda nozīme, – tie ir verbālnomenu atvasinājumi mežu nosaukumu (*aizcirtums*, *aizmetiens*) un hidrogrāfisku apelatīvu grupā (*aizdambējums*, *aizspruostuojums*).

Otrs produktīvākais priedēklis ir *pa-*, kam Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcā arī dota vietas nozīme ‘zem, virs, caur’ (ME III 1–3). Šis priedēklis nominālatvasinājumos ļoti bieži sastopams arī ārpus ģeogrāfiskās nomenklatūras (Endzelīns 1922, 515; 1938, 470) un sākumā apzīmējusi kādu prepozicionālā atvasinājuma motivētārvārdā nosauktā objekta paveidu, aizstājēju (Endzelīns 1945, 155). Šādai sākotnējai konstrukcijas nozīmei varētu atbilst leksēma *pakalns*, *pakalnis*, varbūt arī *pagāze* ‘nogāze’ < *gāza* ‘nogāze, slīpums’, taču daudz biežāk sastopama nozīme ‘apakš, pie’, kas minēta arī vārdnīcā: *pakrauja* ‘kraujas nogāze, vieta zem kraujas’ < *krauja*, *pabaņķis* ‘vieta, kur sēklis pāriet dziļumā’ < *baņķis* ‘sēklis’, *pabirze* – sal. lei. *pabirže* ‘vieta pie birzes’, *paeža* ‘vieta leļpus lauka malai’ < *eža*. Pēdējam piemēram ir arī tālāks atvasinājums *paežmala*, kur sasaistās priedēkļa, leksēmas un salikteņa nozīme ‘telpa lauka malas malas malā’, kuru izteikt tikai ar leksiskām vienībām būtu grūti un sarežģīti un kura pierāda atvasinājumu nozīmi vārdu darināšanā.

Kopumā prefikss *pa-* sastopams 28 atvasinātos nomenklatūras vārdos. Dažos atvasinājumos redzama arī priedēkļa pabeigtības nozīme, kas sastopama salikumos ar verbiem (Endzelīns 1945, 242, Mllvg I 358): *pagrieziens, paaugstinājums*.

Trešais produktīvākais priedēklis nomenklatūras vārdu darināšanā ir *ap-* – ar to darināti 19 apelaīvi. Arī tie radušies no prepozīcijas savienojuma ar locījuma formu, un arī šai prepozīcijai pirmām kārtām ir vietas nozīme – ‘apkārt’ (Endzelīns 1945, 234, Mllvg I 348), kura joprojām jūtama denominālos derivātos, kas radušies no postnominālām atributīvām konstrukcijām (*apdārzs, apkalnis* < *dārzs, kalns ap kādu teritoriju*). Taču starp atvasinājumiem ar šo priedēkli lielākoties ir tādi, kas darināti no darbības vārdiem, kuros izteikta ne tikai vietas nozīme (piemēram, *apteka, aplauks* Kurzemē līdz ar *apluoks* < *apluocīt* ME I 103), bet arī citas priedēkļa *ap-* semantiskās nianšes: darbības pabeigtība, pilnīgums (Mllvg I 348) – piemēram, *apara, appludinājums, apcirknis* – un darbības ierobežojumu (Mllvg I 348) – piemēram, *apdega*. Ziemeļvidzemē šim priedēklim konstatētā nozīme ‘apakš’ (VIV I 62), kas palaikam sastopama vietvārdos, ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdos nav sastopama.

Pārējie priedēkļi ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdos sastopami reti – ar katru no tiem atvasināts mazāk nekā desmit apelaīvu.

Lai gan priedēklis *pie-*, kuram pirmām kārtām ir vietas nozīme, nominālkonstrukcijās ļoti reti sastopams (Endzelīns 1922, 526), ģeogrāfiskajā nomenklatūrā tas ir ceturtais produktīvākais formants – ar to darināti astoņi nomenklatūras vārdi: *piegāza, piegāzne, piejūra, piekalne, piekraste, pieruobeža, pieslaits, pieteka, pietilte*. Tomēr vietvārdi rāda, ka šādi atvasinājumi praksē nav ērti, jo daudzviet saglabājusies negrozīta prepozicionāla konstrukcija, piemēram, *Pietilte* dūkstis Stelpē un atvars *Pie tilta* Kārļos, zvejvieta *Pie ruobežas* Ropažos un *Pieruobežas birze* Ukros.

Ar priedēkli *ie-* darināti astoņi nomenklatūras vārdi: *iekalne, iecirknis, iejuoms, iejeja, ieluoks, iegultne, ieplūdums, ieteka*. Šim priedēklim nominālatvasinājumos J. Endzelīns (Endzelīns 1945, 238) konstatējis divas nozīmes – atribūta nozīmi (*iejeja*) un pamazināmo nozīmi (*ieluoks, iejuoms, iekalne*). Verbālatvasinājumos jūtama prepozīcijas *ie* nozīme ‘iekšā’: *ieplūdums, ieteka*.

Ar priedēkli *at-* darināti vārdi *ataudze, atauga, atkalne, atlase, atteka, atzalas*. Arī šim priedēklim ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdos ir divas nozīmes, kuras minējis arī J. Endzelīns (Endzelīns 1922, 497) – ‘no’ (*atteka, atkalne*) un ‘atpakaļ, atkal’ (*ataudze, atauga, atzalas*).

Daži vārdi atvasināti ar piedēkli *nuo-*, kam lielākoties atributīva nozīme (*nuogabals, nuomale, nuoteka, nuovads, nuovadgrāvis*). Atvasinājumi ar piedēkli *pār-* radušies no prepozīcijas savienojuma ar substantīvu (*pārkalne, pārpupe*) vai verba (*pāržmauga*). Ar piedēkli *iz-*, kam savienojumos ar darbības vārdu ir galvenokārt vietas nozīme (Endzelīns 1945, 238), darināti tikai verbālnomeni (*izteka, izdegums*).

Liela daļa minēto prepozicionālo nomenklatūras vārdu acīmredzot radušies no prepozicionāla vietas apraksta jeb aprakstošām onomastiskām konstrukcijām, ko pieņemts uzskatīt par toponīmu rašanās pirmsākumiem, tāpēc, iespējams, tie jāuzskata nevis par derivātiem, bet par proklītiskām konstrukcijām, kur neuzsvērtā prepozīcija runas plūsmā pieslēžusies nākamajam vārdam, iegūstot uzsvaru.

3.2.1.2. Sufiksācija

Sufiksācija ir visproduktīvākais ģeogrāfisko apelatīvu darināšanas paņēmiens – ar kādu no piedēkļiem darināti aptuveni 400 jeb gandrīz ceturtdaļa ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu. Nomenklatūrā katram piedēklim ir sava nozīme, tāpēc katrs no tiem jāskata atsevišķi.

Visproduktīvākais piedēklis latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir sufikss *-āj-* – ar to darināts 70 ģeogrāfisko apelatīvu, lielākoties mežu un lauku nosaukumi. J. Endzelīns to uzskata pirmām kārtām par adjektīvu piedēkli (Endzelīns 1945, 75) – sākotnēji tas tiešām lietots tikai adjektīvu darināšanā, vēlāk pārejot uz substantīviem un radot arī literārajā valodā ļoti produktīvo darītāja izskaņu *-tājs, -tāja* (Bilkis 2008, 204). Lai gan toponīmijā sastopami ar *-āj-* darināti īpašības vārdi un, piemēram, vārdkopa *mālāja zeme* varētu veikt arī nomenklatūras vārda funkcijas, latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ar *-āj-* sastopami tikai substantīvi vienskaitlī, kuriem ir vairākas nozīmes – ar tiem apzīmē:

- 1) kāda stāda stiebru (šī nozīme sastopama gan leišu, gan latviešu valodā) (Endzelīns 1945, 75), šajā nozīmē atvasinājumus ar *-āj-* parasti lieto daudzskaitlī, lai apzīmētu «stādu stiebrus vai paliekas» (Endzelīns 1938, 80),
- 2) vietu, kur vairumā atrodas tas, ko apzīmē atbilstošais pamata vārds (tikai latviešu valodā) (Endzelīns 1938, 80),
- 3) vietu, kur «labība patlaban vēl aug (retāk) vai (biežāk) vēl redzami tās rugāji» (Endzelīns 1938, 80).

Latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā visbiežāk sastopama atvasinājumu ar *-āj-* otrā nozīme – gan mežu un krūmu apelatīvos (piemēram, *bērzājs, čūkslājs, eglājs, ievājs, kārklājs, lazdājs, liepājs, uozuolājs, vīksnājs*), gan purvu nosaukumos (*dunksnājs, dūksnājs, lieknājs, miklājs, puopājs, stiglājs*), gan lauku nomenklatūras vārdos (piemēram, *akmenājs, mālājs, smiltājs*), gan reljefa apelatīvos (piemēram, *celmājs, cerpājs, cinājs, duobājs*), un divos hidrogrāfiskos terminos *akacājs, dzelmājs*. Nereti ar nozīmes pārnēsumu mežu nosaukumos lietoti atvasinājumi arī ar pirmo nozīmi (piemēram, *brūklenājs, mellenājs*). Trešā nozīme sastopama lauku nosaukumos *auzājs, griķājs, miezājs* u. c. Šķiet, ka vismaz nomenklatūras vārdu pamatsemantika visos gadījumos vairāk vai mazāk ir otrā nozīme, kas sastopama arī atvasinājumos ar *-ien-, -ain-, -ait-*.

Ar piedēkli *-āj-* atvasinātie nomenklatūras vārdi lielākoties ir desubstantīvi atvasinājumi no augu, koku, krūmu, dzīvnieku, iežu vai nelielu ģeogrāfisku reāliju nosaukumiem. Vairāki no šiem atvasinājumiem vispirms bijuši desubstantīvi adjektīvi, kas vēlāk substantivizējušies (piemēram, *bērzājs, mālājs*). Daži (lielākoties purvu) nosaukumi ir deadjektīvi darinājumi no staignuma, mitruma semantikas īpašības vārdiem (piemēram, *miklājs, staignājs, valgmājs*). Tikai divi nomenklatūras vārdi (*akmināja, miezāja*) fiksēti sieviešu dzimtē.

Atvasinājumi ar *-āj-* nav sastopami formas vai izvietojuma, artefaktu un administratīvā iedalījuma nomenklatūras vārdos – acīmredzot tāpēc, ka šādu atvasinājumu motivētājavārdam jābūt nelielas reālijas apzīmējumam.

Ar nomenklatūras vārdiem, kas darināti ar piedēkli *-āj-*, visvairāk nosauktas pļavas – parasti tai līdzās esošā meža vārdā, tām seko meži un lauki, kā arī mājvārdi. Arī hidronīmu nosaukumos šie atvasinājumi nav izplatīti – tie sastopami vien četros ezera nosaukumos (Balode 1985, 49).

Otrs produktīvākais piedēklis latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdos ir sufikss ar pabeigtas darbības, seku vai rezultāta nozīmi *-um-* – ar to darināti 44 nomenklatūras vārdi. Visbiežāk tas sastopams dažādu lauku (īpaši līdumu) nosaukumos – tie ir deverbāli atvasinājumi no dažādu līdumu līšanas procesa posmu apzīmējumiem: *cīnījums* (< *cīnēt* ‘tīrīt, līdumu līst’ EH I 276, Stafecka 2011, 329), *rājums* (< *rāt* ‘līdumu līst’ ME III 498), *riekums* (< *riekt* ‘pirmo reizi art jaunu zemi’ ME III 545), *līdums* (< *līst* ‘līdumu līst’ ME II 490), *plēsums* (< *plēst* ‘pirmo reizi art līdumu’ ME III 340, ‘celmus lauzt, plēst’ Stafecka 2011, 330), *puosums* (< *puost* ‘tīrīt (līdumu)’ ME III 458), *degums* (saistāms ar *dedzināt* ‘nocirstos zarus un celmus dedzināt’ Stafecka 2011, 330), kā arī *arums* (< *art*), *pūdējums*

(< *pūdēt*), *tērpums* (< *tērpt II* ‘kopt tīrīt’ ME IV 174). Dažos nomenklatūras vārdos izloksnēs aiz *j* piedēkļa patskanis var būt zudis (piemēram, *cīnīms*, *darīms*).

Arī vairāki reljefa, mežu un hidrogrāfiski apelatīvi darināti ar šo piedēkli (*ieduobums*, *iegruvums*, *lauzums*, *liegums*, *degums*, *cirtums*, *ieplūdums*, *uzpludinājums*, *aizdambējums*, *aizspruostuojums*, *appludinājums*).

Visu šo deverbālo atvasinājumu semantikā vēl jūtama sākotnējā verba formas nozīme, turpretim deadjektīvie atvasinājums *tīrums*, *skrajums*, *seklums*, *šaurums*, *valgums* nu ieguvuši pavisam konkrētu nozīmi.

Kaut arī ar piedēkli *-um-* darinātu nomenklatūras vārdu ir daudz mazāk nekā atvasinājumu ar piedēkli *-āj-*, vietvārdos tas sastopams trīsreiz biežāk. Tam var būt ekstralingvistisks skaidrojums – mikrotoponīmijas teritorijā lauku ir daudz vairāk nekā meža masīvu, taču var arī būt tā, ka latviešu valodā tas ir ērtāks, jo neveido homonīmiju ar adjektīviem.

Ar piedēkli *-en-* atvasināts 40 nomenklatūras vārdu – parasti pļavu vārdi. Tie lielākoties darināti no pļavas augu vārda. Piedēkli ar *-n-* ir ļoti produktīvi gan latviešu, gan leišu valodā, kur paglābusies un toponīmijas darināšanā ļoti produktīva senāka šā piedēkļa forma *-in-*. Dažos nomenklatūras vārdos arī Lejaskurzemē (Laumane 1987, 128) un Austrumlatgalē saglabājusies senākā izskaņa (*alksnine*, *lasminis*, *lekminis*, *uodine*). J. Endzelīns, aprakstot šo piedēkli, gan min, ka ar šo izskaņu darināts daudz vietvārdu (Endzelīns 1938, 195), taču tā nozīmi neraksturo. Šķiet, ka nomenklatūras vārdos ar to nereti saukta vieta, kur atrodas motivētārvārdā nosauktā reālija (piemēram, *cinene*, *sūnene*, *nātrene*), taču ne vienmēr tam jābūt vairumā (piemēram, *avuotene*, *liepene*). Vallija Dambe uzskata, ka izskaņa *-ene*, ar ko darināti 27% upju vārdu un kas ir otrais produktīvākais piedēklis upju vārdos, «ir tipiska vietas apzīmēšanai īpaši zemgaliskajā vidē, kas pauž pamatvārdā izteikto objekta īpašību .. vai sakaru ar to» (Dambe 1984, 65). Arī ar šo piedēkli atvasinātie nomenklatūras vārdi vietvārdos sastopami biežāk nekā visproduktīvākais piedēklis *-āj-*.

Ļoti iespējams, ka daļa derivātu ar piedēkli *-en-* ir pārvērtušies atvasinājumos ar *-ien-*, kas ir ceturtais visproduktīvākais piedēklis ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdos (Endzelīns 1938, 88) – ar to darināti 27 nomenklatūras vārdi. Līdzīgi kā visproduktīvākais piedēklis *-āj-* tas arī apzīmē vietu, kur kaut kas atrodas vairumā. Leišu valodā šādus atvasinājumus darina sieviešu dzimtē no augu vārdiem (Endzelīns 1938, 88), taču starp latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem ir lielākoties vīriešu dzimtes nosaukumi (izņemot pļavu apelatīvus *grāviene*, *krūmiene*, paaugstinājuma vārdu *augstiene* un meža

nosaukumu *birztaliēna*). Tāpat kā leišu valodā tie lielākoties ir desubstantīvi atvasinājumi meža apzīmēšanai (piemēram, *alksniens, bērsniens, čūsniens, ieviens, kārkliens, lazdiens, paegliens, siliens, sūniens, uozuoliens*), bet ir arī viens deadjektīvs atvasinājums *augstiēna*. Analizējot Lejaskurzemes toponīmus, B. Laumane atvasinājumus ar *-ien-* grupējusi septiņās semantiskajās grupās, kam atbilst arī daži nomenklatūras vārdi – atvasinājumi no 1) koku (*egliens, priediens*), 2) augu (*kaziens* ‘vieta, kur aug kazenājs’, *pīsiens* ‘vieta, kur aug pīsas’), 3) dzīvnieku nosaukumiem (*čūksniens*), 4) atvasinājumi, kas norāda, ka attiecīgajā vietā vairumā atrodas kādi priekšmeti (*celmiens, ciniens*), 5) atvasinājumi, kas raksturo ģeoloģiskās īpatnības (*akmeniēns, dumbriēns*), 6) atvasinājumi, kas raksturo fizioģeogrāfiskās īpatnības (*avuotiēns, cikstiēns*), 7) atvasinājumi, kas apzīmē vietu, ko izmanto kādam nolūkam (*malciēns, sētiēns*) (Laumane 1987, 131–138). Šajās grupās neietilpst *aizmetiēns*, kurā piedēkļa semantika ietver īslaicīgas un pabeigtas darbības nozīmi.

22 ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi darināti ar semantiski tuvo piedēkli *-ain-*, «kas norāda, ka tas, ko apzīmē pamatvārds, kādam priekšmetam piemīt vairumā» (Endzelīns 1938, 89), vai kas «apzīmē kāda priekšmeta redzamo, tikai ar virspusi saistīto īpašību» (Kauliņš 1934, 70). Lielākoties tas sastopams vides – parastī mežu un lauku – nomenklatūras vārdos kā dažādu fitonīmu un iežu nosaukumu derivāti (piemēram, *bērsaine, eglaine, priedaine, uozuolaine, akmenaite, zvirgzdaine*). Šie lietvārdi, kā uzskata J. Endzelīns, ir substantivizējušies adjektīvi (Endzelīns 1938, 89) – tas jūtams arī daudzos nomenklatūras vārdos, kuriem valodā vēl saglabājušies atbilstīgi aktīvi īpašības vārdi (*krūmaine < krūmains, smiltaine < smiltains, mālaine < mālains*). Taču no primāra adjektīva atvasināts nomenklatūras vārds ieguvis konkrētu nozīmi (*vecaine*). Daži apelatīvi darināti arī no substantīviem – tie ir paaugstināta reljefa un hidroģeogrāfiski nomenklatūras vārdi (*cinaine, celmainis, klintaine*). Kā konstatējis J. Kauliņš, atvasinājumi ar *-ain-* pamazām izskauž senās adjektīvu formas ar *-ij-*, *-uoj-*, *-uot-*, *-ēj-*, *-āj-* (Kauliņš 1934), tāpēc daļa atvasinājumu ar piedēkli *-ain-* ģeogrāfiskajā nomenklatūrā, iespējams, ir jaunāki darinājumi.

Sestais visbiežāk sastopamais piedēklis (18 atvasinājumu) latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir gandrīz tikai Latvijas austrumdaļā un daļēji arī Vidzemes vidienē (Galgauskā, Lejasciemā, Bērzaunē) sastopamais izskaņu *-nīca, -nīce* veidojošais sufikss *-nīc-*, ko J. Endzelīns līdz ar lei. *-nyčia* uzskata par aizguvumu no slāvu *-nyca*, noliedzot tā saistību ar la. *-nieks*, lei. *-ninké* (Endzelīns 1938, 95–96) un tā nozīmi raksturojot ar vārdiem «vieta, kur kas ir» (Endzelīns 1945, 98). Lai gan ar šo piedēkli iespējams veidot

atvasinājumus dažādām vārdšķirām, latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir tikai desubstantīvi atvasinājumi – visbiežāk tā dēvētas pļavas un lauki, kur patiešām atrodas tas, ko nosauc motivētājavārds (piemēram, *apcirknīca, avuotnīca, eglenīca, nātrinīca, uolnīca*), kā arī dažādas saimniecības ēkas un saimnieciskās darbības objekti (piemēram, *kaļķenīca, ķieģeļnīca, siernīca*). Vismaz viens nomenklatūras vārds no krievu valodas pārņemts jau atvasināts (piemēram, *baznīca*), respektīvi, latviskajā aizgūvumā formants *-nīc-* kļuvis par vārda saknes daļu.

Katrs no pārējiem sufiksiem izmantots mazāk nekā 10 nomenklatūras vārdu darināšanā. Septītais visbiežāk sastopamais piedēklis latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdos ir sufikss *-ul-*. Lai gan tas lietuviešu valodā un toponīmijā ir ļoti produktīvs un sastopams arī prūšu valodā (*Aucul Gerullis* 1922, 251), nomenklatūras vārdu ar piedēkli *-ul-* nav daudz. Atvasinājumiem ar šiem apelatīviem ir trīs nozīmes: darbības nosaukumi, personu nosaukumi un deminutīvi (Endzelīns 1945, 93). Latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā vērojama pirmā un trešā nozīme – atvaru nosaukumos jūtama darbības semantika (*dziemulis, grīzulis, mutulis, virpulis, virulis*), mežu un paaugstinājumu apelatīvos – pamazinājuma nozīme (*bingulis, cimbulis, grubulis, grundulis*).

Nomenklatūras vārdos sastopams arī senais formants *-av-*, ar ko pirmām kārtām darina vietas apzīmējumus (Endzelīns 1945, 81). Ar šo piedēkli darināti artefaktu nomenklatūras vārdi (*dzirnavas*), kā arī purvu un mežu nosaukumi (*daņava, dumbrava, duņava, eglava, kūlava, līkstavas, silava*).

Daži atvasinājumi darināti ar *-kl-*, kas radies no *-tl-* (Endzelīns 1938, 93) un ar ko sākotnēji darināti darbarīku nosaukumi (Ambrazas 1993, 79–82). Tagad tie lielākoties ir deverbāli atvasinājumi, kas apzīmē darbības rīkus, vietu vai rezultātu, dažkārt arī darītāju vai to, ar ko tas tiek darīts (Endzelīns 1938, 93). Šāda darbības vietas nozīme redzama vārdos *cīnaklis, cīneklis, ganēkla, ganīkla, tūrēklis*, taču apelatīviem *sūneklis, sūneklis, cineklis* ir lielākajā daļā nomenklatūras vārdu sastopamā nozīme ‘vieta, kur kas atrodas vairumā’.

Senā piedēkļa **-tu-* formas *-tav-*, *-tuv-*, kas agrāk bija izplatīts darbības nosaukumu veidotājs (sal. Bilkis 2008, 227), reti sastopami ne tikai toponīmijā, bet arī ģeogrāfiskajā nomenklatūrā – ar tiem darināti dažādu artefaktu nosaukumi (*cēltuve, krautuve, lauztuve, raktuves, alus darītava, krejuotava, mazgātava, vēļētava*, kā arī *pienuotava*, kas acīmredzot ir jaunāks darinājums un neatbilst vārddarināšanas principiem, jo piedēklis **-tu-* ir tikai verbu derivācijas līdzeklis).

Vairāki vides apelaīīvi darināīi ar baltu piedēkli **-ait-** (*auzaite, bērzaite, dābuolaite, linaite, miezaite, rācenaite, rugaite*), kas ir viens no izplatītākajiem toponīmu darināšanas līdzekļiem Lietuvā (Bilkis 2008, 139). Līdzīgi kā atvasinājumi ar **-ain-** ar šo piedēkli atvasināīi lauku nosaukumi latviešu valodā apzīmē novāktus tīrumus (Bičolis 1932, 75). Lietuviešu valodā tas kļuvis par deminutīvu piedēkli, ko S. Ambrazs uzskata par jauninājumu, domājot, ka senākas formas ir latviešu *bērzaite, linaite* līdz ar prūšu *wysnaitos* ‘ķirši’, *slywaytos* ‘plūmes’ (Ambrazas 2000, 59).

Nedaudz nomenklatūras vārdu atvasināts ar piedēkli **-et-** un baltu **-at-**, ar ko sākotnēji darināīi substantīvi kādas īpašības apzīmēšanai (Endzelīns 1938, 100). Ar tiem atvasināīi galvenokārt atvaru nosaukumi – tie ir deverbāli atvasinājumi *vērpata, vērpeta, vērpete, vārpata, virpata, virpats*, taču ir arī nominālatvasinājumi *cinata, ciemats*. V. Dambe uzskata, ka izskaņa **-ata, -ate** ūdeņu nosaukumos glabā senu ide. sakni ***at(u)-** ar nozīmi ‘ūdens plūsma’ (Dambe 1983, 67. lpp.).

Piedēklis **-el-**, kas ir pamatā dažādiem deminutīvu atvasinājumiem, nav produktīvs ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu darināšanas līdzeklis – ar patstāvīgu topogrāfisko nozīmi sastopams senais purvu un mežu apelaīīvs *tīrelis*, kura pamatā lei. *tyras* ‘retiem maziem kokiem apaudzis staigns purvs’ un senais determinatīvs ***-l-** (Bilkis 2008, 91), un artefakta nosaukums *namelis*. Vārdā *namelis* ‘mazmāja’ piedēkļa demintuīvā nozīme vēl jūtama, turpretim ar vārdu *tīrelis* apzīmē lielus, plašus purvus (ME IV 203). Ar izskaņu **-ele, -elis** vietvārdos bieži atvasina jau esošus ģeogrāfiskos apelaīīvus, piešķirot vārdam pamazinājuma niansi. Atšķirībā no šādiem atvasinājumiem vispārīgajā leksikā, ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem ar šo izskaņu parasti nav nievājošas nokrāsas (*Mazā pļavele* pļ Bārtā 1960, *Dāriņes upelis* u Dunikā, «pavisam maza upīte tek caur pļavu», 1958, *Plikšķu dīķelis* dī Smārdē 1959).

Izskanās **-ija** izmantojumu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu darināšanā jau analizējusi Benita Laumane: «.. latviešu literārajā valodā ar izskaņu **-ija** parasti darina antroponīmus jeb personvārdus un toponīmus (valstu nosaukumus), tāīad izskaņu **-ija** var uzlūkot par tipisku topoformantu, taču izloksnēs šīs izskanās funkcijas ir plašākas: izskaņa **-ija** sastopama mikrotoponīmos, zoonīmos, kā arī [ģeogrāfiskajos] apelaīīvos» (Laumane 1996, 236). Ar šo izskaņu darināīi nomenklatūras vārdi galvenokārt Kurzemē (*akmenija, cinija, kukurznījs*). S. Ambrazs uzskata, ka senākā šo atvasinājumu nozīme ir dabas objekta struktūras raksturojums un tikai vēlāk ar tiem sāka darināt dažādus kopības vai kopienu nosaukumus (Ambrazas 2000, 51). Latvijas un Lietuvas (īpaši Žemaitijas) toponīmija šo senāko nozīmi saglabājusi. B. Laumane šādiem atvasinājumiem nošķītrusi vairākas sīkākas

nozīmes, kuras var attiecināt uz nomenklatūras vārdiem – šādos atvasinājumos var būt iekļauta norāde uz vietas ģeoloģiskajām īpatnībām (*akmenija*), augu valsti (*niedrija*), uz kādu īpatnību, kas izriet no daudzuma (*cērpija*), uz īpašības palielinājumu vai pamazinājumu (*rāvija*) (Laumane 1987, 151).

Neproduktīvais piedēklis **-(s)n-**, kas mūsdienu terminveidošanā joprojām ir aktīvs, sastopams vairākos senos atvasinājumos *kalns*, *liekna*, *kupsna*, *bignas* un jaunākos darinājumos, kur motivētājpārda semantika vēl jūtama un nosakāma bez dziļākas etimoloģiskas analīzes: *ieguoznis*, *smalksne*.

Neproduktīvs ir arī piedēklis **-uot-**, no kā latviešu *avuots*, kā arī **-s-**, piemēram, verbālnomenā *kruvesis*, formas ar **-uol-**: *bērzuola*, *prieduola*, baltu valodās retais piedēklis **-ūn-**, kas veido vārdu *galūne* un kas līdz ar **-aun-** mijas ar **-uon-** vārdos *galuotne*, *virsuotne*, *klajuotne*, *elkuonis*, piedēklis **-al-**, ar kuru atvasināti vārdi «apzīmē kādas darbības konkrēto rezultātu vai arī vielu kādai darbībai» (Endzelīns 1945, 91), mežu nosaukumos *augala*, *priedala*, un baltu un slāvu valodu kopīgā izskaņa **-ība** vārdā *ganība*.

Deminutīvu izskaņas **-iņš**, **-iņa**, **-ītis**, **-īte**, arī **-elis**, **-ele** nomenklatūras vārdu darināšanā izmanto reti. Ar patstāvīgu topogrāfisku, no vārda pamatformas semantikas atšķirīgu nozīmi tiek lietots apelatīvs *padiņš* ‘maza pļaviņa starp laukiem’, taču nozīmes atšķirība no motivētājpārda (*pade* ‘ar zāli apaugusi zemes strēle starp laukiem vai mežiem’) ir niecīga. Pārējos gadījumos nomenklatūras vārdi ar šo izskaņu neiegūst tik specifisku nozīmi, tāpēc latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā tie būtu jādēvē par ekspresīviem piedēkļiem. Deminutīvie piedēkļi ir visproduktīvākie saliktu vietvārdu veidošanā – ar tiem atvasina, iespējams, jau esošus nomenklatūras vārdus – vairāku tūkstošu nomenklatūras vārdu atvasināšanā – parasti nelielu objektu nosaukšanai (*Pirts pļaviņa* pļ Dzelzavā, «loti maza mitra pļ pie Ķuonānu z, kur līdz 1946. g. bijusi pirtiņa», 1950, *Luksteņu ezereņč ez Bērzgalē*, «mazs aizaudzis ezeriņš», 1972).

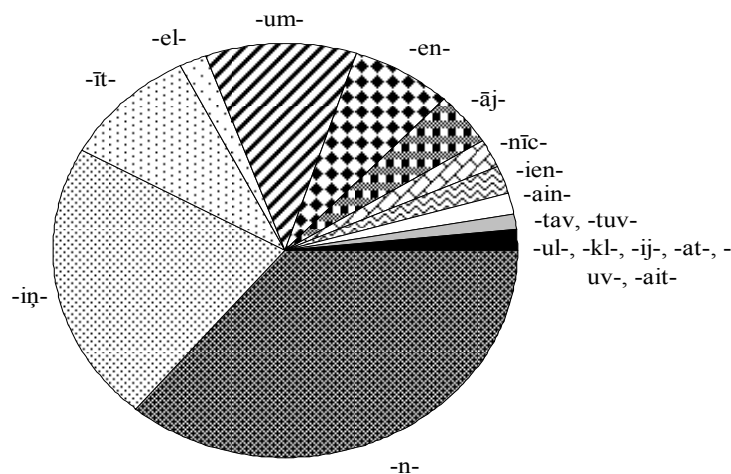
Kā redzams, sufiksācija ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir visai ērts vārddarināšanas līdzeklis – tikai dažos gadījumos starp piedēkli un sakni izrunas atvieglošānai ir iesprausts infikss (*apsulājs*, *priedeleja*, *alksneniņš*). Visbiežāk atvasinājumi sastopami vides ģeogrāfiskajā nomenklatūrā, kur svarīgs ģeogrāfiskā objekta kvalitatīvais raksturojums.

No piedēkļiem visproduktīvākie ir tie, ar kuru darinātiem vārdiem ir topogrāfiska nozīme, – tie ir derivāti ar piedēkļiem **-āj-**, **-ien-**, **-ain-**, **-ait-** (pa daļai arī **-en-**), kas pamatos apzīmē vietu, kur kas atrodas vairumā. Savukārt saliktos vietvārdos visbiežāk izmantoti ar deminutīvām izskaņām atvasināti nomenklatūras vārdi vai seni piedēkļi, kuriem pamatvārda nozīme vairs nav jūtama (skat. 13. attēlu), kas varētu nozīmēt to, ka vietvārdu

veidošanā vairāk izmanto primārus apelatīvus un jauni atvasinājumi ģeogrāfiskajā nomenklatūrā rodas arvien retāk.

Ģeogrāfiskajā nomenklatūrā atvasinājumi ar konkrētu piedēkli pēc analogijas ar citiem sufiksāliem darinājumiem var iegūt arī tādu nozīmi, kas šā piedēkļa atvasinājumiem līdz šim nav fiksēta vai vispārīgajā leksikā nav sastopama (piemēram, pēc *cinata*, *cineklis* – ‘vieta, kur daudz ciņu’ parauga, iespējams, radies *sūneklis* – ‘sūnām apaugusi vieta’, nevis darbības vieta, ko būtu jāapzīmē piedēklim *-kl-*). Te jāpiekrīt lietuviešu valodniekam Vincam Urbutim, ka ne vienmēr afikss un afiksu klasifikācijā tam piešķirtā nozīme nosaka atvasinātā vārda semantiku – to lielā mērā nosaka arī pamatvārda semantika (Urbutis 1978, 110).

13. attēls. Ar piedēkļiem atvasināto ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu izmantojuma biežums vietvārdos

3.2.1.3. Fleksācija

Derivatīvās fleksijas valodniecībā sauktas dažādi: par sufiksālajām jeb derivatīvajām galotnēm, par vārd darinātājmorfēmām, derivatīvajām fleksijām u. c. Latviešu valodas gramatikā (Mllvg I 159) u. c. avotos šīs galotnes tradicionāli dēvē par sufiksālajām galotnēm, taču, lai galotnes derivatīvās funkcijas netiktu identificētas ar

vārddarināšanas sufiksa funkcijām, par precīzāku atzīstams termins *derivatīvā galotne* jeb *fleksija*. (Kvašīte 2005, 73)

Latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu darināšanā izmantotas derivatīvās galotnes *-a*, *-e*, *-is*. Par tādām šajā promocijas darbā netiek uzskatītas formveidojošās galotnes, dažas dialektālas īpatnības (piemēram, sieviešu dzimtes vārdu atveide vīriešu dzimtē lībiskajā dialektā) un dažādas citas svārstības vārdu celmu lietojumā (par to skat. Endzelīns 1922, 193–195). Nereti darinājumi ar derivatīvajām galotnēm no toponīmiskās derivācijas viedokļa ir primāri vārdi, piemēram, *duobe*, *ruoze* (< *ruoza*).

Galotne *-e* kā vārddarināšanas līdzeklis bieži tiek izmantota ne tikai ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu, bet arī toponīmu derivācijā (Dambe 1984, 64). Ģeogrāfiskajā nomenklatūrā tie lielākoties ir desubstantīviski atvasinājumi: piemēram, *akmene*, *aluote*. Taču visvairāk šī galotne sastopama prefiksālos nosaukumos *aizgrāve*, *aizkalne*, *aizpurve*, *aiztilte*, *uzkalne*, *virskalne*. J. Endzelīns uzskata, ka daudzi šie atvasinājumi sākotnēji lietoti lokatīvā, tāpēc šajos nosaukumos sastingusi un nostiprinājusies šā locījuma forma. Derivatīvā galotne *-e* izmantota arī dažu salikteņu darināšanā – *strautmale*, *linmērce*. Tikai viens ir deverbāls atvasinājums: *apdare*, kas varētu būt arī sekundārs atvasinājums no *apdars*. Izplatīts vārddarināšanas līdzeklis galotne *-e* ir arī lietuviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā. Par senu galotnes *-e* derivātu tiek uzskatīts arī apelatīvs *dzīle* (lei. *gylė*) (Ambrazas 2000, 70). Taču šai fleksijai var būt arī cits attīstības ceļš – seno *ījo*-celmu pārveidojumus par *ē*-celmiem (kā *aizgrāve*, *aizpurve*) J. Endzelīns uzskata par sena lokatīva ietekmē radītu pārveidojumu – tā kā prepozicionālas konstrukcijas ar prievārdiem vietas nozīmē parasti lietotas lokatīvā, «tad blakus vecajam lokatīvam .. varēja pēc *ē*-celmu parauga piedarināt klāt jaunu nominatīvu .. pa daļai varbūt citu vārdu ietekmē» (Endzelīns 1938, 74).

Derivatīvā galotne *-a*, lai gan agrāk baltu valodās bijusi ļoti izplatīta (Ambrazas 2000, 37), ģeogrāfiskajā nomenklatūrā sastopama tikai dažos vārdos – piemēram, atvasinājumos no lietvārda: *alksna*, *aca*, darinājumos no adjektīva: *dubra*, no verba: *attekā*. Mūsdienās šis vārddarināšanas formants, izņemot terminveidošanu, ir gandrīz izzudis. Nereti to var rekonstruēt tikai pēc vietvārdiem – tā A. Vanags pēc hidronīmu liecībām rekonstruējis galotnes *-a* derivātus lietuviešu valodā **léndra* ‘vieta, kur aug vilkvālītes’, **švéndra* ‘vieta, kur aug niedru ģints augi (Ranunculus)’. Senus atvasinājumus ar galotni *-a* S. Ambrazas saskata arī leksēmās *krauja*, *pēda* (Ambrazas 2000, 48).

Pavisam nedaudz atvasinājumu ir ar derivatīvo galotni *-is*: *pauguris*, *uzkalnis*, *bērziens*, kā arī atvasinājumi no salikteņiem ar leksēmu *mala*: *jūrmalis*, *laukmalis* u. c.

3.2.1.5. Salikteņu veidošana

Precīzu saliktu ģeogrāfisku nomenklatūras vārdu skaitu ir grūti noteikt. Bieži vien tie nav normēti un, kaut dialektālajā leksikā tiek aktīvi lietoti, īpašvārdos leksēmu kvantitatīvā sastāva dēļ var neparādīties. Nereti grūti nošķirt, vai toponīmā lietotais vārdu savienojums ir tikai sakritība – kāda salikta toponīma un nomenklatūras vārda apvienojums (piemēram, *Līpu kolna pļova* pļ Balvos, 1976, *Tylta kolna ceļš* ce Bērzgalē, 1972) – vai patstāvīgs salikts ģeogrāfiskais apelatīvs. Analizējot Lejasciema vietvārdus, Daina Zemzare raksta: «Par īstiem salikteņiem uzskatāmi tie, kuru pirmā daļa ir celma forma un kurus izrunā bez pauzes, tomēr salikteņa vārds attiecināms arī uz citiem divvārdu vietu nosaukumiem tai ziņā, ka tie visi apzīmē tikai vienu noteiktu vietu» (Zemzare 1940, 38), taču, lai noskaidrotu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu derivācijas principus, šajā nodaļā aplūkoti tikai 152 ģeogrāfiskajā nomenklatūrā sastopamie salikteņi.

Saliktu nomenklatūras vārdu otrais komponents vienmēr ir kāds no ģeogrāfiskajiem apelatīviem, atšķiras tikai vārdu savienojumu pirmo komponentu kategorija, tāpēc turpmāk salikti nosaukumi analizēti pēc to pirmajām daļām.

Salikteņa pirmais komponents ģeogrāfiskajā nomenklatūrā parasti tuvāk raksturo vai precizē otro vārdu, tāpēc bieži vien tiek veidoti salikti nosaukumi vai nu ar hiperonīmiem, kuru semantikā nav precizējošā un specifiskā elementa (visbiežāk ar vārdiem *upe, kalns, ceļš, pļava, leja, avuots, ezers, lauks, mežs, grāvis*), vai ar vispārīgiem nosaukumiem, kurus var attiecināt uz jebkuras kategorijas objektu (parasti *mala, gals, kaks*). Salikta nosaukuma pirmā daļa var būt:

- 1) substantīvs – bieži vien cits nomenklatūras vārds (*avuotleja, birzgals, dīkmala, dzirnezers, ezermala, grantsbedre, kalnupe, linnērce, laukstarpa, sēravuots, ūdensdzirnavas* u. c.);
- 2) retāk – adjektīvs (*dižjūra, dziļupe, lielceļš, tīrupe, sausleja, senleja, šauraiza* u. c.);
- 3) pavisam reti – adverbs (*lejteka, augstciles*).

Celmu salikteņi latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā nav sastopami, ir tikai locījumu salikteņi, kuru pirmā daļa parasti vienskaitļa ģenitīvs, taču bieži vērojamas dažādas pirmās daļas formas un locījuma pēdējā patskaņa svārstības (*upesgals, upstarpa, upsmute*). Kā uzskata D. Zemzare, «par iemeslu šai parādībai gan sekojošās skaņas (ja sastopas vokālis ar vokāli vai rodas neērti runājamas skaņu kopas), gan vēlēšanās pēc īsuma izteiksmē, gan arī veco formu un vārdu piemiršana» (Zemzare 1940, 45). Nereti

salikteņa pirmā vai otrā daļa nomenklatūrā glabā vārdu, kas valodā atsevišķi vairs nepastāv (*augstciles, streijgabals*).

Salikteņu un vārdkopu veidošana ir ļoti aktīvs un produktīvs vietvārdu darināšanas paņēmiens, jo nomenklatūras vārds, pat ja nav pievienots onomastiskajai leksēmai, allaž paliek īpašvārda semantiskajā virsslānī un jebkurā brīdī var atjaunoties leksiskajā līmenī. Tikpat bieži notiek arī pretējs process, ko varētu saukt par toponīmisko elipsi – nomenklatūras vārds kā salikta nosaukuma otrais komponents jebkurā brīdī un lietojumā var izzust. Tāpēc ir tik daudz paralēlformu, ko veido saliktu un nesaliktu nosaukumu pāri, piemēram, *Gribiņš // Gribiņa ezeriņš* ez Beļavā, 1972, *Galenes pļava // Galenīca* pļ Drabešos, 1972, *Grauzas upīte // Grauza // Grauzdupīte* u Dobelē, 1959, *Kluonu pļavas // Kluoni* pļ Annā, 1961 u. c..

3.2.2. Semantiskā derivācija

Latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu kopumu pēc semantikas var iedalīt divās lielās grupās: **telpas orientieri**, kurā ietilpst ģeogrāfiskie apelatīvi, kas palīdz orientēties apkārtējā vidē, identificē objektus horizontālā un vertikālā līmenī (visbiežāk tie ir reljefa, formas un izvietojuma, artefaktu apelatīvi), un **vides orientieri**, kas raksturo vides kvalitāti (tādi lielākoties ir vides apelatīvi). Pirmās grupas apelatīvus parasti veido ar morfoloģisko vai metaforisko derivāciju, otrās grupas nomenklatūras vārdus – ar metonīmisko derivāciju. Ņemot vērā dažus ungāru onomastes Magdolnas Nemešas izveidotās ģeogrāfiskās nomenklatūras semantisko modeļus (Nemes 2005, 8–9) un pievienojot latviešu ģeogrāfisko apelatīvu semantiskās derivācijas principus, var secināt, ka latviešu ģeogrāfisko apelatīvu semantiskās derivācijas darināšanā vērojami vairāki semantiskie modeļi:

- 1) auga nosaukums → vieta, kur tas aug;
- 2) dzīvnieka nosaukums → vieta, kur tas mīt;
- 3) vielas nosaukums → vieta, kur to var atrast;
- 4) ķermeņa daļas nosaukums → ģeogrāfiska objekta daļa;
- 5) saimniecības priekšmeta nosaukums → ģeogrāfisks objekts;
- 6) darbības nosaukums → reljefa objekts;
- 7) onomatopoēze.

Pirmie trīs modeļi ir metonīmiski, kas ģeogrāfiskajā nomenklatūrā iekļaujas ar dažādiem atvasinājumiem, nākamie trīs ir metaforiski, kuri no cita semantiskā lauka ģeogrāfisko apelatīvu kopumā ienāk nepārveidoti, turpretim pēdējā – onomatopoētiskajā modelī – no nepatstāvīga vārda (interjekcijas) tiek radīts jauns patstāvīgs nosaukums.

Visbiežāk ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu motivē auga vai koka nosaukums. Šis modelis acīmredzot jāuzskata par semantisku universāliju, jo to ģeogrāfisko apelatīvu derivācijā izmanto daudzās pasaules tautās. Latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu darināšanā vairāk izmantoti koku nosaukumi (piemēram, *eglaine*, *ievājs*, *priediens*) – iespējams, tāpēc, ka tas ir labāk pamanāms vides orientieris nekā augi. No augu nosaukumiem dažādu atvasinājumu veidošanā sastopami vai nu tādi, kas norāda uz laukā iesēto labību vai sēklaugiem (piemēram, *auzājs*, *ābuolājs*, *miezājs*), vai tādi, kas apzīmē garu, augstu un palaikam arī lopkopībai nederīgu zāli (piemēram, *niedrājs*, *grīslieņi*, *dzelzene*).

Vielas nosaukums izmantots dažu lauku apelatīvos (piemēram, *akmenājs*, *plienājs* ‘kaļķakmens zeme’). Dzīvnieku nosaukumi derivācijā izmantoti reti – palaikam tie ir vārdi, kas norāda uz kādu bieži sastopamu vai bīstamu radību (*čūslieņi*, *čūskainis*, *āpšēnīca*). Šie divi semantiskie modeļi arī ungāru ģeogrāfiskajā nomenklatūrā pārstāvēti mazāk (Nemes 2005, 9).

Ķermeņa daļu nosaukumu izmantošana ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir izplatīta visās valstīs – lai gan krievu valodniece L. Ņevska šādu procesu nosaukusi par indoeiropiešu semantisko universāliju (Невская 1977, 198), ķermeņa daļu nosaukumi onomastiskajās leksēmās, vārdkopās un salikteņos ir raksturīgi visu pasaules tautu valodās – gan Austrumu (indiešu, japāņu, ķīniešu u. c.), gan Amerikas un daudzu Eiropas tautu toponīmijā. Anatomiskas semantikas apelatīvi ģeogrāfiskajā nomenklatūrā parasti iekļaujas morfoloģiski un fonētiski nepārveidoti (*ruoka*, *kāja*, *piere*, *pēda*).

Gramatiski nepārveidoti ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ienāk arī dažādu saimniecības priekšmetu nosaukumi (piemēram, *bļuoda* ‘saimniecības trauks’ un ‘apaļa ieleja’, *grava* ‘ieleja’ un ‘vieta zem krāsns’, *gulta* ‘iedzīves priekšmets’ un ‘upes gultne’).

Ar darbības vārdu un darbības semantiku saistīti reljefa apelatīvi. Domājams, tam pamatā ir sens tautas priekšstats par pasaules radīšanu (piemēram, *grauza* ‘ieleja’) vai arī – artefaktu nosaukumos – ar objekta izveides specifiku (piemēram, *kapi* ‘kapāt’).

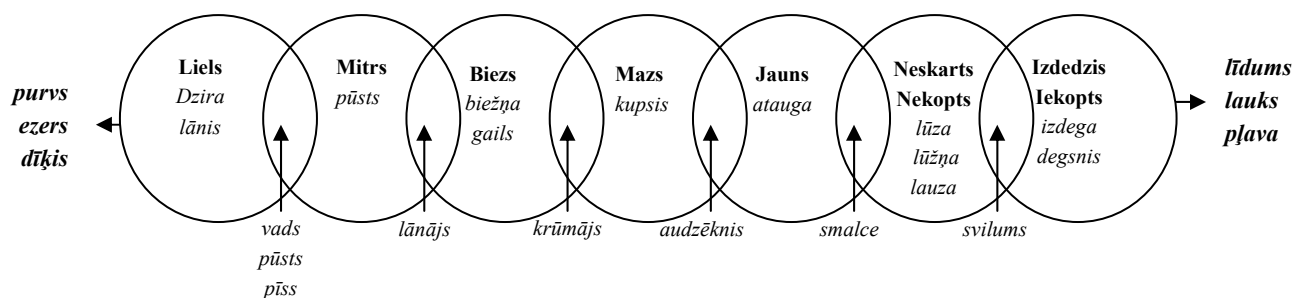
Onomatopoētisko vārddarināšanas modeli latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu veidošanā izmanto reti – tas, iespējams, redzams vārdā *brikšņi*.

3.4. SEMANTISKIE PROCESI ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDOS

Lai gan toponīmiņu pieņemts uzskatīt par gadsimtos un vēsturiskajās maiņās noturīgu leksikas daļu, kas pilna senām un uzskatāmām valodas liecībām, tā tomēr nav spējusi iztikt bez pārmaiņām – tāpat kā apelatīvi jeb sugasvārdi, arī īpašvārdi nav spējuši izvairīties ne tikai no vēsturiskajām, bet arī no semantiskajām pārmaiņām, kuras galvenie cēloņi ir metafora jeb nozīmes pārnese uz līdzības pamata un metonīmija jeb nozīmes pārnese uz savstarpējās saistības pamata.

Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu jeb saliktā īpašvārdā ietilpstošo objekta kategoriju raksturojošo sugasvārdu nozīmju amplitūda ir ļoti plaša – to, ka viens ģeogrāfiskais apelatīvs var raksturot pilnīgi pretējas objekta kategorijas, var novērot ne tikai latviešu toponīmiskajā, bet arī leksikogrāfiskajā materiālā. Arī Latvijas vietvārdu materiāls pierāda, ka pēc semantiskās tipoloģijas ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus striktās un stingri norobežotās grupās iedalīt ir gandrīz neiespējami – tāpat kā dabā starp dažādām platībām nevar novilkt precīzu robežu, tāpat to nevar izdarīt arī starp ģeogrāfisko apelatīvu semantiskajiem mikrolaukiem – tie pārklājas un savstarpēji veido savdabīgu semantisko ķēdi ar daudzām kopējām sēmām, līdz ar to ierosinot arī tālākas semantiskās pārmaiņas un nosaukuma neatbilstmi reālajam objektam. Piemēram, meža apelatīvu grupā dažādu meža tipa nosaukumu sēmas pārklājas, ļaujot ar nomenklatūras vārdiem aprakstīt dažādo meža vidi, pamazām pārņemot visu semantisko lauku no purva līdz pat bezmežu platībām (skat. 14. attēlu).

14. attēls. Meža apelatīvu semantiskā ķēde

Ir arī plašākas semantiskās svārstības – ir virkne ģeogrāfisko apelatīvu, ar kuriem var apzīmēt dažādas objekta kategorijas, piemēram, *pīsa* vārdā sauc gan purvus, gan mežus, *izdega*, *degums* ir gan izdedzis mežs, gan līdums utt. Lai gan lietuviešu pētnieks Aloīzs Gudavičius uzskata, ka ģeogrāfiskie apelatīvi baltu tautām ir bezekvivalentā leksika (Gudavičius 2000, 80), to nozīmju sistēmā mēdz gadīties vēl lielāka semantiskā amplitūda, kad apelatīvs ir ne tikai ģeogrāfiskās nomenklatūras vārds, bet arī kādas reālijas apzīmējums citā jomā, piemēram, *deglis* ir ne tikai izdedzis mežs, bet arī drudzis, *drēgzna* ir ne tikai mitra vieta, bet arī auksts, drēgns laiks, ar vārdu *lūžņa*, *lauza*, *mežs*, *purvs* var apzīmēt arī lielu daudzumu utt. Tiesa gan, daži no šiem semantisko neatbilstumu cēloņiem var būt arī vēsturiski vai kā citādi izveidojušies homonīmi ar dažādām etimoloģiskām nozīmēm. Piemēram, *alksna* ir gan alkšņu audzes nosaukums, kura pamatā ir vārds *alksnis*, gan purvainas, mitras vietas apzīmējums, kas cēlies no vārda *aluksna*.

Šāda vēsturiska vai gluži nejauša homonīmija var sakņoties tautas mitoloģiskajos priekšstatos un etnoģenēzē, taču šoreiz uzmanība tiks pievērsta tiem ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem, kuriem pēc semantiski tipoloģiskās analīzes neizdevās izveidot tik skaistu nozīmju virknējumu vai atšifrējumu, proti, tiem, kuri pilnībā un nevienā nozīmes niansē neatbilst objekta kategorijai. No aptuveni 25 000 analīzei izvēlētu saliktu toponīmu, kuri atrodami LU Latviešu valodas institūta vietvārdu kartotēkā un kuru nosaukuma motivācija daļēji skaidrota ekspedīciju pierakstos, vairāk nekā piektajā daļā iekļautais apelatīvs daļēji vai pilnīgi nenosauc objekta kategoriju, tātad nosaukums faktiski neatbilst reālajam objektam un ir semantisku pārmaiņu rezultāts. Kopumā latviešu vietvārdos sastopami trīs semantisko pārmaiņu cēloņi: funkcionālā transpozīcija jeb nozīmes pārnesums objekta vēsturiskās maiņas rezultātā, metafora un metonīmija (ungāru onomaste Magdolna Nemesa pirmo pārmaiņu tipu sauc par eksternālo, pārējos – par internāliem semantisko pārmaiņu procesiem (Nemes 2005, 8)).

Ģeogrāfisko apelatīvu semantisko pārmaiņu cēlonis lielākoties ir ekstralingvistisks. Analizējot vietvārdus ar semantisko pārnesumu un teicēju liecības, atklājās, ka ģeogrāfiskais apelatīvs tiek lietots nosaukumā pat tad, kad ar to apzīmētā objekta sen vairs nav. Piemēram, ūdens apelatīva izmantojumu citu objektu nosaukumos bieži nosaka īstas ūdenstece, ūdenstilpes vai purva nosaukuma kādreizējā reālā esamība, proti, ūdens vārdā nosauktās teritorijās reiz tiešām bijusi mitra, purvainā augsne vai pat ūdenstilpe, kas tagad nosusināta vai aizaugusi. Piemēram, *Lāčpuōrs* pļava Kuldīgā: «senāk bijusi liels purvs, kur dzīvojuši lāči, [bet tagad] izmeliorēta» (1963), *Seska pūrs* pļava Lauberē bijusi «purvainā vieta, tagad izgrāvota» (1965) utt. Tātad mainās ne tikai objekta funkcijas, bet arī

nomenklatūras vārda funkcijas – īpašvārdā ietvertais apelatīvs onimizējas, un šo procesu varētu saukt par **funkcionālo transpozīciju**. (Daži pētnieki gan šo norisi, kad objekts mainās, bet vārds paliek, sauc par funkcionālo jeb temporālo metonīmiju, taču toponīmijā šī vārda saikne ar objektu saglabājas ilgāk un, tai pilnībā izzūdot pavisam, zūd arī pats vārds, tāpēc diez vai to varētu saukt par metonīmiju.)

V. Rūķes-Draviņas (Rūķe-Draviņa 1971, 112) konstatētos vietvārdu semantisko pārnēsumu ekstralingvistiskos ceļus var attiecināt arī uz ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem:

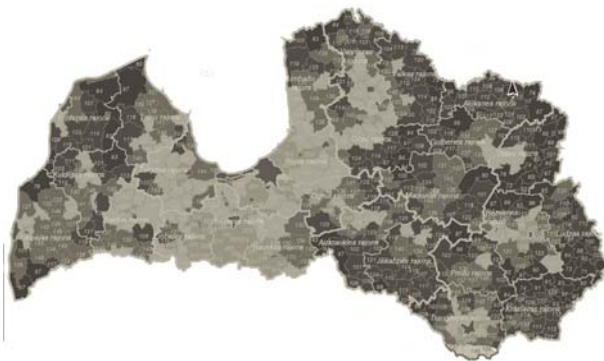
- 1) bijušo māju vārdi – lauku vai pļavu nosaukumi,
- 2) purvu vārdi – pļavu nosaukumi – iestrādātu lauku vārdi,
- 3) mežu vārdi – līdumu nosaukumi – lauku un pļavu vārdi,
- 4) pauguru vārdi – māju vārdi,
- 5) ezeru vārdi – purvu vārdi.

Nomenklatūras vārda semantikas izbalēšanu veicina arī gramatizēšanās procesi toponīmijā – daudzi saliktu vietvārdu otrie komponenti caur biežu lietojumu un dažādiem salikteņveidošanas modeļiem pamazām pārtop par afiksoīdiem jeb topoformantiem bez skaidras nozīmes (skat. 3.2. nodaļu). Semantika izbalē arī onimizācijas procesā. Parasti par onomastiskajām leksēmām (līdz ar nozīmes zudumu lietotāja apziņā) kļūst no citām valodām aizgūti nomenklatūras vārdi (piemēram, *Nurka* zv Bērzciemā < ig. *nurk* ‘stūris, kakts; nostūris’ Laumane 1996, 300). Tā kā toponīmijai raksturīgi, ka tajā bez grūtībām cits ar citu sajaucas dažādu valodu elementi, citas valodas patstāvīgs vārds – bieži vien ģeogrāfiskais termins – var pārtapt par toponīma darināšanas formantu resp. izskaņu. Taču nozīmes dilums sastopams arī mantotu, plaši lietotu un zināmu leksēmu semantikā. Par to, ka īpašvārdā iekļautā apelatīva semantika patiešām pamazām izbalē, liecina toponīmijā nereti sastopamā reduplikācija, ko Kristians Lēmans (Lehmann 2002, 116–117) uzskata par pārliecinošu desemantizēšanās pazīmi (piemēram, Ērgļu novada vietvārdi: kalni *Kalniņkalns*, *Kalnijkalns*, mājvārdi *Kalnkrīvkalns*, *Kalnkalniņi* utt., 1977). Nomenklatūras vārdu gramatizēšanās process aplūkots promocijas darba 3.3. nodaļā, pētot afiksoīdus latviešu toponīmijā.

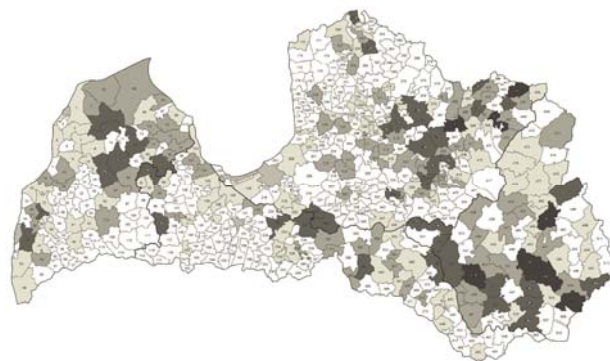
Metafora latviešu toponīmijas apelatīvajā daļā nav bieži sastopama, taču atšķirībā no onomastiskajām leksēmām tajā novērojama ne tikai tradicionālā (*puostaine* – neauglīga vieta, *bļuoda* – ieleja), bet arī (un pat lielākoties) ģenētiskā metafora, kura izceļ vārda sēmu, kas bijusi tā rašanās pamatā, bet laika gaitā novirzījusies perifērijā (Kövecses 2010, 37). Šeit kā piemēru var minēt ģeogrāfisko apelatīvu *purvs*, kuru var saistīt ar etimoloģiski

radniecīgo lietuviešu vārdu *purvas* ‘dubļi’, lejasorbu vārdu *para* ‘dubļi, mēsli’, kā arī ar frazeoloģismiem *nogrimt purvā*, *iebraukt purvā* u. c. Pierādījums tam, ka nomenklatūras vārda semantiskā pārbīde akcentē objekta kvalitatīvās īpašības, tātad ir metaforiska, iespējams, ir Latvijas zemes vērtības (15. attēls) un leksēmas *purvs* areālās izplatības (16. attēls) karte: pagastos, kuros, pēc Nekustamā īpašuma valsts kadastra sistēmas datiem, fiksēts visvairāk vārda *purvs* semantisko pārbīžu ir arī viszemākā zemes kadastrālā vērtība. Tā kā ar konkrētiem ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdiem šādi mēdz izteikt objekta abstraktās īpašības, toponīmiskās metaforas vienlaikus ir ne tikai ģenētiskas, bet arī ontoloģiskas un daļēji arī orientējošas (bedre pretstatīta kalnam).

15. attēls. Augsnes kadastrālā vērtība (tumšāk ietonētās teritorijas – zemākā kadastrālā vērtība)

16. attēls. Leksēmas *purvs* semantiskā transpozīcija (tumšāk ietonētās teritorijas – visvairāk semantiskās transpozīcijas gadījumu)

Tomēr visizplatītākais semantiskās transpozīcijas veids toponīmijā un līdz ar to arī latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdos ir **metonīmija**. Uzmanību šim faktam onomasti pievērsuši vien pēdējā laikā (Brozović Roncević, Žic Fuchs 2004), taču vispārīgajā semantikā šāds uzskats ir visai nostiprinājies – Metonīmiju par vienu no galvenajiem vietvārdu formēšanās principiem atzinis arī semantikas pētnieks Stīvens Ulmans (*Stephen Ullmann*) (Ullmann 1962, 218–220).

No metonīmiskiem pārnesumiem latviešu toponīmijā lielākoties sastopama **sinekdoha** – daļas nosaukšana veselā vārdā (un otrādi). Semantisko pārmaiņu cēloņus zinātnieki pētījuši jau vairāk nekā 2000 gadu – sākot no retorikiem, kuri sinekdohu un metonīmiju uzskatīja par metaforas paveidiem (Lodge 1979, 76), turpinot ar Ferdinānu de Sosīru (*Ferdinand de Saussure*), kura noteiktās valodas sintagmatiskās un paradigmātiskās attieksmes ļāva Romanam Jakobsonam (*Роман Якобсон*) nošķirt metonīmijas un metaforas atšķirības (Nerlich 2005, 110), un beidzot ar Džordžu Leikofu (*George Lakoff*), Marku Džonsonu (*Mark Johnson*), Zoltanu Kevečešu (*Zoltán Kövecses*), Brigitu Nerlihu

(*Brigitte Nerlich*), Ronaldu Langakeru (*Ronald W. Langacker*) un citiem mūsdienu pētniekiem, kuri sinekdohu uzskata par vienu no metonīmijas paveidiem. Pētot valodas procesus un kognitīvos modeļus, sinekdoha vienmēr pieminēta un izcelta īpaši un vēl tagad tā tiek atzīta par galveno un plašāk izmantoto metonīmijas paveidu ne tikai latviešu (Lokmane 2010, Juhnēviča 2009), bet arī ārzemju valodniecībā (Lakoff, Johnson 2003, Kövecses 2010).

Sinekdohas definīcija, kas minēta arī Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā, proti, «nozīmes pārnesums, nosaucot veselumu tās daļas vārdā vai otrādi» (VPSV 352–353), un kam latīņu valodā ir vēl lakoniskāks formulējums: *pars pro toto / totum pro parte* ‘daļa caur veselo / veselais caur daļu’, šķiet, rada grūtības sinekdohu praksē nošķirt no citiem metonīmiskiem sakariem. Pārskatot zinātnisko literatūru par metonīmiju, var novērot trīs dažādas sinekdohas izpratnes:

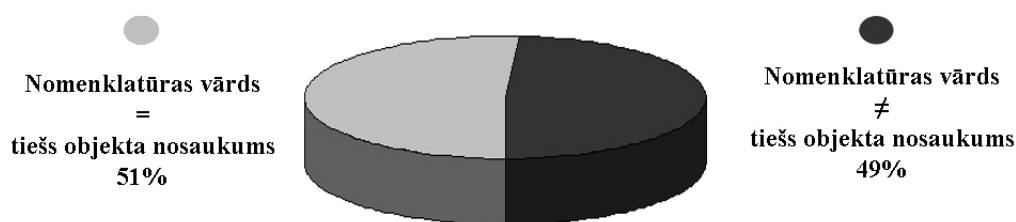
- 1) daļa metonīmijas pētnieku sinekdohu nenodala no metonīmijas un bieži pat nelieto šo terminu, sinekdohiskos procesus jeb veselā un daļas attiecības analizējot metonīmijas ietvaros (Langacker 2009, Krasovska 2010),
- 2) citi zinātnieki sinekdohas jēdzienu attiecina galvenokārt uz fizisku priekšmetu daļas un veselā attiecībām, no tās norobežojot nozīmes pārnesumus abstraktos jēdzienos, ko viņi uzskata par citiem metonīmijas paveidiem (Lakoff, Johnson 2003, Arp, Johnson 2002),
- 3) nedaudzi pētnieki par sinekdohu dēvē visus nozīmes pārnesumus, kuros var nojaust veselā un daļas attiecības, tos saucot par sinekdohas, nevis metonīmijas paveidiem (Kövecses 2010).

Tas, ka latviešu toponīmijā ir daudz dažādu metonīmijas un sinekdohas paveidu, ir redzams, pat īpaši neiedziļinoties onomastiskajos procesos – lielākā daļa pētnieku kā vienu no raksturīgākajiem sinekdohas piemēriem min metonīmiskā pārnesuma rezultātā radušos vietu nosaukumus vai to paralēlformas (piemēram, *Amerika – Amerikas Savienoto Valstu vietā* un *Anglija – Lielbritānijas vietā*). Vienkomponenta mikrotoponīmos metonīmiskie pārnesumi nepietiekamo vietvārdu vēstures aprakstu dēļ gan ir grūti pierādāmi, taču nomenklatūras vārdi onomastiskajās vārdkopās un saliktoņos ir tie, kas ļauj konstatēt nosaukuma semantisko atbilstību vai neatbilstību reālajam objektam un tālāk novērtēt, kas ir iespējamās neatbilstības pamatā: metafora vai metonīmija respektīvi sinekdoha. Līdz ar to bija pētījuma teorētiskajam pamatojumam un piemēru analīzei izvēlēta Džordža Leikofa un Marka Džonsona izpratne par sinekdohu kā daļas nosaukuma izmantošanu veselā

apzīmēšanai (vai otrādi) galvenokārt fizisku objektu nosaukumu darināšanā, abstraktos sinekdohiskos nosaukumus atstājot citiem metonīmijas paveidiem.

Vērojot LU aģentūras «Latviešu valodas institūts» vietvārdu kartotēkā atrodamo onomastisko vārdsavienojumu ar ģeogrāfisko apelatīvu otrajā komponentā nomenklatūras vārda un objekta faktiskā apzīmējuma atbilstīmi, izrādījās, ka nomenklatūras vārds, kuram būtu precīzi jānosauc un jāraksturo objekta kategorija, to nedara gandrīz tieši pusē vārdsavienojumu (skat. 17. attēlu): 51 procentā vārdsavienojumu iekļautais nomenklatūras vārds tieši nosauc objekta kategoriju, taču 49 procentos gadījumu nomenklatūras vārds nesakrīt ar objekta tiešo nosaukumu (piemēram, pļavas sauktas par kalniem, mežiem, purviem, mājas par kalniem, upēm, laukiem utt.).

17. attēls. Vietvārda semantikas neatbilstme reālajam ģeogrāfiskajam objektam latviešu toponīmijā

No «nepareizajiem» jeb denotātam neatbilstošas kategorijas objektu nosaucošajiem vārdsavienojumiem kā nedroši metonīmiskā pārnesuma pierādījumi tika atsijāti mājvārdi, konkrētā toponīmiskā apelatīva sinonīmi, kā arī formu un novietojumu raksturojošie ģeogrāfiskie apelatīvi, kurus var attiecināt uz gandrīz jebkuru objekta kategoriju, līdz ar to aizdomas par sinekdohu varētu būt vairāk nekā 3000 jeb piektajā daļā toponīmisko nosaukumu.

Par nepārprotamiem sinekdohas gadījumiem uzskatāmi vien tie nedaudzie vietvārdi, kuru aprakstos minēti pierādījumi par daļas nosaukšanu veselā vārdā vai otrādi, proti, ja minēts, ka, piemēram, pļavu sauc par avotu tāpēc, ka tajā ir avots, lauku dēvē par kalnu tāpēc, ka tas atrodas uz kalna, ceļu sauc par gravu tāpēc, ka tas ved caur gravu. Pārējos gadījumos semantiskā transpozīcija var būt radusies arī citu lingvistisku vai ekstralingvistisku pārmaiņu rezultātā:

1) dažos gadījumos objekta apraksta trūkuma dēļ latviešu toponīmijā ir grūti novilkt robežu starp diviem galvenajiem semantiskās transpozīcijas veidiem – metaforu un metonīmiju, piemēram, nav zināms, vai ieleja, kas nosaukta par *aku*, ir dziļa un apaļa kā aka, kas būtu metaforas gadījums, vai arī tajā ir aka, kas būtu sinekdohas procesa rezultātā

radies nosaukums. Arī purva nosaukšana par *salu* var būt gan metaforisks salīdzinājums, gan daļas, proti, purva salas nosaukuma pārnesums uz veselo – purva nosaukumu utt.: *Krieva sala* purvs Bērzgalē, 1972, *Rūņu sala* pu Lēdurgā, E I 48, *Staigā dūkstis* pļ Sarkaņos, 1960, *Lejas aka* bezdibenis Braslavā, 1957, *Dziļums* ez Drabešos ap Āraišiem, 1972, *Sildārzs* pļ, pu Engurē, 1959, *Biznāja apluoks* pļ Bilskā, krūmiem apaugusi vieta, kur karstā laikā salaiž govis; krūmi aizsargā no dunduriem, apkārt dūkstis, 1969 u. c.;

2) sinekdohas ietekmi nosaukuma radīšanā grūti noteikt arī gadījumos, kad reālais objekts zudis, piemēram, nevar zināt, vai no aizaugušiem mārkiem tapušā purva nosaukums ir sinekdoha vai vēsturisko pārmaiņu laikā nemainīgi saglabājies nosaukums, proti, vai tiklab mārkis, kā tā purvainā piekraste savulaik dēvēta par mārkū vai arī daļas attiecināšana uz veselo notikusi pēc reālā objekta izzušanas utt.: *Dundura pļava* tī Barkavā, 1962, *Buokstu purvs* pļava, bijušais kūdras purvs gar Gulbenes dzelzceļmalu, tagad meliorēts, 1960, *Naudys akminc* neapdzīvota vieta Barkavā, kādreiz bijis ļoti liels akmens, vēlāk tas uzspridzināts, lai varētu izlietot māju celšanai, 1962, *Silvalks* pļava Popē, «nekāds valks nav, .. tāds jau mitrāks ir, var jau būt, ka kādreiz bijis valks», 1964, u. c.;

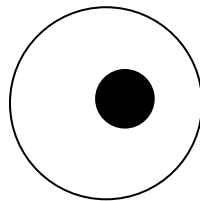
3) sinekdohu grūti nošķirt arī gadījumos, kad vietvārdā iekļautajam nomenklatūras vārdam un objekta apelatīvam ir vismaz viena kopēja sēma, piemēram, nav zināms, vai ieleja, kas nosaukta cita pazemināta reljefa vārdā – proti, par *bedri*, – ir sinekdohas vai sinonīmijas gadījums, respektīvi, vai ielejā ir bedre, kas devusi vārdu visai ielejai, vai arī visa ieleja ir liela bedre utt.: *Mālduobe* le Adulienā, 1972, *Gala dūkstis* pu Bilskā, 1969, *Liekne* pļ un pu Cērē, Pl IV 123, *Pirtežgrāvis* // *Dzestrenes krauja* gr Drustos, pie Dzestrenes upes, 1971, u. c.;

4) bez izsmeļoša vietvārda apraksta nav iespējams arī uzzināt, vai objekts reāli apzīmē plašāku vai šaurāku teritoriju vai objekta raksturojums vienkārši ir vietvārdu vācēja vai teicēja subjektīvs vērtējums, piemēram, vai pļava, kas nosaukta par kalnu, patiešām ir jāsauc par kalnu vai tomēr par pļavu, kas pārklāj kalnu – ne velti daudzkārt pie precizējošā objekta raksturojuma minēti divi nomenklatūras vārdi: *Dzirnavkalns* la, ka Druvienā, 1975), *Ruozas kalns* la, ka Odzienā, 1960, *Rizgas kalns* ka, pļ Sēlpilī, 1961, *Lapsu druvu kalns* me Iecavā (vietvārda pieraksta gads nav zināms) u. c.

Arī atsijājot šādus šaubīgos gadījumus, metonīmisko pārnesumu skaits latviešu toponīmijā ir ļoti liels. To, ka tieši sinekdoha latviešu toponīmijā ir visizplatītākais nozīmes pārnesums, šķiet, nosaka toponīmijas un arī visas onomastikas specifika, kuras uzdevums – izcelt objekta raksturīgo pazīmi un ekonomēt valodu – tieši sakrīt ar sinekdohas galvenajiem uzdevumiem (Lokmane 2010, Kövecses 2010).

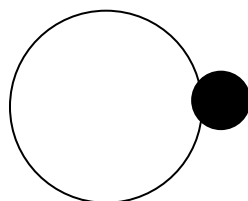
Konkrētu sinekdohas gadījumu skaitu bez rūpīgas objekta vizuālas un vēsturiskas izpētes noteikt nav iespējams, taču ir novērojami vairāki tās veidošanās mehānismi, kas apzīmējamo denotātu statistiskās nemainības dēļ nedaudz atšķiras no vispārīgajā leksikā novērotā, un varbūt tāpēc šādi nozīmes pārnēsumi būtu jāšķir arī terminoloģijā un jāsauc par toponīmiskajām sinekdohām. Galvenie principi – daļa veselā vietā un veselais daļas vietā – gan ir tādi paši kā visā valodā, taču nedaudz atšķiras daļas reālā, fiziskā attiecība pret veselo, jo veselajam vārdu var dot gan daļa, kas atrodas objektā, gan daļa, kas atrodas ārpus objekta, gan objektu pārklājošā daļa:

1) daļa objektā → veselais

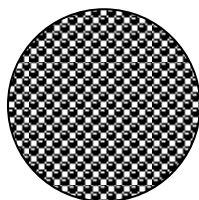
Visbiežāk objektam nosaukumu dod objekta daļa, kas atrodas objekta iekšienē, piemēram: *Bakanu avuots* pļava Baldonē, pļavā ir avots (1965), *Kotla dūbe* pļava Aknīstē, pļavas vidū – iedobums, kurā ilgi pavasarī stāv ūdens (1977), *Nuodegu ķieģeļu ceplis* kalns, kalnā bijis vecās Nuodegu muižas ceplis (1977), *Saulītes strauts* pļava Kurmenē, pļava, kurai cauri tek Saulītes strauts (1961), *Rudzdanga* me, pļ Turlavā (1972), *Guļbu dūbis* kalns Dagdā, kalnā bijušas kartupeļu glabājamās bedres (1962). Pēdējā piemērā redzams, ka sinekdoha, izceļot objekta raksturīgāko pazīmi, var pat radīt paradoksu, paaugstinājumu nosaucot ar pazeminājuma terminu. Šādu kalnu, kas nosaukti par *duobēm* vai *bedrēm* ir visai daudz, taču vārdnīcās nereti tieši šā paradoksa dēļ šāda nozīmes nianse atšķirībā no dažām citām sinekdohas ierosinātām nozīmes niansēm netiek iekļautas;

2) daļa ārpus objekta → veselais

Otrais sinekdohas veids, iespējams, sastopams gandrīz tikai toponīmijā, proti, objektam nosaukumu dod kāda objekta daļa, kas atrodas pie vai pat atstāta no objekta un tomēr kā spēcīgs orientieris ainavā ir tam piederīga, piemēram: *Sarkanā pelņe* ceļā Daugmalē, ceļš pie dīķa ar šādu vārdu, 1965, *Lāčpurs* pļā Laucienā, slapja pļava pie Lāčpurva, 1962, *Pūces purvis* ganības Taurkalnē, Pūces purva malā, 1961, *Mālu duobes* pļā Balvos, Sebežu ciemā, tās malā bijušas bedres, kur ņemti māli, 1970, *Lielā egle* ganības Aglonā, ganību malā bija liela egle, tagad tikai celms palicis, 1962, *Aitu namiņš* mārks Braslavā, kur mazgātas aitas, blakus bijusi kūtiņa (vietvārda pieraksta gads nav zināms);

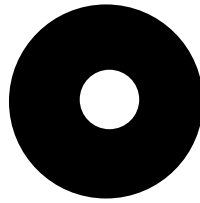
3) objekta daļa, kas pārklāj veselo → veselais

Trešais sinekdohas veids latviešu toponīmijā ir tas, ko metonīmijas pētnieki (Kövecses 2010) dēvē par objekta materiāla un objekta attiecībām. Šajā grupā gan ietilpst vien dažādi fitonīmi jeb augu un koku vai zemes ģeoloģiskā materiāla vārdā dēvēti objekti, piemēram, daudzie pļavu nosaukumi auga vārdā *ābuoliņš* un citi: *Kārkli* me Barkavā, zema, kārkliem aizaugusi vieta, 1962, *Glīzdi* la Bērzpilī, 1957, *Mazās kazenes* pļā Mazzalvā, Pl II 334, *Niedre* pļā Turlavā, E II 105, *Mēlnalksnis* // *Mēllalksnis* neap Bilskā, 1969, *Dziļais kārkls* pļā Sēmē, Pl II 500.

Šādu gadījumu ir maz, taču tas, iespējams, apliecina, ka nozīmes pārnesumi vismaz praksē palaikam nav ērti. Sinekdoha te rosinājusi jaunu leksēmu rašanos, piemēram: purva apelaatīvs *dzērvenieks* no vārda *dzērvene*, mežu apelaatīvi *eglājs*, *kārkliens*, *priediens* no fitoleksēmām *egle*, *kārkls*, *priede*, pļavu apelaatīvi *krūmenīca*, *kūlene*, *lapaine* no vārdiem *krūmi*, *kūla*, *lapa*, lauka nosaukums *aviekstājs* no apvidvārda *aviekste* ‘avene’ un citi. Šāda, iespējams, sinekdohas ierosināta jaunas leksēmas rašanās vērojama arī iepriekš minētajās sinekdohas grupās: par *liepeni* saukta pļava, pie kuras vai kurā aug liepas, par *grāvieni* – pļava, kurā ir viens vai vairāki grāvji, par *avuoteni* – pļava, kurā ir daudz avotu, par *laipāju*, *laipeni* – pļava ar laipām, par *kūleni* – pļava, kurā aug kūla, par *ceplenīcu*, *cegalneicu* – pļava, kurā atrodas ceplis, par *cineni*, *krūtaini* – ļoti ciņainas pļavas utt., tāpēc šādus apelaatīvus toponīmijas sakarā varētu saukt par sinekdohiskajiem atvasinājumiem.

4) veselais → daļa

Ceturtais sinekdohas veids latviešu toponīmijā ir objekta, respektīvi, tā daļas nosaukšana veselā vārdā. Šī grupa atšķirībā no vispārīgās leksikas toponīmijā ir nevariabla, taču skaitliski vislielākā, jo tajā ietilpst nosaukumi visiem daudzajiem laukiem un pļavām, kas atrodas kalnā, un citi, piemēram: *Bazneicys kolnc* lauks Bērzpilī, lauks piekalnē, uz kura atrodas baznīca, 1957, *Ābēles kalns* lauks Vecpiebalgā (vietvārda pieraksta gads nav zināms), *Augstais kalns* lauks Sēļos (vietvārda pieraksta gads nav zināms), *Apšu birzs* ceļš Alūksnē, caur birzi, 1969, *Krancīšgrava* ceļš Ainažos, caur gravu, 1975.

Pārskatot nomenklatūras vārdus, kuri visbiežāk pakļauti toponīmiskajai sinekdohai, iezīmējās trīs galvenās grupas:

- 1) fitoleksēmas jeb augu nosaukumi (piemēram, *apse, alksnis, ābele, bērzs, egle*),
- 2) hidronīmi jeb ūdeņu nosaukumi (piemēram, *aka, avuots, atteka, dīķis, grāvis, ezers, puors, rūcis, strauts, upe, valks*),
- 3) izteikti lieli vai pavisam nelieli reljefu veidojoši objekti (piemēram, *akmens, ala, bedre, celms, ceplis, danga, duobe, grava, kalns, laipa, lauks, leja*).

Visās trijās grupās ir ļoti spēcīgi vides orientieri, un tas varētu liecināt, ka sinekdoha toponīmijā aktīvi palīdz citu no cita nošķirt vienas kategorijas objektus, proti, ar to var nošķirt divus blakus vai netālu esošus laukus, pļavas, kalnus utt., neizmantojot vienu ģeogrāfiskās nomenklatūras leksēmu.

Taču, kā liecina vietvārdu materiāls, atšķirībā no sinekdohas vispārlietojamajā leksikā toponīmiskā sinekdoha sliecas izzust, jo:

1) līdzās daudziem šādiem pārnēsumiem ar laiku nostājas paralēlnosaukums ar atbilstošu ģeogrāfisko apelatīvu, piemēram, Dunikas kalnam *Āpšu bedres* ir paralēlnosaukums *Āpšu kalns* (1958), *Kazpurs*, pļava Sēmē, tiek saukta arī par *Kazpurpļavu* (1969), savukārt *Lielā purva* jeb Sinoles pļavas paralēlnosaukums ir *Lielā pļava*, turklāt otrais nosaukums, pēc teicēja vārdiem, «esot parastāks» (1979) utt.;

2) sinekdohiskās nozīmes ieplūst vārda nozīmju sistēmā un vismaz formāli metonīmiskais pārnēsums neveidojas. Šeit kā visuzskatāmāko piemēru var minēt leksēmu *ruoza*, kurā, iespējams, sākotnējā metonīmiskā pārnēsuma dēļ veidojies tik plašs nozīmju nianšu tīkls:

1. virkne pakalnu mežā, 2. paaugstinājumu rinda purvā, 3. kalnu ķēde, 4. paaugstinājumi līdzenumā, 5. pakalns, paugurs, 6. paugurs ar priežu mežu, sausa vieta priežu mežā, 7. neliela pļava starp laukiem, 8. neliels strauts starp laukiem, 9. neliela pļava mežā, 10. šaura zemes strēle, 11. šaura un paaugstināta zemes strēle, kas apzīmē robežu, ežu, 12. grēda, kaudze, 13. atklāta vieta mežā, 14. skujuoku mežs, 15. zemiene, 16. grava, 17. padziļinājums, 18. šaurs padziļinājums starp diviem paaugstinājumiem (ME III 585), 19. vieta, kas paaugstināta attiecībā pret apkārtni (EH II 393). Tātad tās primārā nozīme ir ‘paaugstinājums’, ar 7. un 9. nozīmi to var pievienot nomenklatūras vārdiem, kas raksturo vidi, ar 8. nozīmi – pie hidrogrāfiskiem terminiem, ar 10. nozīmi pie nomenklatūras vārdiem, kas raksturo objekta formu, bet ar 15.–18. nozīmi – pie nomenklatūras vārdiem, kas raksturo pazeminājumu;

3) no objekta kategorijai neatbilstošā nosaukuma saknes veidojas jaunas leksēmas. Jaunas leksēmas rašanās īpaši raksturīga tajos gadījumos, kad nomenklatūras vārds lietots tikai ar nozīmes pārnēsumu, proti, vienmēr apzīmē ne tikai konkrēto objektu, bet arī plašāku teritoriju ap to: tādi ir *celms*, *cinis*, *krūts*, no kuriem sinekdohas rezultātā acīmredzot radušās leksēmas *celmene*, *cinene*, *krūtaine* utt.: *Celmene* pļava Annā, pļavā auguši koki, tie nozāģēti, palikuši celmi (1961), *Cinājs* pļava Bejā, ciņaina (1961), *Krūtaine* liekņa Aknīstē (: *krūts* ‘cinis’) (Fil. mat. 35).

Apkopojot semantisko procesu liecības ģeogrāfiskajos apelatīvos, redzams, ka nomenklatūras vārdi onomastiskajos vārdu savienojumos var vai nu daļēji, vai pilnīgi zaudēt savu nozīmi (skat. 3. tabulu) un līdz ar to var zust arī no leksikogrāfiskā materiāla.

3. tabula. Semantisko pārnēsumu lingvistiskie un ekstralingvistiskie cēloņi

Objekts ir zudis vai mainījies, bet nosaukums palicis	Objekts ir līdzīgs kādam citas kategorijas objektam	Ar ģeogrāfiskajā apelatīvā ietvertu semantiku raksturota objekta kvalitāte	Nosaukumā ietvertais objekts veido daļu no denotāta vai atrodas netālu no tā
Funkcionālā transpozīcija	Metaforiskā transpozīcija		Metonīmiskā transpozīcija
<p>Daļēja transpozīcija (piemēram, upes dažviet dēvētas par <i>strautiem</i> vai <i>urgām</i>, purvi – par <i>lāmām</i>, <i>lejām</i>, <i>liekņām</i> u. tml.)</p>			<p>Pilnīga transpozīcija (piemēram, pļava un mežs dažviet saukts par <i>dīķi</i>, <i>ezeru</i>, <i>strautu</i>, <i>purvu</i>, <i>upi</i>, <i>atvaru</i> utt.)</p>

Toponīmijas sakarā, iespējams, dažkārt var runāt arī par transsemantizāciju, kad gramatizēšanās rezultātā rodas asociācijas ar citu vārdu un šīs asociācijas veido jaunu semantiku, piemēram, *Rīskalni* ka Rendā nav *Rīsu kalni*, bet gan kādreizējie *Rijas kalni*, kur *-ij-* izrunā pārvērties par *-ī-* (skat. Hauzenberga 1932).

3.5. ĢEOGRĀFISKĀS NOMENKLATŪRAS VĀRDI ONOMASTISKAJĀS (SINTAKTISKAJĀS) STRUKTŪRĀS

Lai gan sintakses kā valodniecības nozares aizsākumi meklējami senākā pagātnē nekā pirmo zinātnisko onomastisko pētījumu rašanās pirmsākums, teikuma uzbūves pētnieku uzmanība onomastiskajiem vārdu savienojumiem pievērsusies gaužām reti – ne velti šis starpnozarū izpētes lauks valodniecībā tiek dēvēts par «pelēko zonu» (Алѣкшина 1997, 135). Tomēr pat starp nedaudzajiem šo divu nozaru – onomastikas un sintakses – saskarsmes zonā tapušajiem darbiem var izšķirt divējus pētniecības aspektus:

- daži pētnieki pievērsās īpašvārdu funkcijām teikumā;
- citi valodnieki pēta sintaktiskos sakarus pašā onomastiskajā vārdsavienojumā, respektīvi, onomastiskās leksēmas un nomenklatūras vārda savstarpējās attiecsmes.

Pirmo virzienu, šķiet, aizsācis valodnieks Leonards Blūmfīlds (*Leonard Bloomfield*), savas 1933. gadā izdotās grāmatas «Valoda» nodaļā «Sintakse» rakstot: «Īpašvārdi [teikumā] ir sastopami tikai vienskaitlī, tiem nav artikula (*determiner*), un tie vienmēr ir noteikti (*definite*)», piebilstot, ka ir arī izņēmumi, taču grāmatas ierobežotā apjoma dēļ tie tuvāk netiks aplūkoti (Bloomfield 1933, 205). Kādu no trim L. Blūmfīlda nosauktajām īpašvārda funkcijām savos pētījumos palaikam min arī citi sintakses pētnieki (Matthews 2000, Tallerman 1998), taču, līdzīgi kā L. Blūmfīlds, šajos gadījumos neiedziļinās. Lai gan onomastiskās leksēmas un vārdu savienojumus savos piemēros min ikviens sintakses pētnieks, parasti tie analizēti kā substantīva grupas analogs un šīs specifiskās pazīmes pat netiek pieminētas (sal. Van Valin, Randy 1997). Īpašvārda funkcijas teikumā, pārņemot L. Blūmfīlda idejas, analizējis arī Džons Algeo (*John Algeo*) (Algeo 1973). Džona Algeo izvirzītos principus plašāk iztirzājis Vilijs van Langendonks (*Villy van Langendonck*) (Langendonck 2007), gan iebilstot pret Dž. Algeo nodomu īpašvārdu sintaksi skatīt atrauti no semantikas (Langendonck 2007, 19) un viņa tēzi, ka īpašības vārds sintaktiskā līmenī ne vienmēr ir īpašvārds semantiskā līmenī (ibid., 210). Viens no plašākajiem pētījumiem, kurā plaši aplūkotās īpašvārda dzimtes, skaitļa, locījuma un artikula funkcijas teikumā, ir norvēģu filoloģijas pētnieces Marijas Aļokšinas (*Мария Алѣкшина*) promocijas darbs «Īpašvārds mūsdienu norvēģu valodā. Gramatiskais aspekts» (Алѣкшина 1997). Taču neviens no minētajiem autoriem nav mērķtiecīgi aplūkojis saliktu nosaukumu iekšējos sintaktiskos sakarus.

Otrajam aspektam jeb sintaktisko sakaru meklējumiem pašā onomastiskajā vārdsavienojumā vai pat leksēmā pievērsušies gan atkarību, gan ģeneratīvās gramatikas pārstāvji, taču arī šādu pētījumu ir maz (publicēti vien daži nelieli raksti: piemēram, krievu filologs Deniss Paperno pētījis sintaktisko sakaru starp onomastisko leksēmu un nomenklatūras vārdu jeb vispārējo apzīmējumu (*generic element*) (Paperno 2004), turpretim ģeneratīvās sintakses pārstāvis Moreno Mitrovičs mēģinājis ielūkoties toponīmu respektīvi hidronīmu dziļajās struktūrās (Mitrović 2010)).

Sintaktiskie sakari onomastiskajos vārdsavienojumos, šķiet, vairāk interesējuši pašus onomastus – šīs valodniecības nozares pētnieku vidū īpašvārds tiek uzskatīts vienlaikus gan par vārdu, gan sintaktisku vienību («būt īpašvārdam nozīmē iemantot gan teikuma, gan vārda īpašības» (Суперанская 1973, 109)), un nereti tiek uzsvērtā nepieciešamība analizēt īpašvārdus arī gramatiskā aspektā, taču apjomīgu zinātnisku darbu nav arī šajā valodniecības apakšnozarē un nedaudzie pētījumi veikti bez iedziļināšanās mūsdienu sintakses teorijās un terminoloģijā (Rūķe-Draviņa 1971, Бушч 2001), līdz ar to šīs divas valodniecības nozares – onomastika un sintakse – joprojām var tikt uzskatītas par izolētām.

Iespējams, ka šādas situācijas pamatā ir sintaktisko sakaru esamības meklējumi jeb sintakses pētnieku pārdomas par minimālo sintaktisko vienību un tās robežām: daži uzskata, ka minimālā sintaktiskā vienība ir vārdforma (Matthews 2000), citi domā, ka vārdforma ārpus konteksta nevar būt sintaktiska vienība (Чеснокова 1975, 122). Taču onomastiskajiem vārdu savienojumiem, kuros kā otrais komponents iekļauts ģeogrāfiskās nomenklatūras vārds, pilnībā piemīt sintaktiskas vienības pazīmes, ko minējusi N. Švedova (Шведова 1975):

- 1) onomastisko vārdsavienojumu elementiem ir lineāra secība – ikviena onomastiskā vārdsavienojuma pamatā ir onomastisks modelis (piemēram, toponīmiskā leksēma parasti ir pirms nomenklatūras vārda: *Saules kalns*, *Rāznas ezers*, lai gan sarunvalodā sastopamas arī no krievu valodas ienākušās apozitīvās konstrukcijas: *ezers Rāzna*, *pilsēta Rīga*);
- 2) vārdsavienojuma elementi pakļaujas kādam noteiktam likumam jeb, pēc N. Švedovas, ikvienai sintaktiskajai vienībai ir kodols (lielākajā daļā toponīmu tas ir nomenklatūras vārds, kas vairākumā gadījumu piesaista apzīmētāju: piemēram, *Jura kalns*, *Zilais kalns*);

- 3) vārdformas veido vienotu fonētisku kompleksu (kā pierādījums tam ir tendence daudziem onomastiskajiem vārdu savienojumiem saplūst saliktenī: piemēram, *Guōs as:te // Guōvsas:te* pļava Birzgalē 1970);
- 4) sintaktiskajam komponentam piemīt valence – tas var piesaistīt citu komponentu vai var piesaistīties pats (piemēram, latviešu valodā⁷ lielākajā daļā toponīmisko vārdu savienojumu aktīvā valence piemīt nomenklatūras vārdam – ne velti dažos gadījumos tas var funkcionēt arī viens, iegūstot onomastiskās leksēmas statusu: *As:te // Lielā aste* leja Birzgalē 1970 u. tml.);
- 5) sintaktiska vienība informē un satur konkrētu informāciju. Šī sintaktiskās vienības funkcija onomastiskajiem vārdu savienojumiem ir īpaši izteikta, jo īpašvārds nosauc pavisam konkrētu konotatīvu nozīmi un, ja pietiekami nepazīstam ar īpašvārdu nosaukto vietu vai personu, tas grūti pakļaujas substitūcijai (Matthews 2000, 59).

Lai noskaidrotu onomastiskās struktūras, kurās var tikt iesaistīti nomenklatūras vārdi, analīzei izvēlēti salikti vietvārdi jeb toponīmiskās substantīvu grupas (*noun phrases*), proti, vairāku komponentu toponīmiskās konstrukcijas, kuras galvenās pazīmes ir:

- viens no elementiem (A) ir onomastiskā leksēma,
- otrs elements (B) ir nomenklatūras vārds,
- A un B ietilpst vienā substantīva grupā.

Taču nav noliedzams, ka arī vienkomponta onīmā var būt paslēpti sintaktiski sakari. Gan onomasti, gan sintakses pētnieki (īpaši ģeneratīvās gramatikas pārstāvji) uzskata, ka jebkura onīma pamatā ir apraksts (Суперанская 1973, Mitrović 2010, Rudnycky 1976) un onīmi ir «aparakstu abreviatūras» (Russel 74–77). Bieži vien valodā lietotais īpašvārds ir onomastiskās elipses rezultāts: piemēram, Ukrainas pilsētas vārds *Љvova* cēlies no vēl 13. gadsimtā lietotā nosaukuma *Љvovъ horodъ* ‘Leo pilsēta’, ko var substituēt ar šādu aprakstu: «Pilsēta, kuru 1250. gadā dibināja [Galīcijas] karalis Danilo un nosauca sava dēla Leo vārdā.» Līdzīgi dziļā struktūra atklājas arī antroponīmos: piemēram, uzvārdu *Johnson* var aizstāt ar frāzi: *Son of John* (Jāņa dēls) (Rudnycky 1976, 252).

Daži ģeneratīvās sintakses pārstāvji (piemēram, Mitrović 2010) toponīmu diahroniskās attīstības ceļā starp dziļo un virsējo struktūru pat saskata starpstruktūru: dziļā struktūra ir objekta onomastisks apraksts, starpstruktūra ir starpposms, kurā apelatīvais elements ir pievienojies onomastiskajai leksēmai, taču lietotāju apziņā joprojām

---

⁷ Piemēram, angļu un ķīniešu valodā, kā uzskata D. Paperno (Paperno 2004, 3), aktīvā semantiskā valence piemīt onomastiskajai leksēmai.

atpazīstams, un virsējā struktūra ir toponīms, kurā apelatīvs pārvērties par morfoloģisku vienību jeb topoformantu (Mitrović 2010, 2). Tādējādi var teikt, ka toponīmiskās elipses virsotni sasniegušie vietvārdi ietver dziļi strukturētu sintaktisku elementu, ko regulē morfosintakse, nemainot leksisko stāvokli. Arī latviešu onomastikā šādu elipses piemēru netrūkst: piemēram, upes nosaukums *Abava*, kurā sufikss *-ava* cēlies no indoeiropiešu saknes **abnis* ar nozīmi ‘ūdens, upe’ un jau kļuvis par produktīvu topoformantu. Starpstuktūras piemēri varētu būt vietvārdi *Mežtekas* mžs Annā 1961, *Karatkalns* ka Dundagā, kurā kārti 1905. gada cīnītāji, 1980, *Acmazgājamdīķ* 2 dīķi Piltenē, kur gani mazgājuši seju, 1963 u. c. Dziļā struktūra toponīmos bieži nav pat mākslīgi jārestaurē – tā viegli nojaušama vai atrodama ekspedīciju komentāros, piemēram: *Nuodegu ķieģeļu ceplis* ka Asītē, kurā bijis vecās Nodegu muižas ceplis, 1977, *Bazneicys kolnc* la Bērzpilī, piekalnē, uz kura atrodas baznīca, 1957.

Šāds ģeneratīvās sintakses skatījums uz onīmiem var daudz pastāstīt par to vēsturi, attīstības starposmiem un veidošanās mehānismu, taču šķiet, ka, pētot onomastiskās konstrukcijas, ne vienmēr var lietot terminus *dziļā struktūra* un *virsējā struktūra* N. Čomska izpratnē, kā to dara, piemēram, M. Mitrovičs un J. Rudnickis. Ņemot vērā toponīmu lēno attīstības ceļu un ģenerēšanas mehānismu, šīs struktūras varētu dēvēt, piemēram, par *diahroniskajām* vai *eliptiskajām struktūrām*.

Pievēršoties vārdformu sakaram toponīmiskajās konstrukcijās, īpaši ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu vietai onomastiskā vārdu savienojumā, lietderīgi sekot nevis ģeneratīvās sintakses pārstāvjiem, kuru tālākā iedziļināšanās konstrukciju transformācijas analizē parasti noved pie morfosintaktiskas, nevis sintaktiskas izpētes, bet gan atkarību jeb relāciju gramatikas pārstāvjiem (Matthews 2000, Van Valin & LaPolla 1997, Tesnière 1959 u. c.), kuru pētījumos morfosintakse cieši saistīta sintaktisko procesu izpēti.

3.5.1. Ar ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu veidoto toponīmisko vārdu savienojumu sintaktiskie modeļi

Pārskatot latviešu vietvārdu krājumu⁸, redzams, ka ģeogrāfiskie apelatīvi savienojumā ar onomastisko leksēmu veido galvenokārt *endocentriskus salikteņus*, nereti kopējot šādu saliktu nomenklatūras vārdu modeļus līdz ar aizgūtiem vārdiem (*kanavmala*,

⁸ Turpmāk galvenā uzmanība pievērsta nomenklatūras vārda (substantīva) saistībai ar onomastisko leksēmu, proti, nomenklatūras vārda saistībai ar tuvāko apozitīvo komponentu, tāpēc analizēti lielākoties divkomponentu vārdu savienojumi un salikteņi.

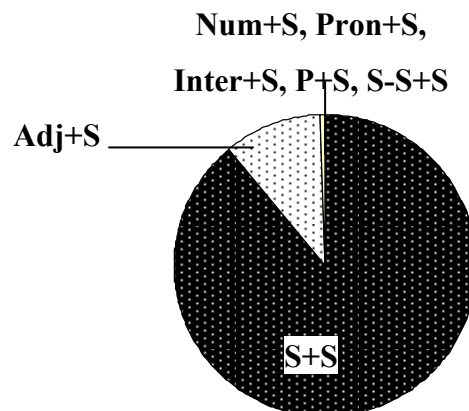
grāvmala). Nomenklatūras vārdi ir aktīvi toponīmisko modeļu veidošanā – tie ir pamats ne tikai vietvārdu eliptisko formu ierosinātāšanai, bet arī galvenais avots nosaukumu epeksēģei jeb paskaidrojošu apelatīvu pievienošanai īpašvārda nozīmes precizēšanai (Dalberg 2008).

Visi saliktie toponīmi ar ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu kā vienu no komponentiem veido substantīva grupas (*noun phrase*). Kopumā novērojami septiņi ar ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu veidotie toponīmisko konstrukciju sintaktiskie pamatmodeļi – četras nominālas konstrukcijas, kā arī pronomiāla, interjektīva, prepozicionāla un koordinatīva konstrukcija:

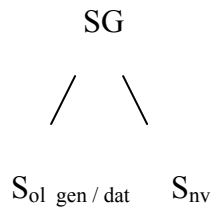
- 1) substantīva konstrukcijas ($S_{gen}+S_{nv}$: substantīvs ģenitīvā / datīvā + substantīvs)
- 2) adjektīva konstrukcijas ($Adj+S_{nv}$: adjektīvs + substantīvs)
- 3) prepozicionālas konstrukcijas ($P+S_{nv}$: prepozīcija + substantīvs_{nv})
- 4) koordinatīvas konstrukcijas ($S_{gen}-S_{gen}+S_{nv}$: substantīvs ģenitīvā + [koordinētājs jeb junktīvs] + substantīvs ģenitīvā + substantīvs)
- 5) numerāļa konstrukcijas ($Num+S_{nv}$: kārtas skaitļa vārds + substantīvs)
- 6) norādāmā vietniekvārda konstrukcijas ($Pron+S_{nv}$: vietniekvārds + substantīvs)
- 7) interjekcijas konstrukcijas ($Inter + S_{nv}$: interjekcija + substantīvs)

Izvērtējot aptuveni 35 000 vārdu savienojumu, kuros iekļauts nomenklatūras vārds, var konstatēt, ka latviešu toponīmijā pārliecinoši dominē nominālas konstrukcijas – ģeogrāfiskās nomenklatūras vārds savienojumā ar lietvārdu, retāk ar īpašības vārdu un pavisam maz ar skaitļa vārdu. Kā redzams 18. attēlā, konstrukcijas ar numerāli, pronomenu, interjekciju un prepozīciju ir ļoti maz – tikai viens procents no visām ar ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu veidotām toponīmiskām vārdkopām.

18. attēls. Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi (S) toponīmiskās vārdkopās

Substantīva konstrukcijas ($S_{\text{gen}+S}$)

[SG – substantīva grupa; S – substantīvs; ol – onomastiskā leksēma; nv – nomenklatūras vārds, gen – ģenitīvs, dat – datīvs]

Substantīva konstrukcijas, kuras veido adnominālais ģenitīvs jeb onomastiskā leksēma ar konstrukcijas marķieri – ģenitīva galotni (Matthews 2000, 60) – savienojumā ar toponīmiskās nomenklatūras vārdu latviešu toponīmijā ir visizplatītākās. Šīs konstrukcijas veido vairāko apakšmodeļi:

- piederības ģenitīva konstrukcijas,
- īpašības ģenitīva konstrukcijas,
- vielas ģenitīva konstrukcijas,
- noderības jeb satura ģenitīva konstrukcijas,
- objekta ģenitīva konstrukcijas,
- pasugas jeb pielikuma ģenitīva konstrukcijas,
- partitīvā ģenitīva konstrukcijas,
- komparatīvā ģenitīva konstrukcijas.

Precīzu konkrēta ģenitīva semantiskā tipa izplatību latviešu toponīmijā noteikt ir gandrīz neiespējami, jo bez rūpīgas vietvārda vēstures un cilmes izpētes nav iespējams pateikt, vai onomastiskās leksēmas pamatā ir apelatīvs vai īpašvārds respektīvi kāds personvārds (tā, piemēram, toponīmiskais vārdu savienojums *Krūmiņu kalns* ka Zemītē, 1973, varētu būt gan piederības, gan vielas ģenitīva grupas modelis).

Taču pat bez iedziļināšanās ir redzams, ka vietvārdos visbiežāk sastopamas **piederības jeb posesīvā ģenitīva konstrukcijas** (Mllvg I 390, Van Valin & LaPolla 1997, 61), kurā pirmais komponents norāda uz piederību – šajā gadījumā – uz ģeogrāfiskā objekta saimnieku. Šo ģenitīva semantisko tipu savos uzskaitījumos min visi gramātiķi (Mllvg, JE, KM), turklāt tas tiek uzskatīts par vissenāko adnominālā ģenitīva nozīmi. Piederības nozīmi ģenitīvā kā galveno acīmredzot saskatīja arī pirmie censoņi, kas latviešu gramatikas terminus centās savu spēkiem tulkot (tā Frīdrihs Mekons ģenitīvu saucis par

piederēšanas vīzi, Ģ. Tauriņš – par piemantotāju utt.). Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, kā arī Milda Lepika pat šķir četrus piederības ģenitīva paveidus (Lepika 56), no kuriem visus var atrast arī toponīmijā:

1. pirmais ir ģenitīvs, kas izsaka tīru piederības nozīmi – nosauc personu, organizāciju vai iestādi vai tml., kam pieder ar otru lietvārdu nosauktais priekšmets, toponīmijas gadījumā – teritorija. Piemēram, *Berķa pļaviņa* Gaujienā, kas, pēc teicēju liecībām, piederējusi Berķim, *Kunga pūrs* Asūnē, kas kādreiz piederējis kungam un citi,
2. otrs piederības ģenitīva paveids ir ģenitīvs, kas norāda uz cilmi (vietu, laiku vai cēloni), ar ko saistās otrā lietvārdā ietvertais nojēgums (šādus piemērus latviešu toponīmijā grūti sameklēt, te, iespējams, varētu minēt vairākus upju nosaukumus, kas cēlušies no upes iztekas vietas nosaukuma: piemēram, *Lācēna upīte* Bērzgalē un *Akļa upīte* Bērzpilī).
3. trešais piederības ģenitīvs ir ģenitīvs, kurā piederības attiecības ir bez konkrētas piederības nozīmes – tas norāda lokālu saistību, piederību pie kā, nevis kam (piemēram, *Piemājas pļava*, *Pieupes pļava*, *Kruoga tilts* un citi). Iespējams, šajā grupā ietilpināmi arī tādi vietvārdi, kuros ģenitīvs norāda uz personu, kas nav ģeogrāfiskā objekta saimnieks, bet ir tieši saistīta ar ģeogrāfisko objektu (piemēram, *Jānīša pļava* Bilskā, *Jēču kalns* ka Drabešos). Ojārs Bušs to iesaka saukt par autorības ģenitīvu, ko varētu ierindot šajā ģenitīva grupā kā tā paveidu. Līdz tālākai toponīmiskā ģenitīva izpētei šādu apakšklasi varētu arī izveidot.
4. ceturtais piederības ģenitīva paveids ir ģenitīvs, kas izsaka veselā nozīmi attiecībā pret daļu (piemēram, *Matuču dīķa gals*, *Ezera krasts*, *Purva kakts* un citi). Pārskatot vietvārdus, šķiet, šī grupa jāpapildina arī ar daļas nozīmi, ko izsaka ģenitīvs un kas toponīmijā, iespējams, izmantota biežāk nekā apelatīvu savienojumos (piemēram, *Triju bērzu pļava* pļ Andrupenē, 1970, *Bērza pļava* pļ Drustos, pļavā aug liels bērzs (1971)). Nereti šī piederība ir netieša, piemēram, nosaukums *Egles druva*, kā liecina teicēju liecības, norāda, ka lauka malā augusi liela egle. Kaut arī egles vairs nav un tā savulaik augusi atstatu no lauka, ģenitīva rašanās pamatā ir šā koka kādreizējā piederība kopējai ainavai.

Otrs vietvārdos visbiežāk sastopamais ģenitīva semantiskais tips ir tā sauktais **vielās ģenitīvs**, kurš kā priekšmeta īpašību vai pazīmi nosauc vielu, materiālu, no kā priekšmets pagatavots. Latviešu toponīmijā vielas ģenitīvs visbiežāk vērojams reljefa vārdos (piemēram, *Smilšu duobe*, *Dubļu bedre*, *Akmens kalns*), retāk – artefaktu nosaukumos (piemēram, *Akmeņu tiltiņš* Pociemā). Iespējams, te drīkst un ir nepieciešams

ievietot arī pļavu, mežu, lauku un citu teritoriju nosaukumus, kuru pirmajā daļā atspoguļots tajos augošo augu kopums (piemēram, *Dadžu līcis*, *Bērzu birze*).

Pasugas jeb pielikuma ģenitīvs, ko mūsdienu gramatikā pieņemts uzskatīt par galveno īpašvārdu konstrukciju veidotāju (Mllvg I 392, Lvg 179), tādā nozīmē, kā tos izprot gramatika, toponīmos sastopams reti. Visbiežāk tas iekļauts epekseģētiskos savienojumos, kur pirmā komponenta nozīme lietotājiem vairs nav saprotama vai aktuāla un nepieciešama tā paskaidrošana vai pat tulkošana, līdzās pamatnosaukumam pievienojot eksplīcītu paralēlformu (piemēram, *Gaina mežs* me Zilupē, 1967, *Baltupe // Baltupes grāvis* grā Ērgemē, 1982). Taču ir arī tādi, kas konkretizē kādu vispārīgāku nomenklatūras vārdu (piemēram, *Izdegas mežs* me Basos, 1967, *Tīreļa purvs* pu Babītē, 1969).

Vēl retāk vietvārdos ar ģenitīva locījumu pirmajā komponentā jūtams kvalitatīvs vērtējums, kas veidots ar **īpašības ģenitīvu**. Iespējams, tādi varētu būt vietvārdi pļavas nosaukumi *Sūdu aste*, *Tauku bedre*, tīrumu nosaukums *Bada kalns*, *Tauku bedre* un citi. Īpašības ģenitīva modeļu toponīmijā ir maz arī tāpēc, ka tie, kā vēsta latviešu gramatikas (Mllvg, JE, KM), parasti prasa ģenitīvam pievienotu apzīmētāju un, kā zināms, latviešu toponīmi galvenokārt ir divkomponentu substantīva grupas. Tādi vairākkomponentu vietvārdi sastopami ļoti reti – piemēram, *Dziļvaru olūteņš* av Gaigalavā, 1971, *Gardūdens purs* ga Dikļos, 1974.

Tikai nedaudzos vietvārdos konstatējams **noderības jeb satūra ģenitīvs**, kas «izsaka, kādam izlietojumam noderīgs ar ģenitīvu apzīmējamais nojēgums vai kādam nolūkam, kādai vajadzībai tas izlietots» (Mllvg I 391). Tāds ir vērojams vien nedaudzos vietvārdos, piemēram, *Baļķu šķūnis*, *Maizes magazīni* un citos. Šā ģenitīva konstrukcijas biežāk pārtapušas par saliktiem nomenklatūras vārdiem (*kūdras purvs*, *siena šķūnis*).

Arī **objekta ģenitīvs**, kas «norāda uz substantivētas darbības objektu» un ko Kārlis Mīlenbahs dēvē par teikuma priekšmeta vai papildītāja ģenitīvu, vairāk izmantots saliktu nomenklatūras vārdu darināšanā (*darvas ceplis*, *kaļķa dedzinātava*), nevis vietvārdos. Visbiežāk šis ģenitīvs iekļauts vārdu savienojumos ar dažiem verbālsubstantīviem, piemēram, *Māla raktuves*, *Akmeņu lauztuves* un citos.

Dalāmais (LVG 180) jeb senais partitīvais (Ambrazas 2006, 215) **ģenitīvs**, ko toponīmijas sakarā precīzāk būtu dēvēt par akadēmiskajā gramatikā aprobēto mēra vai apjoma ģenitīvu (Mllvg I 392), vietvārdos sastopams vien dažos gadījumos (piemēram, lauka nosaukumā *Hektāra druva* un meža vārdā *Gausās jūdzes mežs*). Un tas arī saprotams, jo vārdu savienojumos šis ģenitīvs lielākoties ir postpozitīvs, ko nepieļauj toponīmu darināšanas principi.

Kā redzams no minētajiem piemēriem, lielu daļu vietvārdu, paplašinot dažāda labā ģenitīva nozīmi, tomēr var savietot valodnieku izstrādātajā ģenitīvu klasifikācijā. Vien jāpiebilst, ka, pārskatot visus septiņus mūsdienu gramatikā konstatētos ģenitīva semantiskos tipus, šķiet, ka tikai trīs, proti, piederības, pasugas un īpašības ģenitīvs, ir tie, kas veido latviešu toponīmijas vārdsavienojumu pamatdaļu. Pārējie – vielas, objekta, noderības un mēra ģenitīvs – tādi tīri toponīmiski nemaz nav, jo pieprasa skaidri saskatāmu apelatīva nozīmi pirmajā komponentā, taču vietvārdu par vietvārdu padara neliels nozīmes nodilums, nevis pārlieta skaidrība. Vietvārdi, kuros iekļauti vielas, objekta, noderības un mēra ģenitīvs, tikpat labi varētu tikt lietoti arī kā apelatīvi – tātad tie ir vai nu onimizējušās apelatīvu konstrukcijas, vai salikti toponīmi, kam latviešu toponīmijā ir tendence apelativizēties.

Taču no visiem vietvārdos sastopamajiem ģenitīviem ir vairāki tādi, kuri neatbilst nevienam no septiņiem minētajiem ģenitīva semantiskajiem tipiem:

1. vietvārdi ar ģenitīva locījumu pirmajā komponentā, kas radušies uz metaforiska salīdzinājuma pamata, piemēram, *Abriņas pļava*, *Laivas grava*, *Laivas kalns* un citi;
2. vietvārdi, kam pēc nostāstiem ir kāda saistība ar konkrētu vietu (piemēram, Spoku kalva, Brieža pļava), taču ģenitīvā lietotie vārdi īsti nerāda ne piederības, ne vielas, ne satura, ne noderības un visas citas pieminētās ģenitīva nozīmes.

Minētās divas ģenitīva konstrukciju grupas, šķiet, sastopamas gandrīz vai tikai toponīmijā (varbūt vēl arī dažos terminos). Tāpēc varbūt nepieciešams izveidot kādu īpašu ģenitīva semantisko tipu. Ja runātu apelatīvās leksikas kategorijās, Laivas kalnu un Abriņas pļavu, pamatojoties uz šādu konstrukciju cilmi un raksturu, varētu nodēvēt par **komparatīvo ģenitīvu**, jo tas radies uz metaforiska salīdzinājuma pamata, savukārt Spoku kalvu un Brieža pļavu – par kādu piederības ģenitīva apakšklasi.

Taču, ņemot vērā arī citas toponīmos sastopamā ģenitīva specifiskās nozīmes, kas ļauj krietni papildināt jau esošos ģenitīva semantiskos tipus, varbūt izdevīgāk būtu izveidot tā dēvēto toponīmiskā ģenitīva tipu. To, ka daži toponīmijā sastopamie ģenitīvi īsti neietilpst izveidotajās ģenitīva nozīmju klasifikācijās, laikam jau apzinājies arī Jānis Endzelīns, jo savulaik izveidoja plašu grupu, kuru nosauca par *genitivus definitivus* jeb, kā varētu aptuveni tulkot, – par ‘paskaidrojošo ģenitīvu’ un kurā sameta visdažādākās vietvārdu konstrukcijas. Arī Kārlis Mīlenbahs pielikuma ģenitīva grupai bija izveidojis apakšgrupu ar nosaukumu *ģeogrāfijas ģenitīvs*, ko iedalījis divās apakšklasēs (ģeogrāfijas ģenitīvs no piederības nozīmes un ģeogrāfijas ģenitīvs no īpašības ģenitīva). Papildinot šo

grupu ar citām šajā referātā konstatētajām toponīmiskā ģenitīva apakšklasēm, izveidotos ļoti stabila un glīta toponīmiskā ģenitīva grupa ar vairākām apakšklasēm. Taču mūsdienu latviešu gramatika no šāda ģenitīva ir atteikusies, un tas rada virkni neskaidrību ne tikai toponīmu apzināšanā un klasificēšanā, bet arī neļauj aptvert visas valodā sastopamās ģenitīva nozīmes. Arī pasaules valodniecībā toponīmiskais ģenitīvs ir pazīstams – īpašs ģenitīva nosaukums radīts arī lietuviešu valodā – tur pazīst terminu *vardo kilmininkas* jeb īpašvārda ģenitīvs, krievu onomastikā nereti lietots termins ģenitīvais īpašvārds. Citās gramatikās šādu onīmisko ģenitīvu mēdz dēvēt ar plašākas nozīmes terminu – par eksplikatīvo jeb epeksegētisko ģenitīvu.

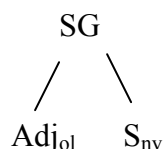
Kā sintaktiskām vienībām šiem toponīmisko konstrukciju modeļiem ($S_{gen}+S$) ir šādas sintaktiskās pazīmes:

- unilaterāla (vienpusēja) atkarība – konstrukcijas galva parasti ir otrais komponents – nomenklatūras vārds, kurš teikumā var kontrolēt visas substantīva grupas saskaņojumu (sal. teikumu, kurā iekļautas divas viena objekta nosaukuma paralēlformas: Skaistais *Abuls* mutuļodams vēla pār krastiem aukstos pavasara ūdeņus // Skaistā *Abula upe* mutuļodama vēla pār krastiem aukstos pavasara ūdeņus);
- endocentriskums – atkarīgais komponents var tikt atmests, neietekmējot teikuma gramatisko struktūru.

Adjektīva konstrukcijas (Adj+S)

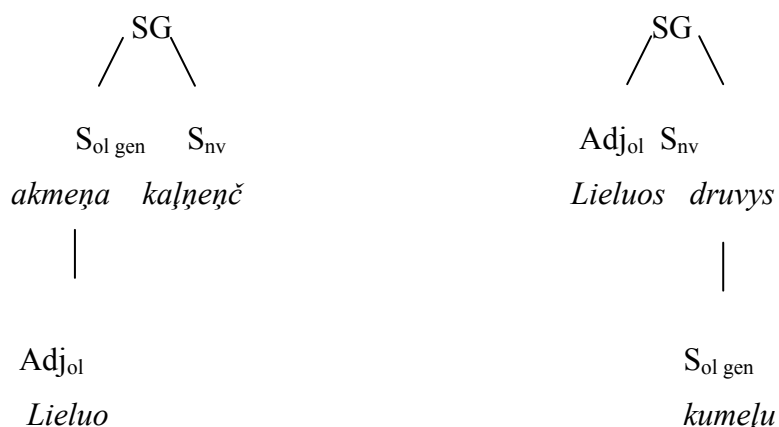
Otrs biežāk sastopamais modelis ir atributīvas konstrukcijas: adjektīvs jeb modificētājs [onomastiskā leksēma] + substantīvs jeb modificētais [nomenklatūras vārds]. Toponīmiskos vārdu savienojumos adjektīvam gandrīz vienmēr ir noteiktā galotne (īpašības vārdi ar nenoteikto galotni vietvārdos, visticamāk, ir izlokšņu īpatnība): piemēram, *Dumais kaks* pgd Daugmalē, pie Mazezera, lieli meža masīvi norobežo no pārējā pagasta (1977), *Sausās pļavas* pļ Sakstagalā (1956), *Klusais atvars* atv Daudzesē (Lv II 109), *Liels pļāvums* pļ Mālpupē (Lv II 329), *Mazais lauciņš* la Blīdienē (Lv II 386).

[SG – substantīva grupa; S – substantīvs; ol – onomastiskā leksēma; nv – nomenklatūras vārds]

Latviešu toponīmijā pirmais ($S_{\text{gen}}+S$) un otrais ($\text{Adj}+S$) modelis nereti saplūst: vai nu ģenitīvajām konstrukcijām pievienojas adjektīvs (piemēram: *Lieluo akmeņa kaļņeņč* Asūnē, 1957), vai atributīvajām konstrukcijām pievienojas substantīva ģenitīvs (piemēram: *Lieluos kumeļu druvys* Asūnē, 1957).

[SG – substantīva grupa; S – substantīvs; ol – onomastiskā leksēma; nv – nomenklatūras vārds;

gen – ģenitīvs]

Taču runas plūsmā šādas konstrukcijas ir nedalāmas – starp salikta vietvārda daļām nevar iespraust nevienu citu komponentu, citādi toponīms zaudē īpašvārda funkcijas (Langendonck 2007, 67, 120–121).

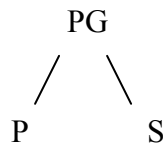
Šā toponīmisko konstrukciju sintaktiskā modeļa ($\text{Adj}+S$), līdzīgi kā pirmā nominālā modeļa ($S+S$), sintaktiskās pazīmes ir šādas:

- unilaterāla (vienpusēja) atkarība – konstrukcijas galva ir nomenklatūras vārds, kurš teikumā var kontrolēt visas substantīva grupas saskaņojumu;

- endocentriskums – atkarīgais komponents var tikt atmests, neietekmējot teikuma gramatisko struktūru. Atributīvā konstrukcijā šis komponents vienmēr ir atribūts (onomastiskā leksēma) (Matthews 2000, 147).

Prepozicionālas konstrukcijas (P+S)

Prepozicionālās toponīmiskās konstrukcijas vietvārdu krājumā ir sastopamas reti, taču šis modelis onomastikā tiek uzskatīts par vienu no vietvārda rašanās pirmsākumiem (Laumane 1996, 242–244). Tas pilnībā atbilst vienai no vietvārda funkcijām – nosaukt objekta atrašanās vietu. Šeit minami daudzie ar prievārdu *pie* veidotie vārdu savienojumi, piemēram: *Pie upes pļ Krāslavā* (1957), *Pie lielā akmens la Ērgļos* (1977), *Pie lielās priedes ganības Kārļos* (1971) u. c.

[PG – prievārda grupa; P – prievārds, S – substantīvs]

Šādā konstrukcijā nomenklatūras vārds atšķirībā no citiem toponīmu modeļiem nav galvenais un neatkarīgais komponents un līdz ar to kopā ar prievārdu veido vienu onomastisku vienību. Tā kā šī īpašvārdiskā konstrukcija ir nelokāma un nedalāma, funkcionējot teikumā, tā gan semantiski, gan formāli ir grūti nodalāma.

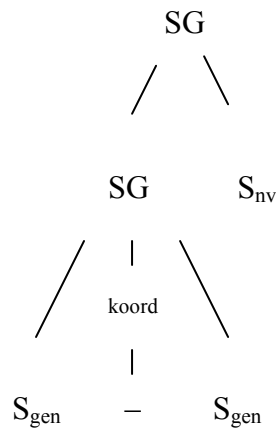
Latviešu toponīmijā šādas konstrukcijas gan ir nestabilas – tās tiecas pielāgoties vairākam toponīmisko konstrukciju, lai spētu piesaistīt nomenklatūras vārdu, kas prepozicionālos nosaukumos bieži grūti izdarāms, un transformētos lokāmā nosaukumā: to panāk vai nu ar klītiku respektīvi enklītiku (piemēram: *Piekāpas grāvis Ziemupē* (1984), *Piealuota pļava Dagdā* (1962), *Piekrīsta pļava Krāslavā* (1957)), vai ar sintaktisko likumu ignorēšanu, ļaujot vārdsavienojumam iziet gramatizēšanās procesu (piemēram, *Pāritirza pagastdaļa Sinolē, viņpus Tirziņas upei* (1973), *Piepakalne lauks Viesienā, kalna malā* (1966) utt.), vai prepozīcijas atmešanu (piemēram, *Pie žuburainās priedes // Žuburainā priede* vieta Lejasciemā (2000)).

Prepozicionālā toponīmiskā modeļa pazīmes ir šādas:

- bilaterāla atkarība – abi pamatkomponenti ir atkarīgi viens no otra;
- eksocentriskums (lai nezaudētu teikuma loģisko struktūru, nevar atņemt nevienu no konstrukcijas kodolu veidojošiem elementiem).

Koordinatīvas konstrukcijas ($S_{gen}-S_{gen}+S$)

Vismazāk ir vietvārdu, kam pamatā ceturtais jeb koordinatīvais modelis, taču savas specifikas dēļ tie ir labi pamanāmi. Šajā grupā ietilpst galvenokārt ceļu nosaukumi, piemēram, *Liepājas–Rīgas ceļš* Bērzē, 3 verstu garumā, 1959, *Mangaļu–Veļu dambis* Bērzē, poligonā, 1959, *Aizputes–Liepājas šoseja* Cīravā, 1958, *Aizputes–Dzērves ruobeža* Aizputē, 1958, kā arī vietvārdi, ar ko nosaukti objekti, kas pieder, apvieno vai iestiepjas divu vai vairāku apdzīvotu vietu teritorijā, piemēram, *Dālderu–Jauktavu pauguraine* paka Baldonē 1965.

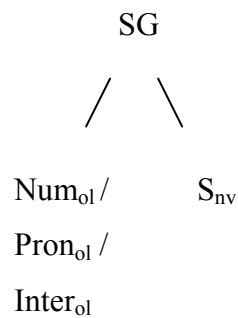
[SG – substantīva grupa; S – substantīvs; gen – ģenitīvs; koord – koordinatīvs]

Koordinatīvā toponīmiskā modeļa pazīmes ir šādas:

- neatkarīgajam komponentam (nomenklatūras vārdam) piesaistīti vismaz divi līdzvērtīgi atkarīgie komponenti, kurus vieno koordinators (Matthews 2000, 197) jeb junktīvs (Tesnière 1959, 327) (šajā gadījumā – domuzīme);
- tā kā koordinators jeb junktīvs – «līdzīgi kā java, kas savieno divus akmeņus», – atrodas ārpus konstrukcijas kodoliem, to var dēvēt par *ekstranukleāru sasaisti* (Tesnière 1959, 327).

Numerāļa, vietniekvārda un interjekcijas konstrukcijas

Substantīva grupas, kuru pirmais komponents ir skaitļa vārds, vietniekvārds vai izsauksmes vārds, veido pavisam niecīgu daļu no latviešu toponīmiskajiem vārdu savienojumiem. Šādi modeļi sastopami vien pāris vietvārdos (piemēram, *Piņmā as:te* pļ Daugmalē, viena no Īsās astes pļavām, atrodas mežā, 1965, *Viņais gals* pgd Kauguros, 1971, *Līguo kalns* ka Kauguros, 1971). Šo konstrukciju kopējā pazīme ir bilaterāla atkarība, taču no citām substantīva grupām tās atšķiras ar to, ka šīs lietvārda grupas, visticamāk, nekad neskars toponīmiskā elipse – otrā komponenta reducēšana, proti, šajos nosaukumos nomenklatūras vārds vienmēr tiks saglabāts, jo latviešu onomastiskā formula nepieļauj kārtas skaitļa vārda, norādāmā vietniekvārda vai izsauksmes vārda lietošanu bez otrā precizējošā komponenta.

[SG – substantīva grupa; Num – skaitļa vārds, Pron – vietniekvārds, Inter – izsauksmes vārds, S – substantīvs; ol – onomastiskā leksēma; nv – nomenklatūras vārds]

Kaut arī toponīmijā ir vien divu veidu – galvenokārt substantīva un pavisam nedaudz prievārda – sintaktiskās grupas, toponīmisko konstrukciju modeļi atspoguļo visus sintaktisko komponentu sakaru veidus (unilaterālo, bilaterālo un koordinatīvo (Valin 2004, 106)). Ne visus saliktus īpašvārdus var dēvēt par prototipiskām lietvārda grupām, kas teikumā uzvedas kā lietvārdi (Langendonck 2007, 308). Tā varētu uzskatīt, ja pieņemtu, ka īpašvārdiem nav leksiskās nozīmes. Drīzāk salikti īpašvārdi ir dažādu sintaktisku sakaru nosacītas konstrukcijas, kam valodā pamazām ir tendence izveidoties par lietvārda grupām (sintagmām) un tālāk par lietvārdiem (vārdiem). Taču tie ir tikai pamatmodeļi – nereti toponīmiskajās konstrukcijās iesaistīti vēl citi papildu elementi, kas toponīmam ļauj izaugt līdz apjomīgai un sarežģītai sintaktiskai konstrukcijai. Tādi nosaukumi kā, piemēram, *Pus-*

kazāras pār-braucam-vieta jeb dzelzceļa pārbrauktuve Puzē noteikti ir turpmāko pētījumu vērti.

3.5.2. Toponīmisko vārdu savienojumos iekļauto nomenklatūras vārdu gramatizēšanās

Toponīmiskiem vārdu savienojumiem īpaši raksturīgi tā dēvētie afiksoīdi – patstāvīgi ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, kas ir ceļā afiksu respektīvi topoformantu. Būdami toponīmisko vārdu savienojumu otrie komponenti un aktīvi piedalīdamies onomastisko salikteņu veidošanā, ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi, nodilstot vārda leksiskajai nozīmei, bieži pārtop par universālu topoformantu un reizēm pat kā leksiska vienība zūd no valodas apelatīvu kopuma. Tā, piemēram, produktīvais hidronīmu formants *-ava*, agrāk, iespējams, bijis vārds ar topogrāfisku resp. hidrogrāfisku nozīmi, kam saistība ar la. *avuots* < ide. **au(e)* ‘apslacīt, mitrināt, tecēt’ (Karulis I 94). Biežāk gan šis process vērojams citvalodu nomenklatūras vārdu izmantojumā latviešu valodā, kad citas valodas ģeogrāfiskais apelatīvs kļūst par aktīvu topoformantu. Tā, piemēram, latviešu limnonīmos jeb ezervārdos *Kaņieris* (Rīgas rajonā), *Ninieris* (pie Cēsīm), *Spicieris* (Smiltēnē) par topoformantu, iespējams, kļuvis igauņu *järv* ‘ezers’, kam ir atbilstes arī somu (*järvi*) un lībiešu valodā (*jōra, jāru*) (Hauzenberga 1932, 134; Дамбе 1987, 34). Šī izskaņa kļuvusi par stabilu topoformantu hidronīmos un pat citos vietvārdos, piemēram, pļavas vārdā *Piniers* Liezērē, zemniekmājas nosaukumā *Poņeri* Piltenē.

Šādus formantus, kas radušies no patstāvīga vārda (respektīvi, saknes morfēmas) gramatikā sauc par afiksoīdiem, pēc sasaistes ar vārddarināšanas celmu tos iedalot prefiksoīdos un postfiksoīdos (VSPV 18) jeb puspriedēkļos un vārdiskās izskaņās (MLLVG I 180–184), bet internacionālos afiksoīdus dēvējot par internacionalismoīdiem (Skujiņa 2010, 306).

Arī latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir vairāki vārdi, kuru lietojums dažādos vārdu savienojumos norāda, ka tiem ir vairākas afiksoīda pazīmes un tas ir ceļā uz topoformantu – pirmkārt, to semantika nodilst, veidojot specifiskas nozīmes tikai dažādos savienojumos ar salikteņa pirmo komponentu, otrkārt, nereti tiem izveidojusies no pamatleksēmas atšķirīga vārdforma (*gaļi, maļi, zemji* u. c.). Šādi afiksoīdi (postfiksoīdi) latviešu toponīmijā ir *aste, āre, gals* (*-gale, -gali, -gaļi*), *kāja, mala* (*-male, -maļi*), *upe* (*-upi, -upji*), *vidus* (*-vidi*), *zeme* (*-zemi, -zemji*). Kā redzams, gandrīz visi vārdi ir ar ļoti

sazarotu polisēmiju un, izņemot vārdu *upe*, konkrēta ģeogrāfiska objekta kategorijas semantiku neietver, tāpēc šie apelatīvi ļoti bieži izmantoti mājvārdu, nevis attiecīgo ģeogrāfisko objektu nosaukumu darināšanā.

Joprojām sastopami arī aizgūti postfiksoīdi – pārsvarā Kurzemē fiksētie atvasinājumi ar *-nīte* (sal. ig. *niit*, līb. *nīt* ‘pļava’), īpaši Latgalē reģistrētie atvasinājumi ar *pole* (sal. kr. *поле* ‘lauks’, kam radniecīgs skr. *ноль* ‘atklāts, brīvs, tukšs’ Фасмер III 307).

Visbiežāk šādu afiksoīdu rašanās ierosinātais ir enklītika. Nereti leksēma pat neveic pilnu gramatizēšanās ciklu: desementizācija → deķategorizācija → klītizācija → erozija (Heine, Kuteva 2002, 2) un enklītikas rezultātā uzreiz kļūst par topoformantu, kurā grūti atpazīt leksēmu, no kuras tas radies, jo pēc enklītiskas sākas straujš gramatizācijas process, kam drīz vien seko aglutinācija un fūzija (Lehmann 2002, 52). No topoformantiem, kas radušies no patstāvīgas leksēmas, var minēt toponīmu izskaņu *-eris* vai *-ars*, piemēram, *Meldzere* mu Nīgrandā, *Sauzēri* z Stūros, *Medzēri* z Dundagā, *Melzēri* pļ Skrundā, *Zuosars* ez Gaigalavā, kuru otrā daļa, iespējams, radusies no vārda *ezers*, kas, pieslejoties onomastikajai leksēmai, zaudējis pirmo daļu, tāvad šie vietvārdi kādreiz bijuši: *Meld-ezere*, *Saus-ezēri*, *Med-ezēri*, *Mel(n)-ezere*, *Zuos-ezers* (Hauzenberga 1939, 120).

Vēl viens afiksoīda rašanās ierosinātais var būt analogija ar kādu morfoloģisku vārddarināšanas formantu. Tā, piemēram, toponīmiskās leksēmas *aste* izplatība Kurzemē, īpaši dziļajās lībiskā dialekta izloksnēs, vedina domāt, ka varbūt šis vietvārdu komponents latviešu valodā vismaz daļēji nostiprinājies somugru valodu ietekmē. Arī V. Kiparskis un B. Laumane konstatējuši, ka daļa šķietamo salikteņu ar *-ast-* radušies, atveidojot Baltijas jūras somu valodu substantīvu daudzskaitļa ģenitīva izskaņu *-a(i)ste* vai atvasinājumus ar Baltijas jūras somu valodu piedēkli *-st-* (piemēram, *Ātraste*, *Mudraste*, *Līgaste*) (Laumane 1987, 162). Iespējams, ka arī vēl citos gadījumos šī svešādā, somugriskā vārda daļa savulaik pārinterpretēta ar latvisku ekvivalentu.

Dažos gadījumos arī ir iespējams, ka gramatizēšanās procesu izraisījusi neskaidrā semantika, ko rada metonīmiskais vai metaforiskais pārnēsums (piemēram, pakalni *Akmeņaste*, *Smilšaste*, pļavas *Juoku aste*, *Muokaste*, *Stulbaste*, *Elles aste*, *Raganaste*).

Par leksēmām, kam daļēji prefiksoīda nozīme, var uzskatīt nomenklatūras vārdus *kalns*, *leja*, *lauks*, *mežs*, *vidus-* (respektīvi, *kalna-* (*kal-*), *lejas-* (*lejs-*), *lauka-* (*lau-*), *meža-*, *vidus-* (*vids-*)). Šie apelatīvi salikteņu veidošanā izmantoti tik bieži, ka to konkrētajam (ģenitīva) lietojumam izveidojusies specifiska nozīme ‘no galvenās saimniecības atdalīta cita saimniecība (parasti mantojumā atstātā zeme)’, kam nereti pievienojas arī papildu konotācija (*leja* ‘kalpu māja’ un *kalns* ‘saimnieka māja’ ME II 143, 447). Arī šie vārdi

saliktenos mēdz zaudēt kādu fonēmu (piemēram, *Kal(n)zemnieki* z Rauzā E I 82, *Laugaļi* Pl I 195 u. c.).

Taču pilnīgi droši apgalvot, ka tie ir afiksoīdi, acīmredzot nevar. Iespējams, ka desemantizēšanās un skanisko pārmaiņu procesa pamatā ir toponīmijā ierasti valodas ekonomijas un fonētisko pārmaiņu pamatlukumi, nevis gramatizēšanās process, jo ne vienmēr skaidri var ieraudzīt saistību starp pirmo un pēdējo gramatizēšanās posmu, proti, desemantizēšanos un eroziju, kuru neizbēgamu līdzāspastāvēšanu jau bija pamanījis gramatizēšanās teorijas aizsācējs A. Meijē (Meillet 1912, 135–139).

3.5.3. Toponīmisko vārdu savienojumos iekļauto nomenklatūras vārdu erozija jeb toponīmiskā elipse

Toponīmijā par īpatnēju nosaukumu veidošanas modeli var uzskatīt arī toponīmisko elipsi, ko gramatizēšanās teorijas pārstāvji B. Heine un T. Kuteva uzskata par fonētiskās substances zudumu (Heine, Kuteva 2002, 2). Šādā gadījumā kā erozijas piemērus var minēt arī iepriekšminētos klītikas gadījumus, taču toponīmijai raksturīgāka otrā komponenta, respektīvi, nomenklatūras vārda, atmešana. Visbiežāk tas notiek, onomastiskajai vārdkopai kļūstot par salikteni un vēlāk savukārt otrajam komponentam kļūstot par toponīmisko formantu. Taču, tā kā toponīmijā daudz spēcīgāk darbojas valodas ekonomijas likums, jo cilvēkam jāatceras daudz vairāk specifisku, citu no cita atšķirīgu nosaukumu (Суперанская 1973, 87), ja iespējams, onīmiem uzreiz atmet liekos elementus. Toponīmijā tas ir visai ērti, jo liekais elements ir gandrīz vienmēr – proti, ģeogrāfiskās nomenklatūras vārds, tādējādi onomastiskais diskurss uzreiz nonāk pie nulles jeb erozijas, turklāt nomenklatūras vārds ir gatavs vienmēr atjaunoties:

onomastiskā vārdkopa, saliktenis vai onomastiskais apraksts → onomastiskā leksēma
 ([ceļš] Pie Trim Priedēm → oPriedes → Priedes ceļš, Juglas upe → Jugla_o → Juglas upe)

Šķiet, ka onomastikā darbojas tie paši likumi kā vēsturiskajās mijās, kur funkcija ir, bet vairs nav fonēmas, kas to izraisījusi, proti, toponīmijā nomenklatūras vārds pazūd, taču paliek tā pēdas toponīma galotnes izvēlē (pirmatnējie pilsētu, upju nosaukumi parasti ir sieviešu dzimtē, purvu, avotu nosaukumi vīriešu dzimtē (piemēram, *Raganas purvs* → *Raganis*, avotu nosaukumi ar *Rūcis*)).

Šādu elidēšanu joprojām var redzēt arī pēc dažu vietvārdu paralēlformām, kur blakus prepozicionālajām konstrukcijām lieto nosaukumus bez prepozīcijas: piemēram, Ventspils zvejvietas *Pie Uguns Kuģa* paralēlnosaukumi ir *Ugunskuģis* un *Ugunskuģa placis*, savukārt zvejvietu *Pie bojas* sauc arī par *Peldošo* vai *Pieņemšanas boju*.

NOBEIGUMS

Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi – jeb sugasvārdi, kas tieši vai ar nozīmes pārnesumu raksturo ģeogrāfiska objekta vai artefakta kategoriju (reljefu, vidi, ūdeņus, formu, novietojumu, administratīvi teritoriālo iedalījumu) un var izpausties arī vietvārdos (parasti kā saliktu vietvārdu otrie respektīvi pēdējie komponenti), – iekļaujoties grūti maināmās onomastiskās formulās latviešu vietvārdos, no vienas puses, saglabājuši senas, mūsdienās nereti jau zaudētas gramatiskas īpašības un plašāku nozīmju apkaimi nekā citās leksikas kategorijās un, no otras puses, likuši mainīt dažus pieņemtos vārddarināšanas un semantisko procesu modeļus ne tikai toponīmikā, bet arī vispārīgajā valodniecībā.

Latvijas fiziskajā ģeogrāfijā konkrētu objektu izplatības attiecības būtiski atšķiras no latviešu toponīmijā sastopamo nomenklatūras vārdu skaita proporcijām. No ģeogrāfisko apelatīvu kopuma latviešu toponīmijā visvairāk sastopami paaugstināta reljefa nomenklatūras vārdi, taču visvairāk apelatīvu un tā dēvēto hiponīmu jeb apakšjēdzienu ir vides (īpaši pļavu un līdumu) apelatīvu grupā, kas rāda, ka latviešu onomastikā un tautas apziņā visvairāk uzmanības pievērsts lauksaimniecībā izmantojamām zemēm un apstrādājamām platībām.

Pārskatot ģeogrāfisko apelatīvu kopumu un pēc etimoloģisko vārdnīcu, onomastisko pētījumu un etimoloģizēšanas datiem nosakot nomenklatūras vārdu cilmi, redzams, ka daudzie valodu kontaktu ceļi ir palielinājuši latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu skaitu, taču mantotie vārdi latviešu toponīmijā joprojām ir ģeogrāfiskās nomenklatūras pamatdaļa – to veido latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras hiperonīmi – vispārīgie ģeogrāfisko objektu nosaukumi, kā arī darinājumi no ģeogrāfiskās nomenklatūras derivācijā produktīvākajām indoeiropiešu saknēm ar nozīmi ‘liekt griezt, locīt’ – **keu-*, **dheu-*, **leuk-*, **kek-*, **(s)ker-*, ‘skriet, tecēt, [slacīt]’ – **dheu-*, **au(e)-* u. c. un atvasinājumi no koku un augu nosaukumiem. Savukārt starp aizguvumiem iezīmējas vairākas specifiskas semantiskās grupas: no lībiešu valodas latviešu ģeogrāfiskajā nomenklatūrā aizgūti galvenokārt hidrogrāfiski un paaugstināta reljefa apelatīvi, no ģermāņu valodām – mākslīgi veidotu hidrogrāfisku objektu nosaukumi, no slāvu respektīvi krievu valodas – galvenokārt administratīvi teritoriālā iedalījuma vienību nosaukumi.

Latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus areālās izplatības aspektā var iedalīt divās grupās: vārdos, kuri ir izplatīti un kuru nozīmi pazīst visā Latvijas teritorijā, un vārdos, kuri izplatīti noteiktā reģionā, jeb areālismos. Visvairāk senus mantotus

ģeogrāfiskos apelatīvus saglabājusi Vidzeme, turpretim Kurzemei ir vislielākais atšķirīgo apelatīvu skaits (lielākoties ģermānismi, kursismi un somugrismi). Latgalei raksturīgi slāvismi un nesalikti nomenklatūras vārdi, savukārt Zemgalē ir visvairāk specifisku ģeogrāfiskās nomenklatūras formantu. Salīdzinot ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu areālās izplatības datus visās grupās, var konstatēt, ka visā Latvijas teritorijā izplatīti lielākoties tikai hiperonīmi jeb virsjēdzieni, taču vides apelatīvu grupā izlokšņu īpatnību un valodu kontaktu ietekmē arī starp tiem sastopami fonētiski un leksiski varianti. Specifisko reāliju nomenklatūru jeb hiperonīmus dažādos reģionos raksturo atšķirības gan leksikā, gan derivācijā, gan gramatiskajā lietojumā un produktivitātē.

Analizējot ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu derivāciju, konstatējams, ka kopumā ģeogrāfiskās nomenklatūras derivācijas paņēmieni ir līdzīgi kā pārējā valodas apelatīvajā leksikā, kuras darināšanā izmanto gan prefiksus, gan sufiksus, gan dažos gadījumos arī interfiksus un galotnes fleksiju, taču ne visi afiksi ģeogrāfiskajā nomenklatūrā ir produktīvi un ne visiem atvasinājumiem ir specifiska topogrāfiskā nozīme. Visproduktīvākais ģeogrāfisko apelatīvu darināšanas paņemiens ir sufiksācija – ar kādu no piedēkļiem darināta gandrīz ceturtdaļa ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu. Visbiežāk atvasinājumi sastopami vides ģeogrāfiskajā nomenklatūrā, kur svarīgs ģeogrāfiskā objekta kvalitatīvais raksturojums. No piedēkļiem visproduktīvākie ir tie, ar kuru darinātiem vārdiem ir topogrāfiska nozīme ‘vieta, kur kas atrodas vairumā’. Pēc analogijas šādu specifisku topogrāfisku nozīmi var iegūt arī atvasinājumi ar citiem piedēkļiem, kuru topogrāfiskā nozīme līdz šim nav konstatēta. Tātad ne vienmēr afikss un afiksu klasifikācijā tam piešķirtā nozīme nosaka atvasinātā vārda semantiku – to lielā mērā nosaka arī pamatvārda semantika.

Apkopojot semantisko procesu liecības ģeogrāfiskajos apelatīvos, redzams, ka nomenklatūras vārdi onomastiskajos vārdu savienojumos var būt pakļauti funkcionālajai jeb vēsturiskajai transpozīcijai, metonīmiskiem vai metaforiskiem pārnēsumiem, tādējādi vai nu daļēji (funkcionālajā un metaforiskajā transpozīcijā), vai pilnīgi (metonīmiskajā transpozīcijā) zaudējot savu nozīmi. No vispārīgās semantikas būtu jāšķir toponīmiskās metonīmijas modelis, kurā ģeogrāfisku reāliju var nosaukt arī attālāka objekta vārdā.

Latviešu ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu semantiskā, etimoloģiskā, derivatīvā, sintaktiskā un areālā izpēte ir apstiprinājusi promocijas darbā izvirzīto hipotēzi, ka ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi ir specifiska latviešu leksikas kategorija ar noslēgtu gramatikas likumsakarību kopumu, tie ir latviešu toponīmijas etimoloģiskais pamats un to analīze ļauj papildināt zināšanas gan par baltu etnoģenēzes faktoriem, gan valodu

kontaktiem, gan vārddarināšanas principiem onomastikā. To, ka ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu darināšanas principi un iekļaušanās onomastiskajās sintaktiskajās struktūrās atšķiras gan no īpašvārdiem, gan citiem apelatīviem, rāda promocijas darba 3.3. nodaļā konstatētie ģeogrāfiskās nomenklatūras darināšanai raksturīgie sufiksi un 3.5. nodaļā analizētie toponīmiskie (sintaktiskie) modeļi. Ģeogrāfiskie apelatīvi kā latviešu toponīmijas etimoloģiskais pamats parādīts promocijas darba 3.1. nodaļā, analizējot nomenklatūras vārdu un no tiem atvasināto vārdu cilmi, kā arī 3.5. nodaļā, izsekojot ģeogrāfisko apelatīvu gramatizēšanās procesiem, ko apstiprina arī 3.2. nodaļā analizētā ģeogrāfiskās nomenklatūras areālā izplatība. Promocijas darba 2. nodaļa rāda, ka ģeogrāfisko nomenklatūras vārdu analīze ļauj papildināt zināšanas gan par baltu etnoģenēzes faktoriem, gan valodu kontaktiem, gan vārddarināšanas principiem onomastikā, ko apstiprina arī 3.4. nodaļā analizētie ģeogrāfisko apelatīvu semantiskie procesi.

SECINĀJUMI

1. Apzinot un izvērtējot vairākus vēstures gaitā pasaules onomastikā izstrādātos ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu atlases principus, promocijas darbā izveidoti pieci ģeogrāfisko apelatīvu noteikšanas kritēriji: leksikogrāfiskie dati, apelatīva semantikā iekļautais objekta kategorijas raksturojums, leksēmas areālā izplatība vismaz trijos dažādos pagastos, iekļaušanās saliktos vietvārdos vai atbilde donorvalodu ģeogrāfiskās nomenklatūras formantiem un modeļiem.

2. Pamatojoties uz pasaules onomastikā un atlases principos definētajām, kā arī latviešu vietvārdos konstatētajām ģeogrāfiskā apelatīva pazīmēm, izveidota šāda ģeogrāfiskā nomenklatūras vārda definīcija: «Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārds ir sugasvārds, kas tieši vai ar nozīmes pārnēsumu raksturo ģeogrāfiska objekta vai artefakta kategoriju (reljefu, vidi, formu, novietojumu) un var iekļauties arī vietvārdos (parasti kā saliktu vietvārdu otrais respektīvi pēdējais komponents).»

3. Konstatējot un apkopojot izlokšņu areālos sastopamās leksēmu nozīmes nianse un grupējot vārdus pēc arhisēmām, izveidots ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu dalījums, kurā iespējams ietilpināt un tālāk analizēt visas fiziogēogrāfisko apelatīvu kategorijas. Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdi tiek dalīti sešās semantiskajās grupās, sīkākās grupās ģeogrāfiskos apelatīvus apvienojot pēc semantiskajā laukā ietvertās papildsēmas.

4. Apkopojot ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdus semantiskajās grupās, konstatēts, ka tikai aptuveni astotā daļa ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu ir tā sauktie hiperonīmi jeb virsjēdzieni – lielāko daļu veido hiponīmi jeb specifiski kādas reālijas nosaukumi, kas toponīmijā tiek lietoti arvien retāk. Tādējādi, sistematizējot un zinātniski aprakstot latviešu ģeogrāfisko nomenklatūru, realizēta tēmas aktualitāte un novitāte – aprakstīt izzūdošu dialektālu materiālu un izdarīt secinājumus saistībā ar baltu etnoģenēzi un atbilstīgi baltu un indoeiropiešu toponīmiskajiem modeļiem.

5. Ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu semantiskā, areālā, sintaktiskā un strukturālā analīze ir apstiprinājusi promocijas darba hipotēzi par ģeogrāfisko nomenklatūru kā specifisku leksikas kategoriju ar atšķirīgiem vārddarināšanas, semantiskās transpozīcijas un sintaktiskās sasaistes principiem. Latviešu ģeogrāfisko nomenklatūru starp citām raksturo vārddarināšanā izmantotie specifiskie topogrāfiskās nozīmes formanti, nevienmērīgā areālā izplatība, samērā biežie semantiskās transpozīcijas gadījumi un fiziogēogrāfisko apelatīvu iekļaušana galvenokārt adnominālā ģenitīva konstrukcijās.

6. Ģeogrāfisko nomenklatūras vārdu vispusīgās analīzes rezultāti tālāk izmantojami citās zinātnes nozarēs: semantikas formulējums var noderēt karto-grāfijā un terminoloģijā, etimoloģiskās statistikas noskaidrošana – dažu neskaidras cilmes leksēmu izcelsmes precizēšanā, vārddarināšanas un sintakses specifika toponīmijā – gramatisko likumsakarību apraksta papildināšanā.

SAĪSINĀJUMU SARAKSTS

- a. – angļu
 Adj – adjektīvs
 ap – apdzīvota vieta
 bulg. – bulgāru
 c – ciems
 ce – ceļš
 dat. – datīvs
 dī – dīķis
 dial. – dialekta forma
 dsk. – daudzskaitļa forma
 ez – ezers
 ga – ganība
 gen – ģenitīvs
 go. – gotu
 gr – grava
 grie. – grieķu
 ibid. – turpat
 ig. – igauņu
 Inter – interjekcija
 js – jaunsaimniecība
 ka – kalns
 kr. – krievu
 kurs. – kursisms
 la – lauks
 lat. – latīņu
 la. – latviešu
 le – leja
 lei. – leišu
 līb. – lībiešu
 mā – māja
 me – mežs
 mu – muiža
 mz – mazmāja
 mžs – mežsargmāja
 neap – neapdzīvota vieta
 novec. – novecojis
 Num – numerālis
 nv – nomenklatūras vārds

 < – cēlies no
 > – pārvērties par
 † – vairs neeksistējošs
- ol – onomastiskā leksēma
 P – prepozīcija
 p – neidentificēts vietvārda avots
 p. – poļu
 pag – pagasts
 pgd – pagastdaļa
 pgl – pagastļaudis
 pl – pļava
 po. – poļu
 pr. – prūšu
 Pron – pronomens
 pu – purvs
 pusmu – pusmuiža
 pv. – personvārds
 S – substantīvs
 sa. – senangļu
 sal. – salīdzināt
 sar. – sarunvalodas
 sav. – senaugšvācu
 si. – senindiešu
 skat. – skatīt
 skv – skolēnu vietvārdu vākums
 som. – somu
 spr. – senprūšu
 skr. – sanskrits
 ssl. – senslāvu
 str. – strauts
 t. p. – tas pats
 u – upe
 ukr. – ukraiņu
 uzv. – uzvārds
 v. – vācu
 vlv. – viduslejasvācu
 vs – viensēta
 vv. – vietvārds
 z – zemniekmāja
 zv. – zvidru

AVOTU UN LITERATŪRAS SARAKSTS

Avoti

- BVA** *Baltu valodu atlants: prospektas = Baltu kalbu atlasas: prospektas = Atlas of the Baltic Languages: a prospect.* Sastādītājas un ievada autore Anna Stafecka (Latvija), Danguolė Mikulėnienė (Lietuva). Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts. Lietuvių kalbos institutas. Rīga / Vilnius: LU, LKI, LU Latviešu valodas institūts, 2009, 184.
- E** Endzelīns J. Latvijas vietu vārdi. I daļa Vidzemes vārdi; II daļa Kurzemes un Latgales vārdi // Endzelīns J. *Darbu izlase*. 4. sēj. 1. d. Rīga, 1981, 13.–126. lpp., 127.–302. lpp.).
- EH** Endzelīns J., Hauzenberga E. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha «Latviešu valodas vārdnīcai»*, I–II. Rīga, 1934–1946.
- ĒIV** Kagaine E., Raģe S. *Ērģemes izloksnes vārdnīca*, I–III. Rīga: Zinātne, 1977–1983.
- Fil. mat.** *Filoloģijas materiāli*. Profesoram J. Endzelīnam sešdesmitajā dzimšanas dienā veltīts rakstu krājums. Rīga, 1933.
- KIV** Reķēna A. *Kalupes izloksnes vārdnīca*. I–II sēj. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1998.
- LLVV** *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. I–VIII sēj. Rīga: Zinātne, 1972–1996 [1. pielikumā izmantota vārdnīcas interneta versija, pieejama: <http://www.te-zaurs.lv/llvv/>].
- Lvv** Latvijas PSR vietvārdi. I sēj. (A–J), II sēj. (K–O), Rīga: Latvijas PS Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1956, 1961; Latvijas vietvārdu vārdnīca. III sēj. (Paagļu–Piķu), IV sēj. (Pilaci–Pracapole), V sēj. (Pracirika–Puožu). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2003, 2006, 2010.
- ME** Mülenbachs K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns, I–IV. Rīga, 1923–1932.
- PI** Plāķis J. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi, I: Kurzemes vārdi // LU Raksti. Filoloģijas un filozofijas sērija, 4 (1), 1936. II: Zemgales vārdi // Ibid, 5 (5), 1939.
- VIV** Ādamsons E., Kagaine E. *Vainižu izloksnes vārdnīca*. I–II sēj. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2000.
- VVK** Latvijas Universitātes aģentūras «LU Latviešu valodas institūts» vietvārdu kartotēka.

Literatūra

1. **Algeo 1973** – Algeo J. *On Defining the Proper Name*. Gainesville, FL: University of Florida Humanities Monograph 41.
2. **Ambrazas 1993** – Ambrazas S. *Daiktavardžių darybos raida*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
3. **Ambrazas 2000** – Ambrazas S. *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006.
4. **Anderson 2007** – Anderson J. M. *The Grammar of Names*. USA: Oxford University Press, 2007.
5. **Arp, Johnson 2002** – Arp T. R.; Johnson G. *Figurative Language: Simile, Metaphor, Personification, Apostrophe, Metonymy. Perrine's Literature: Structure, Sound, and Sense*. 8th ed. Boston (MA): Thomson Learning-Heinle & Heinle, 2002.
6. **Atchison 1995** – Atchison J. *Name Studies in Australia // Namenforschung. Name Studies. Les noms propres*. An international Handbook of Onomastics. Vol. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1995, pp. 273–274.
7. **Bach 1953** – Bach A. *Deutsche Namenkunde II. Die deutschen Ortsnamen 1–2*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1953, 1954.
8. **Badjura 1953** – Badjura R. *Ljudska geografija. Ternesko izrazoslovje*. Ljubljana, 1953.
9. **Balode 1983** – Balode L. Īpašības vārds Latvijas PSR ezeru nosaukumu darināšanā // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 1, 1983, 25.–34. lpp.
10. **Balode 1985** – Balode L. Latvijas PSR ezeru nosaukumu sufiksālā derivācija // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 5, 1985, 46.–64. lpp.
11. **Balode 1987** – Balode L. Vēlreiz par zviedru nosaukumu Latvijas PSR toponīmijā // *Onomastikas apcerējumi*. Rīga: Zinātne, 1987, 3.–11. lpp.

12. **Balode 1989** – Balode L. Lituānismi latviešu limnonīmijā // *Valodas aktualitātes 1988*. Rīga, 1989, 313.–325. lpp.
13. **Balode 1990** – Balode L. Pirmatnīgie ezeru nosaukumi latviešu valodā // *Onomastica Lettica*. Rīga: Zinātne, 1990, 149.–181. lpp.
14. **Balode 1997** – Balode L. «Eksotiskie» aizgavumi Latvijas toponīmijā // *Savai valodai*. Latvijas Zinātņu akadēmijas goda loceklim Rūdolfam Grabim veltīts piemiņas krājums. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1997, 68.–72. lpp.
15. **Bauer 1996** – Bauer G. Übergangsformen zwischen Eigennamen und Gattungsnamen // *Namenforschung. Name Studies. Les noms propres*. An international Handbook of Onomastics. Vol. 2. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1996, pp. 1616–1621.
16. **Bičolis 1932** – Bičolis J. Birziešu izloksne // *Filologu Biedrības Raksti*. XII sēj. Rīga, 1934, 59.–93. lpp.
17. **Bielenstein 1892** – Bielenstein A. *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert*. St. Petersburg, 1982.
18. **Bieličij 1981** – Bieleckij A. The Onomasty of Greece // *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Onomastic Sciences. Cracow 1978*. Volume I. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Ossolineum, 1981, p. 187–196.
19. **Bilkis 2008** – Bilkis Laimutis. *Lietuvių helonimų daryba. Priesaginiai ir priesagėtieji helonimai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
20. **Blese 1929** – Blese E. *Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas*. I. Vecākie personu vārdi un uzvārdi (XIII–XVI gs.). Rīga: A. Gulbis, 1929. lpp.
21. **Blese 1933** – Blese E. Dažas pārdomas par Liepājas un Saldus vārdu // *Filologu biedrības raksti*, 13. sēj., Rīga, 1933, 108.–113. lpp.
22. **Bloomfield 1933** – Bloomfield L. *Language*. London: George Allen & Unwin Ltd., 1933.
23. **Boiko 1990** – Boiko K. Fiziogēogrāfiskie apelaīvi Ziemeļkurzemes lībiešu zvejniekiem vietvārdos // *Onomastica Lettica*. Rīga: Zinātne, 1990, 52.–85. lpp.
24. **Boiko 1992** – Boiko K. Baltijas jūras somu ģeogrāfiskie apelaīvi un to relikti Latvijas vietvārdos // *Latvijas ZA Vēstis*. A. Nr. 8, 1992, 24.–33. lpp.
25. **Boiko 1994** – Boiko K. Latvian Place-Names with *korb-*, *laan-*, *lagast-* and *pad-* // *Linguistica Uralica*. Tallinn, 1994, Nr. 2, lk. 81–90.
26. **Bracchi 2008** – Bracchi R. Lessico geomorfologico sommerso negli statuti boschivi di Bormio // *Atti del XXII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche. Pisa, 28 agosto – 4 settembre 2005*. Pisa: Edizioni ETS, 2008, pp. 421–427.
27. **Branford 1986** – Branford J. Some recurrent grammatical structures in South African place names // *Names 1983. Proceedings of the Second Southern African Names Congress, Pretoria, 13–15 September 1983*. Pretoria: Human Sciences Research Council, 1986, pp. 43–50.
28. **Breidaks 2007** – Breidaks A. *Darbu izlase I, II*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007, 608, 628 lpp.
29. **Brence 1985** – Brence M. Paplašinātā sakne *bal-k-* baltu valodu dotumos // *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga: Zinātne, 1985, 109.–114. lpp.
30. **Brence 1987** – Brence M. Par dažiem Alūksnes apkārtnes māju resp. ciemu vārdiem // *Onomastikas apcerējumi*. Rīga: LPSR ZA A. Upīša Valodas un literatūras institūts, 1987, 21.–31. lpp.
31. **Broën 1966** – Broën M. Les Appellatif germaniques dans les noms de lieu et de cours d'eau de la moitié méridionale de la France // *Proceedings of the Eight International Congress of Onomastic Sciences*. The Hague, Paris: Mouton&Co, 1966, pp. 58–62.
32. **Brozović Roncević, Žic Fuchs 2004** – Brozović Roncević D.; Žic Fuchs M. Metaphorical processes as the basis of proper names // *Naming the World. From Common nouns to Proper Names*. Proceedings from the international symposium, Zadar, September 1st-4th, 2004, pp. 33-44.
33. **Buck 1949** – Buck C. D. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago, Illinois, 1949.
34. **Būga** – Būga K. *Rinkiniai raštai*. I–III tom. Sudarytojas Z. Zinkevičius. Vilnius: Valstybinė Politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958–1961.
35. **Burrill 1945** – Burrill M. F. Reorganization of the United States Board on Geographical Names [reprinted from *The Geographical Review*, 1945, Vol. XXXV, No. 4, 647-652] // *Geoscience and Man*. Volume 39: The Wonderful World of Geographical Names (the writings of Meredith (Pete) F. Burrill). Compiled by R. A. Detro and H. J. Walker. LA: Geoscience Publications, 2004, pp. 20–28.
36. **Burrill 1956** – Burrill M. F. Toponymic generics II [reprinted from *Names* (1956): 226-240] // *Geoscience and Man*. Volume 39: The Wonderful World of Geographical Names (the writings of

- Meredith (Pete) F. Burrill). Compiled by R. A. Detro and H. J. Walker. LA: Geoscience Publications, 2004, pp. 81-102.
37. **Burrill 1968** – Burrill M. F. The language of geography [reprinted from *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 58, No. 1, March 1968, 1-11] // *Geoscience and Man*. Volume 39: The Wonderful World of Geographical Names (the writings of Meredith (Pete) F. Burrill). Compiled by R. A. Detro and H. J. Walker. LA: Geoscience Publications, 2004, pp. 5-20.
  38. **Burrill 2004** – *The Wonderful World of Geographic Names*. The writings of Meredith (Pete) F. Burrill. Compiled by R. A. Detro and H. J. Walker. Los Angeles: LA: Geoscience Publications, 2004.
  39. **Bušmane 1989** – Bušmane B. *Nīcas izloksne*. Rīga: Zinātne, 1989.
  40. **Bušs 1985** – Bušs O. Īpašvārdu semantika (interpretācijas mēģinājums) // *Valodas aktualitātes 1984*. Rīga, 1985, 49.–57. lpp.
  41. **Bušs 1997** – Bušs O. Ortsnamen Lettlands mit *rūc-* unter geolinguistischem und etymologischem Aspekt // *2nd International Congress of Dialectologists & Geolinguists*. Book of Abstracts. Amsterdam: Vrije Universiteit, 1997, S. 22.
  42. **Bušs 2006** – Bušs O. Vēl dažas pārdomas par īpašvārdu semantiku // *Vārds un tā pētīšanas aspekti*: Rakstu krājums 10. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 2006, 30.–33. lpp.
  43. **Bušs 2007** – *valkas* jeb *valki* Latvijā, Lietuvā un Prūsijā: vietvārdu liecības // *Onomastica Lettica 3*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007, 58.–68. lpp.
  44. **Bušs 2008** – Bušs O. *No ģermānismiem līdz superlatīvam*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2008.
  45. **Bušs 2012** – Bušs O. Dažas pārdomas par *ozolu* Latvijas toponīmiskajā panorāmā un ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdu kontekstā // *Apvienotais Pasaules latviešu zinātnieku III kongress un Letonikas IV kongress «Zinātne, sabiedrība un nacionālā identitāte»*. Valodniecības raksti. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2012, 121.–129. lpp.
  46. **Butkus 1995** – Butkus A. *Lietuvių pravardės*. Kaunas: Aesti, 1995. 464 p.
  47. **Cekula 2010** – Cekula Z. Generic elements in the place-names of the south-eastern part of Latvia // *Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen, 2010, pp. 323–333.
  48. **Chomsky 1957** – Chomsky N. *Syntactic Structures*. Netherlands: Mouton&Co, 1957.
  49. **Chomsky 1965** – Chomsky N. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: The MIT Press 1965.
  50. **Cole 1990** – Cole A. The Origin, Distribution and Use of the Place-Name Element *ōra* and its Relationship to the Element *ofer* // *The English Place-Name Society. Journal 22 (1989–1990)*. Nottingham: University of Nottingham, 1990, pp. 26–41.
  51. **Crystal 1985** – Crystal D. *A dictionary of linguistics and phonetics*. Second edition. New York: Basil Blackwell, 1985.
  52. **Dalberg 2008** – Dalberg V. Ellipsis in place-names // Dalberg V. *Name and Place*. Ten essays on the dynamics of place-names. Copenhagen: Department of Scandinavian Research Name Research Section, 2008, pp. 20–27.
  53. **Dambe 1963** – Dambe V. Daži vērojumi Latvijas PSR dienvidrietumu daļas toponīmikā // *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. VI. Vilnius, 1963, 247–267 p.
  54. **Dambe 1972a** – Dambe V. Nomenklatūras vārdi ūdeņu nosaukumos // *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 8. laidiens. Rīga: Liesma, 1972, 102.–106. lpp.
  55. **Dambe 1972b** – Dambe V. Saknes *bal(i)-*, *pal(i)-* (skaņu mija) ar slapjas vietas nozīmi vietvārdos // *Veltījums akadēmiķim Jānim Endzelīnam*. Rīga, 1972, 125.–150. lpp.
  56. **Dambe 1973** – Dambe V. Purvu nomenklatūras vārdi Latvijas PSR toponīmijā // *Aktuālie dialektoloģijas jautājumi / A. Ozola dienas zinātniskās konferences materiāli*. Rīga, 1973, 19.–20. lpp.
  57. **Dambe 1979** – Dambe V. Latvijas PSR vietvārdi ar *alksn-*, *elksn-* // Latvijas PSR toponīmikas un ģeogrāfijas terminoloģijas jautājumi. Rīga, 1979, 66.–74. lpp.
  58. **Dambe 1984** – Dambe V. Latvijas PSR upju vārdu struktūra // *Valodas aktualitātes – 1983*. Rīga: Zinātne, 1984, 62.–72. lpp.
  59. **Dambe 1985** – Dambe V. Valodu kontakti Latvijas PSR toponīmijā // *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga: Zinātne, 1985, 85.–99. lpp.
  60. **Dambe 1986** – Dambe V. Valodu saskare Ziemeļkurzemes vietvārdos // *Dialektālās leksikas jautājumi*. 2. sēj. Rīga, 1986, 115.–120. lpp.
  61. **Dambe 1987** – Dambe V. Ieskats Latvijas PSR hidronīmu semantikā // *Onomastikas apcerējumi*. Rīga: Zinātne, 1987, 32.–45. lpp.
  62. **Dambe 2012** – Dambe V. *Darbu izlase*. Sastādītāja un zinātniskā redaktore Ilga Jansone. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2012.

63. **DDI** – Dambe V. *Darbu izlase*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2012.
64. **DI** – Endzelīns J. *Darbu izlase*. I–IV sēj. Rīga: Zinātne, 1971–1982.
65. **Dini 2011** – Dini U. P. *Baltu valodas*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds, 2000.
66. **DLKŽ** – *Dabartinis lietuvių kalbos žodynas*. 4-asis leid. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
67. **Draviņš 1935** – Draviņš K. Stendes vietu vārdi // *Ceļi*, 6. sēj. Rīga, 1935, 249.–281. lpp.
68. **Ēdelmane 1988** – Ēdelmane I. Latviskie augu nosaukumi un personvārdi // *Valodas aktualitātes 1988*. Rīga, 1989, 361.–370. lpp.
69. **Embleton 1995** – Embleton S. Place names in Finland: settlement history, sociolinguistics, and the Finnish/Swedish language boundary // *Onoma* 32, 1994–1995, pp. 124–139.
70. **Endzelīns 1911** – Endzelīns J. Piezīmes par muižu vārdiem un vietu nosaukumiem vispāri [1911 Dzimtenes Vēstnesis Nr. 299] // *Darbu izlase*. II sēj. Rīga, 1974, 376.–377. lpp.
71. **Endzelīns 1913** – Endzelīns J. Par Bērzaunes vārdu [1913 Dzimtenes Vēstnesis Nr. 141] // *Darbu izlase*. II sēj. Rīga, 1974, 476. lpp.
72. **Endzelīns 1922** – Endzelin J. *Lettische Grammatik*. Rīga: Kommissionsverlag A. Gulbis, 1922.
73. **Endzelīns 1924** – Endzelīns J. Par Cēsu un Cesveines vārdu // *Darbu izlase*. 3. sēj., 1. daļa. Rīga, 1979, 559.–562. lpp.
74. **Endzelīns 1927** – Endzelīns J. Kuršu pēdas Rietumu Vidzemē // *Filologu biedrības raksti*. 3. sēj. Rīga, 1927, 5.–7. lpp.
75. **Endzelīns 1932** – Endzelīns J. Par Jelgavas vārdu. Gruobiņa. Piezīmes par Liepājas un Saldus vārdu // *Darbu izlase*. 3. sēj., 2. daļa. Rīga, 1980, 46., 88., 117. lpp.
76. **Endzelīns 1934** – Endzelīns J. Die lettländischen Gewässernamen [Zeitschrift für slavische Philologie. 1934, XI 112–150] // Endzelīns J. *Darbu izlase*. III₂ sēj. Rīga: Zinātne, 1980, 162.–194. lpp.
77. **Endzelīns 1935** – Endzelīns J. Talsu novada vietvārdi // *Darbu izlase*, 3. sēj., 2. daļa. Rīga, 1980, 254.–259. lpp.
78. **Endzelīns 1938** – Endzelīns J. *Latviešu valodas skaņas un formas*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1938.
79. **Endzelīns 1943** – Endzelīns J. *Senprūšu valoda. Ievads, gramatika un leksika*. Rīga: Universitātes apgāds, 1943.
80. **Endzelīns 1945** – Endzelīns J. *Ievads baltu filoloģijā*. Rīga: Universitātes grāmatu apgāds, 1945.
81. **Eusebius** – *The Onomasticon Of Eusebius Pamphili*. Compared with the version of Jerome and annotated by C. Umhau Wolf (1914–2004), 1971. Digitised 2006 (pieejams: http://www.tertullian.org/fathers/eusebius_onomasticon_01_intro.htm; skatīts 15.05.2013).
82. **Faster 2009** – Faster M. Obscure place name elements *ura* and *ora* in South Estonian // *Linguistica Uralica*. XLV. 2009, pp. 299–207.
83. **Fil. mat.** – Filoloģijas materiāli: profesoram J. Endzelīnam sešdesmitajā dzimšanas dienā veltīts rakstu krājums. Rīga: Ramave, 1993.
84. **Fellows Jensen 1978** – Jensen G. F. *Scandinavian Settlement Names in the East Midlands*. Copenhagen: I kommission hos Akademisk forlag, 1978.
85. **Finzenhagen 1940** – Finzenhagen U. *Die geographisches Terminologie des Griechischen*. Berlin: Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, 1940.
86. **Fraenkel** – Fraenkel E. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1955–1962.
87. **Gardiner 1954** – Gardiner A. *The Theory of Proper Names*. Second edition. London: Oxford University Press, 1954, pp. 76.
88. **Gélinas-Surprenant 1991** – Standardizing the writing of geographical names in Canada // *Canoma*. Vol. 17, No. 1, July 1991, pp. 1–14.
89. **Gelling 2000** – Gelling M. *Place-names in the Landscape. The geographical roots of Britain's place-names*. London: Phoenix Press, 2000, 11.
90. **Gerullis 1922** – Gerullis G. *Die altpreussischen Ortsnamen*. Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter, 1922.
91. **Gibson 1835** – Gibson T. A. *Etymological Geography; being a Classified List of Terms of most frequent Occurrence entering, as Prefixes or Postfixes, into the Composition of Geographical Names*. Edinburgh, 1835.
92. **Gimbutas 1963** – Gimbutas M. *The Balts*. London: Thames and Hudson, 1963.
93. **Glossary 2002** – *Glossary of Terms for the Standardization of Geographical Names*. New York: United Nations, 2002.

94. **Grabis 2007** – Grabis R. *Darbu izlase*. Redakcijas kolēģija: Aina Blinkena, Brigita Bušmane, Ilga Jansone, Kornēlija Pokrotniece, Valentīna Skujiņa. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2006, 287 lpp.
95. **Gudavičius 2000** – Gudavičius A. *Etnolingvistika*. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2000.
96. **Gudavičius 2007** Gudavičius A. *Gretinamoji semantika*. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2007, 244 p.
97. **Hale 1993** – Hale S. Ch.. *Place names in the Parish of Andebu*. Oslo: Novus Press, 1993.
98. **Hauzenberga 1932** – Hauzenberga E. Ko vietu vārdi dod latviešu valodas fonētikai? // *Filologu biedrības raksti*. XII sēj. Rīga, 1932, 114.–148. lpp.
99. **Hauzenberga-Šturma 1939** – Hauzenberga-Šturma E. Atlasas // *Filologu Biedrības Raksti*. XIX sēj. Rīga, 1939, 213.–214. lpp.
100. **Heine, Kuteva 2002** – Heine B., Kuteva T. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press, 2002.
101. **Helander 2008** – Helander K. R. *Namat dan nammi*. Guovdageaidnu: Sámi allaskuvla, 2008.
102. **Hirša 1986** – Hirša Dz. Paaugstināta un nelīdzena reljefa fiziogēogrāfiskie termini Sarkanmuižas vietvārdos // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 8, 1986, 82.–98. lpp.
103. **Hirša 1987a** – Hirša Dz. Pazemināta reljefa fiziogēogrāfiskie termini (kursismi) Sarkanmuižas vietvārdos // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 11, 1987, 52.–67. lpp.
104. **Hirša 1987b** – Hirša Dz. Ieskats bij. Sarkanmuižas (resp. Ventas) pagasta toponīmijā // *Onomastikas apcerējumi*. Rīga, 1987, 48.–124. lpp.
105. **Hirša 1990** – Hirša Dz. Koku, mežu un krūmu nosaukumi Sarkanmuižas (Ventas) vietvārdos // *Onomastica Lettica*. Rīga: Zinātne, 1990, 102.–148. lpp.
106. **Hough 2006** – Hough C. *Place names // Encyclopedia of Language & Linguistics*. Second edition. Amsterdam, Boston, Heidelberg, London, New York, Oxford etc.: Elsevier, 2006, pp. 613–620.
107. **Hyman, Walsh, Williams 2010** – Hyman A., Walsh J. J., Williams T. (eds.) *Philosophy in the Middle Ages: The Christian, Islamic, and Jewish Traditions*. Third edition. USA: Hackett Publishing Company, Inc., 2010.
108. **Jakobson 1971** – Jakobson R. *Elected Writings. Vol. 2: Word and Language*. The Hague – Paris, Mouton Publishers, 1971.
109. **Juhnēviča 2009** – Juhnēviča G. Metaforas dzeltenajā presē: kognitīvais aspekts. *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 25.–33. lpp.
110. **Kadmon 2000** – Kadmon N. *Toponymy. The lore, laws and language of Geographical names*. New York: Vantage Press, 2000.
111. **Kagaine 1992** – Kagaine E. *Semantiskie dialektismi ziemeļrietumvidzemes izloksnēs*. Rīga: Zinātne, 1992, 291 lpp.
112. **Kagaine 2004** – Kagaine E. *Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2004.
113. **Kagami 2010** – Kagami A. Classification of Japanese geographical names derived from words denoting parts of the human body // *Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences*. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen, 2010, pp. 353–356.
114. **Karulis** – Karulis K. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. I–II sēj. Rīga: Avots, 1992.
115. **Kauliņš 1934** – Kauliņš J. Adjektīvu piedēkļa *-ains* uzvaras gaita // *Filologu Biedrības Raksti*. XIV sēj. Rīga, 1934, 70.–75. lpp.
116. **Kavacs 2007** – Kavacs J. Lietišķās toponīmikas vispārējā teorija un termini // *Onomastica Lettica 3*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007, 237.–263. lpp.
117. **Kettunen 1938** – Kettunen L. *Livisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1938.
118. **Konv.** – *Latviešu konversācijas vārdnīca*. I–XXI sēj. Rīga: A. Gulbja apgādībā, 1927–1940.
119. **Kövecses 2010** – Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. Second edition. Oxford: Oxford University Press, 2010.
120. **Krasovska 2010** – Krasovska E. Vizuālo tēlu metonīmiskais lietojums reklāmas diskursā *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Rakstu krājums 14 (2). Liepāja: Liepājas Universitāte, 2010, 138.–148. lpp.
121. **Kvašīte 2005** – Kvašīte R. Derivatīvo sinonīmu funkcionēšana lietišķā stila tekstos // *Baltu filoloģija*. Baltu valodniecības žurnāls. Nr. XIV (1). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2005.
122. **Lakoff, Johnson 2003** – Lakoff G.; Johnson M. *Metaphors we live by*. London: The university of Chicago press, 2003.
123. **Langacker 2009** – Langacker R. W. *Investigations in cognitive grammar*. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co, 2009.

124. **Langendonck 1995** – Langendonck W. Name Systems and Name Strata // *Namenforschung. Name Studies. Les noms propres. An international Handbook of Onomastics. Vol. 1.* Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1995, pp. 485–493.
125. **Langendonck 2007** – Langendonck W. V. *Theory and Typology of Proper Names.* Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2007.
126. **Laua 1981** – Laua A. *Latviešu leksikoloģija.* Rīga: Zvaigzne, 1969.
127. **Laumane 1973** – Laumane B. *Zivju nosaukumi latviešu valodā.* Rīga: Zinātne, 1973, 307 lpp.
128. **Laumane 1987a** – Laumane B. Dažas Lejaskurzemes toponīmu vārddarināšanas un semantikas īpatnības // *Onomastikas apcerējumi.* Rīga: Zinātne, 1987, 125.–169. lpp.
129. **Laumane 1987b** – Laumane B. Lejaskurzemes fiziogēogrāfiskie apelaīvi (kuršu-prūšu paralēles) // *Onomastikas apcerējumi.* Rīga: Zinātne, 1987, 170.–214. lpp.
130. **Laumane 1987c** – Laumane B. *Zvejvietu nosaukumi Latvijas PSR piekrastē.* Rīga, 1987, 171 lpp.
131. **Laumane 1989** – Laumane B. Apelaīvi un toponīmi ar *-ēj-, -ij-* un *-ien-*Kurzemē // *Baltistica.* III(1) priedas. Vilnius: Mokslo, 1989, 147.–160. lpp.
132. **Laumane 1990** – Laumane B. Derivāti ar piedēkli *-ait-* augšzemnieku izloksnēs // *Onomastica Lettica.* Rīga: Zinātne, 1990, 92.–101. lpp.
133. **Laumane 1996** – Laumane B. *Zeme, jūra, zvejvietas. Zvejniecības leksika Latvijas piekrastē.* Rīga, 1996, 396 lpp.
134. **Laumane 2004** – Laumane B. Reljefa apzīmējumi Lejaskurzemē // *Mana novada valoda: Lejaskurzeme.* Zinātniskā redaktore B. Laumane. Liepāja: LiePa, 2004, 229.–261. lpp.
135. **Lehmann 2002** – Lehmann Ch. *Thoughts on Grammaticalization.* Second, revised edition. Erfurt: Seminar für Sprachwissenschaft der Universität, 2002.
136. **Leino 2008** – Leino A. Construction Grammar in Onomastics: The Case of Finnish Hydronyms // *Atti del XXII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche. Pisa, 28 agosto – 4 settembre 2005.* Vol. I. Pisa: Edizioni ETS, 2008, pp. 297–310.
137. **Lele 1993** – Lele Dz. Viduslejasvācu valoda Baltijā // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis.* A daļa, 1993, Nr. 9, 19.–21. lpp.
138. **Levinson 1996** – Levinson S. Frames of reference and Molyneux's question: Cross-linguistic evidence // Bloom P., Peterson M. A., Nadel F., Garrett M. F. (eds.) *Language and Space.* CambridgeMA: The MIT Press, 1996, pp. 109–169.
139. **LĢ – Latvijas ģeogrāfija.** Sērija: Latvijas mazā enciklopēdija. Andris Rudovics. Rīga: Zvaigzne ABC [b. i. g.].
140. **LKE – Lietuvių kalbos enciklopedija.** Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999. 745 psl.
141. **LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas.** 1–20, Vilnius, 1941–2002.
142. **LLV – Lietuvių-latviešu vārdnīca / Lietuvių-latvių kalbų žodynas.** Rīga: Zinātne, 1995.
143. **Lodge 1979** – Lodge D. The Modes of Modern Writing. Metaphor, Metonymy, and the Typology of Modern Literature. London: Edward Arnold, 1979.
144. **Lokmane 2010** – Lokmane I. Metonīmija plašsaziņas līdzekļos // *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi.* Rīga: Latviešu valodas aģentūra, 2010, 97.–107. lpp.
145. **LVD AF – Latviešu valodas dialektu atlants. Fonētika.** Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2013.
146. **LVD AL – Latviešu valodas dialektu atlants. Fonētika.** Rīga: Zinātne, 1995.
147. **LVG – Latviešu valodas gramatika: koncepcija, prospekts, atsevišķu nodaļu pirmvarianti, diskusijas materiāli.** Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2008.
148. **LVV 2006 – Latviešu valodas vārdnīca.** Rīga: Avots, 2006.
149. **Markus-Narvila 2011** – Markus-Narvila L. *Rucavas izloksnes vārdnīca: leksikogrāfiskais un leksiskais aspekts.* Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības nozares latviešu diahroniskās valodniecības apakšnozarē. Liepāja: Liepājas Universitāte, 2011.
150. **Marnics 1966** – Marnics H. *Mūsu baltā Daugava.* Bruklina: Grāmatu draugs, 1966.
151. **Matthews 2000** – Matthews P. H. *Syntax.* Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
152. **McMillan 1949** – McMillan J. B. Observations on American Place-Name Grammar // *American Speech,* 1949, No. 24, pp. 241–248.
153. **Meillet 1912** – Meillet A. L'évolution des formes grammaticales // *Linguistique historique et linguistique générale.* Paris: Librairie Ancienne Honoré Champion, 1912, p. 130–148.
154. **Mīlenbahs** – Mīlenbahs K. *Darbu izlase.* Sastādītāja Ina Druviete, zinātniskā redaktore Sarmīte Lagzdiņa. I sēj. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2009, 432.

155. **Mitrović 2010** – Mitrović M. Onomastic structures // *Proceedings of the 7th International Conference on European Origin*. Ljubljana: Jutro Publication, 2010.
156. **Millvg** – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. I–II daļa. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959 (I), 1962 (II).
157. **Moloto 1986** – Moloto E. S. The subtleties of naming: an exercise in deep structure // *Names 1983. Proceedings of the Second Southern African Names Congress, Pretoria, 13–15 September 1983*. Pretoria: Human Sciences Research Council, 1986, pp. 209–216.
158. **Möller 1995** – Möller L. A. Methods and problems in proper name lexicography // *Namenforschung. Name Studies. Les noms propres*. An international Handbook of Onomastics. Vol. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1995, pp. 485–493.
159. **Mörman 1956** – Mörman H. J. Nederlande plaatsnamen. Een overzicht. Leiden // *Nomina geographica Flandrica*. Stüdien 7. Brussell, 1956.
160. **Mulon 1995** – Mulon M. La recherche onomastique en France // *Namenforschung. Name Studies. Les noms propres*. An international Handbook of Onomastics. Vol. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1995, pp. 148–151.
161. **Nemes 2005** – Nemes M. A *Corpus Study of Geographical Appellatives*. Summary of the PhD Dissertation. Debrecen: University of Debrecen, 2005.
162. **Nerlich 2005** – Nerlich, Brigitte. Metonymy. *Encyclopedia of language & linguistics. Second edition*. Amsterdam, Boston, Heidelberg, London, New York, Oxford etc.: Elsevier. Volume 8, pp. 110–112.
163. **Nicolaisen 2011** – Nicolaisen W. F. H. *Scottish place-names*. Edinburgh: John Donald, 2011.
164. **Nienaber, Raper 1983** – Nienaber G. S., Raper P. E. *Hottentot (Khoekhoen) Place Names*. Durban / Pretoria: Promedia (Pty) Ltd, 1983.
165. **Nuessel 1992** – Nuessel F. *The study of Names. A guide to the Principles and Topics*. Connecticut, London: Greenwood Press, 1992.
166. **Ozols 1967** – Ozols A. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 1967.
167. **Ozols 1968** – Ozols A. Aizgūtā veclatviešu rakstu valodas leksika un mūsdienu latviešu valoda // *Latviešu leksikas attīstība*. Latvijas Valsts Universitātes Zinātniskie raksti. 86. sēj. Rīga: Zinātne, 1968, 11.–49. lpp.
168. **Paperno 2004** – Paperno D. On Defining Head in Toponymic Constructions // *2nd International Symposium on the Languages of Europe, Northern and Central Asia*. Kazan, 2004.
169. **Payne 1996** – Payne L. R. Geographic Names Activity in the United States // *Namenforschung. Name Studies. Les noms propres*. An international Handbook of Onomastics. Vol. 2. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1996, pp. 1133–1141.
170. **Pegorier 1963** – Pegorier A. *Glossaire des termes dialectaux permettant de trouver le sens d'un grand nombre de toponymes de la nouvelle carte de France*. Paris: Institut géographique national, 1963.
171. **Pettman 1931** – Pettman C. *South African place names*. Queenstown: Daily Representative, 1931.
172. **Pitkänen 1998** – Pitkänen R. L. The nomenclatures of a farmer and a fisherman: Occupation as the decisive factor // *Proceedings of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences. Aberdeen, August 4–11, 1996*. Volume 2. Aberdeen: Department of English University, 1998, pp. 277–284.
173. **Plāķis 1936** – Plāķis J. «Ruozas» vārds un tā izplatīšanās pa Latvijas teritoriju // *Rīgas Latviešu biedrības Zinātņu komitejas rakstu krājums*. 22. sēj. Rīga, 1936, 121.–126. lpp.
174. **Pokorny 1959** – Pokorny J. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*.. I Band. Bern und München, 1959.
175. **Rapa 2008** – Rapa S. Vēlreiz par astēm latviešu toponīmijā // *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Rakstu krājums, 12(1). Liepāja: LiePA, 2008, 147.–158. lpp.
176. **Rapa 2011** – Ķermeņa daļu nosaukumi ģeogrāfiskās nomenklatūras vārdos // *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Liepāja: Liepājas Universitāte, 2011, 265.–273. lpp.
177. **Rapa 2012a** – Nomenklatūras vārdi latviešu toponīmijā: leksiskais aspekts // *Apvienotais Pasaules latviešu zinātnieku III kongress un Letonikas IV kongress «Zinātne, sabiedrība un nacionālā identitāte»*. Valodniecības raksti. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2012, 149.–162. lpp.
178. **Rapa 2012b** – Appellatives of Land Features in the Latvian Toponymy // *International Scientific Conference «Onomastic Investigations» to commemorate the 100th anniversary of Vallija Dambe (1912–1995), Latvian onomastician. Abstracts (as submitted by the authors)*. Rīga, 2012.
179. **Raper 1990** – Raper E. Peter. Generic Terms in South African Indigenous Geographical Names // *Proceedings of the XVIIth International Congress of Onomastic Sciences. Helsinki 13–18 August 1990*. Volume 2. Helsinki: University of Helsinki and The Finnish research centre for domestic languages, 1990, pp. 255–261.

180. **Reķēna 1970** – Reķēna A. Latviešu valodas sakari ar lietuviešu valodu un slāvu valodām Kalupes toponīmu atspoguļojumā // *Latviešu valodas un literatūras problēmas*. Rīga, 1970, 152.–165. lpp.
181. **Reķēna 1989** – Reķēna A. Dienvidlatgales vietvārdi ar izskaņām *-inis, -ine* // *Valodas aktualitātes 1988*. Rīga, 1989, 302.–312. lpp.
182. **Robertson 1995** – Robertson W. A. Name Studies in New Zealand // *Namenforschung. Name Studies. Les noms propres*. An international Handbook of Onomastics. Vol. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1995, pp. 274–277.
183. **Robinson 1983** – Robinson D. F. On loan words between Baltic and Slavic // *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists*. Vol. 1: Linguistics. Kiev 1983, 247–253
184. **Rospond 1957** – Rospond S. *Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych*. Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957.
185. **Rudnyckij 1976** – Rudnyckij J. B. On deep and surface structures in onomastics // *Linguistic and Literary Studies in Honor of Archibald A. Hill: General and theoretical linguistics*. Belgium: The Peter de Ridder Press, 1976, pp. 271–275.
186. **Rudzīte 1960** – Rudzīte M. *Latviešu valodas vēsturiskās gramatikas lekciju konspekts*. Rīga: LVU Latviešu valodas katedra, 1960.
187. **Rudzīte 1995** – Rudzīte M. Latviešu valoda Kurzemē // *Kurzeme un kurzemnieki*. Rīga: Latvijas enciklopēdija, 1995, 69.–75. lpp.
188. **Rudzīte 1997** – Rudzīte M. Izloksnes vietvārdos // *Savai valodai*. Rīga, 1997, 247.–259. lpp.
189. **Rūķe-Draviņa 1975** – Rūķe-Draviņa V. Onomastische Modelle im Baltischen Sprachraum // *Actes du XIe Congress international des sciences onomastiques*. Sofia, 28.VI–4.VII.1972. Sofia: Editions de L'Academie Bulgare des sciences, 1975, pp. 169–172.
190. **Rūķe-Draviņa 1971** – Rūķe-Draviņa V. *Place names in Kauguri county. Latvia: A synchronic-structural analysis of toponyms in an ancient Indo-European and Finno-Ugric contact area*. Stockholm: Almquist & Wiksell, 1971.
191. **Russel 1948** – Russel B. *Human knowledge: Its Scope and Limits*. New York: Simon and Schuster, 1948.
192. **Russel, Phillips 1995** – Russel J., Phillips G. N. Personal Names in Malaysia and Indonesia // *Name Studies. Les noms propres*. An international Handbook of Onomastics. Vol. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1995, pp. 904–906.
193. **Russell 2009** – Russell B. *Human Knowledge: Its Scope and Limits*. New York: Taylor&Francis Routledge, 2009.
194. **Rutkowski 2011** – Rutkowski M. Dictionary of proper names, metaphors and connotations: outline of theoretical background // *Acta Onomastica*. Ročník LII. Praha, 2011, pp. 141–148.
195. **Saar 2008** – Saar E. *Võrumaa kohanime analüüs enamlevinud nimeosade põhjal ja traditsioonilise kogukonna nimesüsteem*. Tartu: Taru Ülikooli kirjastus, 2008.
196. **Schmid 1965** – Schmid W. P. Baltische Beiträge III // *Indogermanische Forschungen*. Zeitschrift für Indogermanistik und historische Sprachwissenschaft, LXX (3), 322–325.
197. **Shütz 1957** – Shütz J. *Die geographische Terminologie des Serbokroatischen*. Berlin: Akademie Verlag, 1957.
198. **Sigmundsson 1985** – Sigmundsson S. «Synonymi» i topografiske appellativer. Merking staðfræðilegra samnafna í örnefnum // NORNA-rapporter 28, 1985, pp. 127–135.
199. **Skujiņa 2010** – Skujiņa V. Afiksoīds termindarināšanas līdzekļa funkcijā // *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 14 (2). Liepāja: LiePA, 2010, 306.–311. lpp.
200. **Soida, Kļaviņa** – Soida E., Kļaviņa S. *Latviešu valodas inversā vārdnīca*. Rīga: RaKa, 2000. 396 lpp.
201. **Sonderegger 1995** – Sonderegger S. Namenforschung in der Schweiz // *Namenforschung. Name Studies. Les noms propres*. An international Handbook of Onomastics. Vol. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1995, S. 124–139.
202. **Sørensen 1995** – Sørensen J. K. Namenforschung in Dänemark // *Namenforschung. Name Studies. Les noms propres*. An international Handbook of Onomastics. Vol. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1995, S. 46–49.
203. **Stafecka 2010** – Stafecka A. Apdzīvotu vietu nosaukumi latviešu valodas izloksnēs // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. Nr. 3/4. Rīga, 2010, 80.–89. lpp.
204. **Stafecka 2011** – Stafecka A. Leksēmas līdums un [līdumu] līst latviešu valodas izloksnēs // *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Rakstu krājums 15 (1). Liepāja: LiepU, 325.–334. lpp.
205. **Stuart 1975** – Stuart G. R. *Names on the Globe*. New York: Oxford University Press, 1975.

206. **Suško 1994** – Suško Uvis. Dažas piezīmes par vārda *ļūns* lietojumu Ilūkstes novadā // *Latvijas Zinātņu akadēmijas vēstis. A.* 1994, Nr. 3 (560), 36.–37. lpp.
207. **Tallerman 1998** – Tallerman M. *Understanding Syntax*. London: A member of the Hodder Headline Group, 1998, 43-44.
208. **Tesnière 1959** – Tesnière L. *Éléments de Syntaxe Structurale*. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1959.
209. **Trumpa 2013** – Trumpa A. Apvidvārds *rājums* un tā izplatība Latvijas toponīmiņā // *Baltistica*. XLVIII (1). Baltu kalbotyros žurnālas. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2013, 129.–138. lpp.
210. **Trumpa 2014** – Trumpa A. Vietvārdi ar *ruoz-* topošajā «Latvijas vietvārdu vārdnīcā» // *Onomastica Lettica*. 4. laidziens. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2014. Iesniegts publicēšanai.
211. **Ullmann 1962** – Ullmann S. *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford: Basil Blackwell, 1962.
212. **UNSTATS 1960** – *International Co-operation on Cartography. Report of the group of experts on geographical names*. 1st Meeting of the Group of Experts on Geographical Names. 20 June-1 July 1960, New York, USA (pieejams: http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/ungegn/docs/past_reports/gegn-1_e.pdf; skatīts 15.05.2013).
213. **Urbutis 1970** – Urbutis V. La. *lasmenis* // *Donum Balticum*. Stockholm, 1970.
214. **Urbutis 1978** – Urbutis V. *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslas, 1978.
215. **VZD 2012** – *Valsts Zemes dienesta Valsts adresu reģistra dati* [pieejams: http://farica2.rssing.com/chan-1796754/all_p2.html].
216. **Van Valin & LaPolla 1997** – Van Valin R. D., LaPolla R. J. *Syntax: Structure, Meaning and Function*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
217. **Van Valin 2004** – Van Valin R. D. *An introduction to Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
218. **Vanagas 1970** – Vanagas A. *Lietuvos TSR hidronimų daryba*. Vilnius: Mintis, 1970.
219. **Vanagas 1981** – Vanagas A. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1981.
220. **VPSV** – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007.
221. **Walde** – Walde A. *Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen*. Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter & Co, 1927 (I), 1930 (I), 1932 (III). **Finzenhagen 1940** – Finzenhagen U. *Die geographisches Terminologie des Griechischen*. Berlin: Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, 1940.
222. **Walther 1995** – Walther M. Namenforschung in der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (DDR) // *Namenforschung. Name Studies. Les noms propres*. An international Handbook of Onomastics. Vol. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1995, S. 102–123.
223. **Zemzare 1940** – Zemzare D. *Valodas liecības par Lejasciema novadu*. Rīga: Praktisko zinātņu apgādniecība, 1940.
224. **Zeps 1984** – Zeps V. J. *Place Names of Latgola: A Dictionary of East Latvian Toponyms*. Madison, Wisconsin, 1984.
225. **Zeps 1997** – Zeps V. J. On Botanical Hydronyms in Latgola // *Linguistica Baltica* 5/6. 1996–1997, pp. 133–136.
226. **Zinkevičius 1985** – Zinkevičius Z. Lenkų-jotvingių žodynėlis? // *Baltistica*, t. 21, 1985, sąs. 1, p. 61–82; sąs. 2, p. 184–194.
227. **Zinkin 1969** – Zinkin V. *Human Behavior and the Principle of the Least Effort*. Cambridge, MA: Addison Wesley, 1969.
228. **Алёкшина 1997** – Алёкшина М. Л. *Имя собственное в современном норвежском языке. Грамматический очерк*. Санкт-Петербург: Европейский дом, 1997.
229. **Богораз-Тан 1928** – Богораз-Тан В. Г. *Распространение культуры на Земле. Основы этногеографии*. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1928.
230. **Бондалетов 1983** – Бондалетов В. *Русская ономастика*. Москва: Просвещение, 1983. 224 с.
231. **Бондарук 1974** – Бондарук Г. П. Русская местная географическая терминология и передача порусски славянских географических терминов // *Actes du XIe Congress international des sciences onomastiques II. Sofia, 28.VI–4.VII.1972*. Sofia: Editions de L'Academie Bulgare des sciences, 1974, pp. 169–172.
232. **Бушмакин 1981** – Бушмакин С. К. Финно-угорские гидронимические термины // *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Onomastic Sciences. Cracow 1978*. Volume I. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Ossolineum, 1981, pp. 267–274.

233. **Буше 2001** – Буше О. Заглавие статьи – имя или предложение/высказывание? // *Материалы XXX межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. Выпуск 1. Вопросы синтаксиса балтийских языков. Тезисы докладов. 1-2 марта 2001 г. Санкт-Петербург.* Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского университета, 2001, стр. 9-10.
234. **Васильев 2001** – Васильев В. Л. *Новгородская географическая терминология.* Великий Новгород: ИЦП НовГУ, 2001, 255 с.
235. **Гельдыханов 1970** – Гельдыханов М. Гидрографические термины Туркменистана // *Вопросы географии.* Сборник восемьдесят первый. Местные географические термины. Москва: Мысль, 1970, с. 202–204.
236. **Дамбе 1970** – Дамбе В. Ф. Географические термины в топонимии Латвийской ССР // *Вопросы географии.* Сборник восемьдесят первый. Местные географические термины. Москва: Мысль, 1970, с. 130–134.
237. **Деопик, Членов 1971** – Деопик Д. В., Членов М. А. Топонимические детерминативы куала и муара как источник по этнической истории малайцев // *Этнография имён.* Москва: Наука, 1971, с.
238. **Жучкевич 1966** – Жучкевич В. А. Местные географические термины в топонимии БССР // *Местные географические термины в топонимии.* Тезисы докладов и сообщений. Москва: Издательство АН СССР, 1966, с. 21–22.
239. **Жучкевич 1970** – Жучкевич В. А. Местные географические термины // *Вопросы географии.* Сборник восемьдесят первый. Местные географические термины. Москва: Мысль, 1970, с. 138–145.
240. **Иванов 1973** – Иванов В. В. Категория «видимого» – «невидимого» в текстах архаических культур // *Сборник статей по вторичным моделирующим системам.* Тарту: Riiklik Ülikool, 1973, с. 34–38.
241. **Кассирер 1990** – Кассирер Э. Сила метафоры // *Теория метафоры.* Сборник. Москва: Прогресс, 1990, с. 33–43.
242. **Лаумане 1985** – Лаумане Б. Семантика и структура названий тоней побережья Латвийской ССР // *Baltu valodas senāk un tagad.* Rīga: Zinātne, 1985, 123.–125. lpp.
243. **Мурзаев 1970** – Мурзаев Э. М. Местные географические термины и их роль в топонимии // *Вопросы географии.* Сборник восемьдесят первый. Местные географические термины. Москва: Мысль, 1970, с. 16–35.
244. **Мурзаев 1974** – Мурзаев Э. М. *Очерки топонимики.* Москва: Мысль, 1974.
245. **Мурзаев 1975** – Мурзаев Э. Части тела человека и животных в народной географической терминологии // *Actes du XIe Congress international des sciences onomastiques.* Sofia, 28.VI–4.VII.1972. Sofia: Editions de L'Academie Bulgare des sciences, 1974, p. 99–101.
246. **Мурзаев 1984** – Мурзаев Э. М. *Словарь народных географических терминов.* Москва: Мысль, 1984.
247. **Мурзаевы 1959** – Мурзаевы Э. и В. *Словарь местных географических терминов.* Москва: 1959.
248. **Невская 1977** – Невская Л. Г. *Балтийская географическая терминология.* Москва: Наука, 1977.
249. **Непокупный 1976** – Непокупный А. П. Балто-севернославянские языковые связи. Киев, 1976.
250. **Платон 1986** – Платон. *Диалоги.* Москва: Мысль, 1986, 1502 с.
251. **Подольская 1978** – Подольская Н. В. *Словарь русской ономастической терминологии.* Москва: Наука, 1978.
252. **Поспелов** – Поспелов Е. М. Местные географические термины в топонимии // *Ономастика. Проблемы и методы.* Москва: Академия наук СССР, 1978, с. 97–113.
253. **Семека 1971** – Семека Е. С. Антропоморфные и зооморфные символы четырех- и восьмичленных моделях мира // *Труды по знаковым системам памяти Владимира Яковлевича Проппа.* Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. 5. Tartu, 1971, с. 92–119.
254. **Семенова 1970** – Семенова М. Ф. Русско-латишские языковые связи по данным географической терминологии. // *Вопросы географии. Сб. 81. Местные географические термины.* Москва, 1970, с. 134–137.
255. **СОТ** – *Словарь общегеографических терминов.* Том I, II. Москва: Прогресс, 1975.
256. **Суперанская 1970** – Суперанская А. В. Терминологичны ли цветные названия рек? // *Вопросы географии. Сб. 81. Местные географические термины.* Москва, 1970, с. 120–127.
257. **Суперанская 1973** – Суперанская А. В. *Общая теория имени собственного.* Москва: Наука, 1973. 366 с.

258. **Суперанская 1978** – Суперанская А. В. Аппеллятив – онама // *Имя нарицательное и собственное*. Москва: Наука, 1978.
259. **Суперанская 1985** – Суперанская А. В. *Что такое топонимика*. Москва: Наука, 1985, 182 с.
260. **Суперанская 2002** – Суперанская А. В. Эволюция теории имени собственного в Европе // *Вопросы филологии*, No. 3 (12), 2002, с. 5–17.
261. **Толстой 1963** – Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава // *Вопросы языкознания*, 1963, no. 1.
262. **Толстой 1969** – Толстой Н. И. *Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды*. Москва: Наука, 1969, 262 с.
263. **Толстой 1970** – Толстой Н. И. К проблеме изучения славянских местных географических терминов // *Вопросы географии*. Сборник восемьдесят первый. Местные географические термины. Москва: Мысль, 1970, с. 46–53
264. **Толстой 2006** – Толстой Н. И. *Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды*. Издание второе, существенно дополненное. Москва: КомКнига, 2006, 360 с.
265. **Топоров** – Топоров В. Н. *Прусский язык*. Том I–IV: A–D, 1975; E–H, 1979; I–K, 1980; K–L, 1984. Москва: Наука, 1975–1984.
266. **Топоров 1971** – Топоров В. Н. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией мирового дерева // *Труды по знаковым системам памяти Владимира Яковлевича Пронна. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*. 5. Tartu, 1971, с. 9–62.
267. **Уилрайт 1990** – Уилрайт Ф. Метафора и реальность // *Теория метафоры*. Сборник. Москва: Прогресс, 1990, с. 82–109.
268. **Фасмер** – Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Том I–IV. Москва, 1964–1973.
269. **Чеснокова 1975** – Чеснокова Л. Д. К вопросу об элементарной синтаксической единице // *Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков*. Ленинград: Наука, 1975, с. 121–123.
270. **Шведова 1975** – Шведова Н. Ю. Об основных синтаксических единицах и аспектах их изучения // *Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков*. Ленинград: Наука, 1975, с. 123–129.
271. **Якобсон 1990** – Якобсон Р. Два аспекта языка и два типа афатических нарушений // *Теория метафоры*. Сборник. Москва: Прогресс, 1990, с. 110–132.